

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 01588929 8

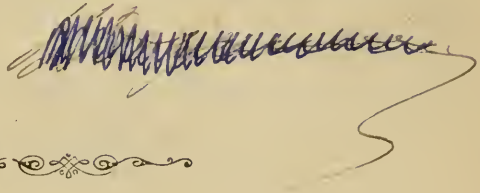

В. Домахицький

Критичний розслі́д

над текстом

„Кобзаря“.

Друковалося в журналі „Кієвская Старина“.

У Києві, 1907 р.

Друкарня Т-ва „Просвіщеніє“. Київ, Трьохсвятит. у. № 14.

PG
3948
S5K624

8. 4. 57

1974

* * *

В цій книзі зібрано матеріал, потрібний для того, щоб встановити найкраще й найправдивіше текст в „Кобзарі“ Шевченка. Більшу частину його подано тут на підставі автографів Шевченкових, що обслідував я для першого повного видання „Кобзаря“ в Росії (вийшов у Петербурзі на початку цього 1907 року). Ця моя збірка матеріалів має бути оправданням для тих чималих одмін в тексті „Кобзаря“, які, на основі нових матеріалів, я наважився в ньому поробити. Одначе не увесь той матеріал, що використав я для видання „Кобзаря“, успів попасти в цю збірку, розпочату друком до того, як стали відомі деякі нові матеріали, опубліковані вже (див. напр. статтю І. Любова в 2 книзі „України“) або такі, що мають бути незабаром опубліковані.

В. Доманицький.

4/iv 1907.

Критичний розслід над текстом „Кобзаря“ Шевченка.

Уже літ з двадцять чути в літературі нашій голоси про те, що пора уже взятися до критичного видання поезій Шевченка, що треба переглянути та перевірити усі видання „Кобзаря“ та рукописи (оригінали—автографи та усякі копії з них), переглянути усе, що тільки де писалося про Шевченка та з приводу його творів, і скомбінувавши увесь той матеріал, реставрувати поетичний скарб найбільшого поета не тільки українського, але й в цілій Славянщині... Та про те ріа desideria ці й досі застаються не тільки не здійснені, але не помітно навіть, щоб десь відповідні заходи до того робилися. А тим часом уже й півстоліття з дня смерті поета не за горами. Промине ще одних лишень 5 літ, і поетичний скарб поета нашого стане вільним добром кожного громадянина: кожен матиме право друкувати чи цілого „Кобзаря“, чи частину його яку небудь, по своїй охоті, не питаючись дозволу нічийого і друкуватиме на підставі тих некритичних, неперевірених, значно неповних, а часом і поплутаних редакцій текстів, які стрічаємо ми зараз по всяких російських та заграничних виданнях,—на підставі того цілком вільного, дуже непевного, дуже неправдивого хронологічного розпорядку поезій, який мають усі видання „Кобзаря“, почавши з р. 1867 (видання Кожанчикова в Петербурзі) і кінчаючи виданням р. 1902 (видання „Просвіти“ у Львові зредаговане д. Ю. Романчуком). Усякі хиби, усякі неправдивості, хоча б напр. не Шевченкові вірші, яких за 40 літ перебувало в „Кобзарях“ до десятка, і навіть в останньому виданню Ю. Романчука есть їх ще двоє,—усе те назавжди стане не виправленим, освяченим традицією, і боротися з цим сумним з'явнцем не буде змоги... От тим-то безперечно потрібно за цей короткий

час, що лишився до року 1911, потурбуватися українському громадянству про найповніше, найправдивіше, критичне видання поезії Шевченка—попереду всього популярне, а потім і критично-наукове. А для цього мусить бути зроблено те, про що говорить д. В. Науменко:

„1) Текст має бути критично перевірений та обслідований по багатьох варіантах рукописів та по друкованих виданнях. 2) До кожного твору мусить бути долучено усі потрібні справки бібліографічні, біографічні та історично-літературні, а також коментарії. Тільки тоді, як доквано буде усього цього, можна сподіватися справді наукового розроблення та оцінування діяльності і—головно—знаття поета; тільки тоді, коли буде оттак основно освітлено окремі твори письменника, можливо буде скласти і повну біографію його“¹⁾.

Теж саме читаємо і у д. В. Мирочця, в його статті, спеціально присвяченій справі потреби критичного видання „Кобзаря“. „Пристаючи до наукового видання творів Шевченка, ми перш за все мусимо подбати про те, щоб дати повний і непомсований текст Кобзаря... Отже перш за все треба вдатись до всього українського громадянства, щоб усі, в кого є які-небудь рукописи Шевченкових творів, обізвалися й дали свої рукописи на перегляд тямущим людям... Маючи на увазі видати критично перевірений текст Шевченкових творів,—доведеться переглянути та порівняти й різні тексти попередніх видань „Кобзаря“, особливо перших, які робились під доглядом самого автора або його близьких приятелів і звірялись по рукописах... Другою метою наукового видання творів якого небудь письменника є—дати змогу читачеві, як слід, зрозуміти не тільки самі твори письменника, але й їх значіння. За для цього, видимо, треба дати цілий ряд історико-літературних коментаріїв, у яких критично розглядались би окремі твори і говорилося би взагалі про значіння діяльності письменника, про вплив його на дальшу літературу, про звязок його літературної діяльності з попередньою літературою і т. инше. Але перше ніж робити такі наукові примітки, треба дати кожному твору відповідне йому місце,—треба подбати про гарний, систематичний розпорядок окремих творів у виданні (хронологичний)“²⁾.

---

¹⁾ Київ. Старина, 1892, II. Докум. стр. 314: „Къ вопросу о научномъ изданіи „Кобзаря“ Т. Г. Шевченка“.

²⁾ Нова Громада 1906, № 2. Чому нам так сумно згадувати про Шевченка.

Таким чином, головне, з чого мусить початися робота над критичним виданням поезій Шевченка—це те, щоб було зібрано і до-купи зведено увесь матеріал що до тексту. А у нас, мусимо це з жалем признати, і на цім полі не гурт було праці,—і тільки останніх кілька літ почали з'являтися частіше статті та замітки, де подаються або нові матеріали (повознайдені поезії та варіанти), або критичні уваги з приводу нового і старого матеріалу,—згадаймо хоча б праці: *О. Кониського*. Варіанти на декотрі Шевченкові твори та „Недруковані поезії Шевченка“ (в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“, т. т. XXXIII та XXXIX), *Ю. Романчука*. Де які причинки до поправлішого видання поезій Т. Шевченка (*Ibid.* т. XXXIV), *Мик. Кр—ського*. Замітки до поправлішого видання поезій П. та „Уваги“ до тих заміток Ю. Романчука (*ibid.* т. LV), *Єфремов*. Де-що з приводу нового видання „Кобзаря“ (Літер.-Наук. Вістник, 1899, № 8), мої дрібні уваги в „Кіевск. Старині“ (1904, кн. 3, рецензія на „Зап. Н. Тов. ім. Шевченка). Нарешті цей год, разом з скасуванням ганебного указу р. 1876 та з початком нового життя для українського слова, приніс нам несподівано ще один гостинець: в Петербурзі, в архіві департаменту поліції, в так званому „III отдѣленіи“, де ще з р. 1847 знаходиться „дѣло“ про Шевченка, знайдено кінець „Єретика“ (Івана Гуса) та три нових поеми: „Сова“ і „Дівочії ночі“ та „Черниця Марьяна“ (уривок з поеми) (писані р. 1844)¹⁾ в великому рукописові, що має заголовок „Три літа“.

Але увесь цей свіжіший матеріал і давніший (чимало його знайти можна хоча б у „Кіевскої Старині“ та „Зап. Наук. Товар.)—і досі ніхто не зібрав до-купи, не оголосив його в цілості для ужитку наукових сил українських,—і новим видавцям „Кобзаря“ або дослідникам тексту доводиться кожен раз починати спочатку ту саму роботу. Правда, д. Романчук зробив уже початок в цьому напрямі і, виготовивши своє видання (р. 1902), видрукував де які свої уваги, часом досить цінні, але разом з тим велика хиба з його боку була в тому, що він в статті своїй не показав, через що він бере скрізь той, а не инший варіант якої небудь поезії, і свої суб'єктивні вражіння чи сімпатії не подав на увагу критики²⁾. До такої

1) Кінець „Єретика“ надруковано в VI кн. журналу „Былое“, а нові поеми досі ще не подано друком... Вони увійдуть в повне видання поезій Шевченка, що друкується за́раз у Петербурзі.

2) В статі своїй д. Романчук лишень висловлює надію, що згодом він це має зробити, а в листі до мене з 24 липня 1906 згадує, що матеріали для критич-

роботи, як нас повідомляють, узялося тепер „Наукове Товариство ім. Шевченка“ у Львові, приступаючи до нового повного критичного видання усіх творів Шевченка (прозових, драматичних, дневника, рецензії на гру Шіунової та инше), і роботу почато з порівняння усіх текстів, які мають критичну вартість, тоб то або видані були за життя Шевченка, або на підставі автографів його.

Одночасно з критичним виданням творів Шевченка у Львові, — цього року має вийти повне видання „Кобзаря“ і в Петербурзі, на яке, в тому обемі, що в виданню д. Романчука, есть дозвіл цензури [з кінця минулого року]. Бажаючи, щоб видання це було як найкраще, мало яко мога найпевніший, найправдивіший текст і уложене було як слід хронологично, видавці „Кобзаря“ допомогли мені здійснити моє давнє бажання—узятися до перегляду текста „Кобзаря“ спеціально *по автографам*, для чого я обслідував увесь Шевченківський матеріал в музею імені В. Тарновського в Чернігові, а крім того, користувався матеріалами [автографами та копіями] приватних людей, а найголовніше—дорогоцінним скарбом, що маєтся у редактора „Кіевской Старины“ В. П. Науменка:—власними рукописами Т. Г. Шевченка, тими автентичними книжечками, які Шевченко нищечком „мережав“ та „начиняв віршами“ на засланні в р.р. 1847—1850, та ще одною його ж таки, Шевченка, книжкою — альбомом, куди поет попереписував більшу частину своєї невільницької поезії і вписував усі свої поетичні твори з р. 1857 аж до р. 1861. Ці матеріали, що стають основою принаймні для трьох четвертин „Кобзаря“, мають незвичайно велику вагу і ціну, і вони помагають нам, як буде видно далі, встановити і правдиву хронологію, і правдивий текст для всіх поезій Шевченка, почавши з р. 1847 (для де яких навіть з р. 1846)... До речі буде сказати, що цими автографами користувалися свого часу і видавці Пражеського двох-томового „Кобзаря“ (р. 1876), але, як буде видно далі, вони, крім того що не скрізь уважно переписали їх для друку, де-що опустивши або недоглядівши, але ще й стали жертвою одної, незалежної од них, помилки, через яку мало не півсотні поезій неправдиво датували, помиляючися часом на 2 роки, а часом і багато більше,—так що поезії стоять з датою, напр., року 1860, тоді як в дійсности вони мають бути року 1848, або що... Або ще краще: половина вірша датована р. 1850 [„Буває,

---

ного видання „Кобзаря“ збірає вже 4 годи і хотів помістити їх в „Записках. Наук. Товар.“ з своїми увагами: „і з них міг би вийти досить значно—також в порівнянню до мого видання з 1902 р.—поправлений текст“.

в певолі іноді згадаю“], а кінець її, як тепер виясняється [„Не знаю, як тепер ляхи живуть“—роком 1848. Ці-ж рукописи, маючи в собі безперечно *все*, що було написано на засланні, і мало не все [за дуже незначними виїмками,—двома, о скільки мені відомо] з того, що написано в р.р. 1857—1861, дають нам право одкинути, як не Шевченкові вірші—„Ці у саду, у саду гуляли кокошки“ та „Не журюсь я, а не спить ся часто до півночі“,—які задержалися ще навіть в останньому виданню „Кобзаря“ — Ю. Романчука: про лиші ж, як от „До сестри“, „В Альбом“, „Полуботко“, „І драгуни і піхота“—їх також колись вважали за Шевченкові та подавали в „Кобзарях“ — вже й не згадую.

Крім цих дуже цінних Шевченкових автографів, д. В. П. Науменко ласкаво дозволив мені покористуватися для моєї праці де-яким матеріалом для критичного видання „Кобзаря“, що, при його близькій участі, зібрано було громадкою київських українських діячів, ще при кінці 80-тих років, а також і де-якими копіями з автографів, які знайдено було в паперах М. Максимовича та здобуто з приватних рук. Про ці та інші рукописні джерела буде мова далі, в своїм місці. Перегляд усього цього численного рукописного матеріалу дав врешті те, що лишилася неперевіреною,—бо немає або не довелося мені використати автографів,—зовсім невелика частина „Кобзаря“, а власне ось які поезії: 1) Причинна, 2) Вітре буйний, 3) На вічну пам'ять Котляревському, 4) Тече вода в синє море, 5) Утоплена, 6) Н. Маркевичу, 7) Тяжко, важко, 8) Великий льох, 9) Вітер в гаї нагинає, 10) Щепкину (Пустка.) 11) Юродивий, 12) Черниця Марьяна, 13) Чого мені тяжко, 14) За думою дума (як вияснилося, вірш цей написано до Н. В. Гоголя), 15) Не завидуй багатому, 16) Минають дні і 17) Чи не покинуть нам, небого; але ще й тут—для №№ 10 12—16 знайдено тепер в Петербурзі автографи разом з кінцем „Єретика“ та двома новими згаданими вже поемами, і єсть надія, що незабаром можна буде скористуватися і ними. Застерегаю лишень, що мало не нарівні з автографами я ставлю також „Чигиринський Кобзарь“ (р. 1844) — з „Гайдамаками“ та „Гамалією“ (вид. р. 1844), які Шевченко опрацював був заразом в одній книзі, значно виправив (р. 1858) для нового видання і дав цій книжечці заголовок: „Поезія Т. Шевченка, том I. 1)

1) Книжка ця зберігається в Музею імени В. В. Тарновського в Чернигові.

Не знати, з якої причини, з цих поправок,—дуже цінних, як побачимо,—взято було на увагу при виданню „Кобзаря“ 1860 р. далеко не все,—велика більшість їх так і лишлася незнанною в літературі і досі. Книжечка ця цінна ще й тим, що вона побувала в цензурі, і цензор Беклемішев походив в ній своїм снім олівцем, про що також буде на своєму місці мова.

Отже увесь той чималий матеріал, що назбирався у мене під час перегляду рукописів та давніших видань „Кобзаря“ та який використав я для нового повного видання поезій Шевченкових, що друкується тепер у Петербурзі, я й подаю у отсій статті для того, щоб ясно було знати мотиви кожної зробленої мною в новому виданні одміни, для того, щоб кожен бачив, де правда на моїм боці, або де я помилюся.

Приступаючи зараз до перегляду тексту усього „Кобзаря“ в тому хронологичному порядку, який вияснився для мене за найсправедливіший ¹⁾, вважаю за конешний і приемний обов'язок скласти щирю подяку д.д. О. І. Лотоцькому, В. П. Науменкові та П. Я. Стебницькому за ту велику поміч, якої вони удіяли мені своїми вказівками та матеріалами для моєї праці,—д. В. П. Науменкові подяку тим більшу, що без його щирої мені допомоги всім, що стосувалося до „Кобзаря“, не було б і цієї моєї праці.

I.

До заслання.

Попереду всього „Кобзарь“ мусить починатися з передмови, — тієї передмови, яку Шевченко виготовив був в марті р. 1847 для тих поезій, що мав подати тоді в цензуру під заголовком „Три літа“ (тоб то роки 1844 — 1846, але переважно лишець, бо де-що там єсть і з р. 1843). Рукопис з тими поезіями (брульон, а також і переписаний чистіце) знайдено цього року в архіві Департаменту поліції у Петербурзі. Передмову ту бачив і списав був літ з 10 назад небіжчик проф. Н. П. Стороженко, і навіть прислав був до редакції „Кіевскої Старини“, але через цензурні умови тогочасні вона не могла з'явитися на світ в Росії. Вперше вона була видрукована небіжчиком О. Кошеським р.

¹⁾ Про подрібніші мотиви хронологичного розкладу поезій в „Кобзарі“ маю надію незабаром говорити в спеціальній статті.

1901 в його великій праці „Тарас Шевченко—Грушевський, хроніка його життя“, т. II, стр. 204—205, прим. 2., а в Росії передрукована вона мною в часоп. „Громадська Думка“, ч. 162 в статті „Новознайдені твори Шевченка“; нарешті тільки що видруковано її і в журналі „Былое“ (1906, VIII кн., стр. 1—3, — Неизданныя произведения Шевченка, II Предисловіе къ „Кобзарю“), і видруковано найближче до правди: „совершенно буквально... съ подлинника“,—як зазначено в журналі „Былое“.

Далі мусить іти:

I. Причина.

Автографа пемає. Відміни [усякі поправки і уваги] въ інших виданнях проти видання Ю. Романчука [*„Поезії Тараса Шевченка. в Львові 1902“*], яке я взяв за обект для своєї праці як найостаніше і найповніше, зазначаю такі ¹⁾:

Стор. 136, ряд. 14: та ясенъ—Шевченко скрізь уживає форми ясен, і ця ж форма і в „Ластівці“ р. 1841, де видруковано „Причинну“ вперше.

Стор. 137, 15 знизу: дармо... форма не східно-українська. і Шевченко не ужив би такої форми; у „Ластівці“ та в „Кобзарі“ р. 1860, який друкувався за життя Шевченка і, певно, під його доглядом ²⁾—стоїть, як і скрізь в рукописах його,—дарма.

Стор. 137, зн. 12—привитає... Зазначаю раз на завжди, що у Шевченка, в автографах, один—єдиний раз трапляється, і то мабуть через помилку: „привытає“, —а скрізь лишень: „вітає, привітає“ [тоб то писав він *витає*, привитає, а не *вытає*, привытає).

Стор. 138, 9: — і хто тее знає.

---

1) Повинен застерегти, що не маю спеціальної мети порівнювати усі друковані варіанти,—головно тому, що це буде зроблено редактором Львівського критичного видання поезій Шевченка д. Франком, а подаватиму такі варіанти найбільше тоді, коли в мене трапляється новий рукописний варіант, або постане вагання що до якого-небудь тексту.

2) Що Шевченко наглядав за друком „Кобзаря“ р. 1860, знаємо з оповідання О. Дейкуна—Мовчаненка, який р. 1860 зайшов якось в друкарню Куліша і застав там Шевченка. Шевченко звелів видруковати на листочках ті уступи з „Катерини“, які опущено в „Кобзарі“ і визначено ті рядки крапками. Листочки ці він поналюбував в де яких примірниках, що мав презентувати де яким високим особам. Один такий листочок випросив собі і Дейкун, і через нього ми знаємо тепер, що то за опущені в „Катерині“ уступи. [К. Стар. 1885, III, 521—522. О. Каминській. Еще щепотка на могилу Шевченка].

В „Ластівці“ стоїть *зна*—і чи не правдивіше буде так? Мені здається певним, що цеє *зна* рифмується з дальшим „коня напува“, бо як що ми лишимо „знає“, то матимемо аж у трьох рядках підряд однакові закінчення: „запитає“, „знає“ і „гаю“... Навряд чи не зауважив цього Шевченко, коли писав і дав рукопис у „Ластівку“. В „Кобзарі“ р. 1860, правда, стоїть „знає“, але це могло статися і через недогляд.

Стор. 140, ряд. 6: *ворожка*. Д. М. Кр—ський [Зап. Н. Тов. т. LV] зауважає, що легше читалось би *ворожбѣ*. В „Ластівці“ та Кобзарі р. 1860 — *ворожка*, — і поки не матимем певности, що в автографі стоїть *ворожбѣ* — не маєм ніяких підстав переіначувати текст.

Стор. 142, 5: ідуть, під дубом — після „ідуть“ краще не [ ], а ..., як це і єсть в „Ластівці“ та Кобзарі р. 1860.

Стор. 142, 13: *збиралися*. — слід зауважити те саме, що й про „привітає“: Шевченко вживає тільки „зб́ралися“.

Стор. 142, 16: та яму копають. Д. М. Кр—ський [Лос. ...] справедливо зауважає, що треба *ямѣ*... Очевидно, що козаків і дівчину поховано не в одній ямі, бо далі говориться:

„Насипали краї дороги
Дві могили в житі“.

Дійсно, *ями* бачимо і в „Ластівці“ та „Кобзарях“ р. 1860 та 1867.

Дата цієї поезії, написаної ще в Літньому саду,—1838 ^{рік}_{Р 37}.

2. Вітре буйний.

Автографа немає. Вперше видруковано в „Ластівці“.

На стор. 83, після слів „Втоплю своє горе“ — д. Романчук виключив рядок „Втоплю свою недоленьку“. За цим опущеним рядком у Шевченка в „Ластівці“ поставлено ще рядок крапок [.....]

Стор. 84, 6: „Коли ні, співаю,“ — треба „Коли ні — співаю“. Так і в „Ластівці“.

Дату для цього вірша вважаю певнішою не р. 1839, а 1838. ?

3. На вічну пам'ять Котляревському.

Теж немає автографа. Вперше видруковано в „Ластівці“.

Стор. 214, 16 зн.: згадай добре, серце в'яне — треба після „добре“ —

Стор. 215, 7: *пійде* на шлях. — Шевченко *пійде* і ніколи не вживає *пійде*, а лишень *підє*, і з паголосом, переважно на *є*.

Стор. 215, 1 зп.: Злодій *заплаче*.—Д. М. Кр—ський радить поправити на *плаче*, бо того вимагає ритм. В „Ластівці“ *заплаче*. Не бачу рації до такої заміни, тим більш, що цей рядок зовсім добре рифмується з попереднім третім: „вигляне сонце. Раї та й годі!“, і ніякої зміни ритму не помітно:

Вигляне сонце. Раї та й годі!

.....
Злодій *заплаче*, дарма що злодій.

Дата вірша—р. 1838 (в жовтні того року помер Котляревський)

4. Тече вода в синє море.

Автографа немає. З цим віршом, що до його хронології, єшишов курьоз. Як відомо, по давніших виданнях, (напр. Пражське р. 1876, або Київське р. 1899) вірш цей датувався просто „до 1847 року“. Д. Романчук спробував означити його певніше і поставив: [1845 ?] Тим часом справа з ним простіша: його вперше видруковано теж у „Ластівці“ р. 1841, але не більш — не менш як ніби-то кінець вірша „На вічну пам'ять Котляревському“. В такому вигляді, як додаток до иншого вірша, він виступає і в Кожанчиківському „Кобзарі“ р. 1867, і аж у Львівському виданні р. 1867 його виділено, як окремий вірш (т. I, стр. 217, Думка) Очевидно, що датувати його можна або кінцем р. 1838, або початком 1839, але певніш—тим самим роком, що й „На вічну пам'ять К—му“.

5. Катерина.

„Катерину“, як відомо, вперше видруковано в „Кобзарі“ р. 1840 і окремо теж р. 1840, а потім заведено її в „Чигиринській Кобзарь“ (у Петербурзі, р. 1844), де крім неї уміщено (вперше): „Думи мої, думи мої“, „Перебендя“, „Тополя“ „Думка“ (На-що мені чорні брови), „До українського писакки“ (До Основ'яненка), „Іван Підкова“, „Тарасова піч“, („Катерина“—остання,—на стр. 42—74). В Чернігівському музею імені В. Тарповського зберігається книжка в оправі, в якій заразом спалятуровано два видання: отсей самий „Чигиринській Кобзарь“ (р. 1844, разом з передруком „Гайдамаків“,

першого видання) та „Гамалія“ (з р. 1844). Шевченко оправив їх разом для того, щоб подати разом у цензуру. Він думав видати цілий томик своїх поезій, і на першій вкладній сторінці, закресливши давніший заголовок: „Чигиринській Кобзарь и Гайдамаки“, надписав чорним олівцем: „Поезія Т. Шевченка том 1“.

Але згодом і цей заголовок він закреслив червоним олівцем, а знаком ~~~~~ полишив знову „Чигиринській Кобзарь“.

На 2-ій білій картці стоїть цензорський дозвіл — чорним чорнилом виокремив сторінки: „печатать позволяется, съ тѣмъ чтобы по отпечатаніи было представлено въ ценсурный комитетъ узаконенное число экземпляровъ. С.-Петербургъ, 28 Ноября 1859 года. Ценсоръ В. Бекетовъ. При этомъ считаю нужнымъ замѣтить типографіи, чтобы она зачеркнутыя мѣста не печатала.“ Ниякче я винотую, які були тут „зачеркнутыя мѣста“.

Повинен зауважити, що перед тим як подати книжку у цензуру, Шевченко заходився переробити весь оригінал, і поробив де-які чималі зміни, особливо в „Гайдамаках“, з яких одначе, чомусь не дуже багато узято до нового видання, р. 1860 (коштом Платона Семеренка). Що поправки пороблено до того, як подати цензуру, знати з того, що виправлено і усі ті уступи, що цензор позакреслював. Додам ще, що на цензорському дозволі Шевченко, виокремив його, червоним олівцем надписав „печатать 6½ тысячъ Т. Шевченко“ (число це не зразу з'явилось — знати, Ш. вагався, скільки друкувати, і спочатку здається, було 13, чи щось подібне до цього).

Поправки в поданій до цензури р. 1858 книзі (решту поезій подано було, очевидно, в рукописові) пороблено, здається, у квітні р. 1858—про це ми довідуємося з Шевч. „Дневника“: 11 квітня записано там, що того дня Ш. передав Каменецькому вибрані поезії і прохав його клопотатися про дозвіл надрукувати їх під фірмою „Поезії Т. Ш.“ Правда, це говорить про переписані (Кулішем) поезії, але можна думати, що тоді ж передано було Каменецькому і друковану частину.

На стор. 282, 6: „Там запастила.“ В Чигиринськ. Кобзарі стояло *так*, і Шевченко не поправив його; це „так“ стоїть і в „Кобзарі“ р. 1860.

Цю форму я вважаю за автентичну Шевченкову,—таї сенс не вимагає неодмінно „Там“:

В садочок ходила,
Погн себе, свою долю
Так запастила.

— то б то занастила оттак, не слухаючи ні батька, ні пеньки та ходячи в садочок.

Стор. 282, 17... „*то й* не чує, — знову таки і в „Чигиринському К.“ і в К. 1860—стоїть „*і* не чує,“ — Шевченко не поправляв на „*то й*“.

Стор. 282, 9 зн.: „Любо *й* потужити“ — в Чигир. К. нема *й*.

Стор. 282, 6 зн.: Обіщався вернутися. Тоді... — в Чигиринському К. після „вернутися“ стоїть „—тоді...“ Зауважу принагідно, що Шевченко ніколи не уживає прийнятої в літературі форми *тогді*, а все *тойді*...

Стор. 283, 5: не журиться Катерина, вмийється...—в Чигир. К. після „Катерина“ знак ?, і це, здається, буде правдивіше, бо 4 рядки вище вже раз згадувалося, що не журиться Катерина, а тут Шевч. хотів мабуть цією формою запитання (контрастом) підкреслити, як саме вона не журиться...

Стор. 283, 14 — аж *калина* плаче.

Тут ми стрічаємо цікаву варіацію. В Чигир. К. стоїть „аж *коли не* плаче,“ і Шевченко так і лишив, коли поправляв року 1858: але в К. 1860 вже — *калина*... Безперечно, що остання редакція краща,—і вважаючи, що Кобзарь р. 1860 як не як, а друковався на очах Шевченка, мусимо прийняти цю поправку.

Стор. 283. 17 і 18: Не журиться Катерина,
І гадки не має,...

Тут маємо ствердження нашої думки, що в рядку 5 (вище була мова про це) справді Шевченко ужив форми запитання: в Чигиринськ. К. стоїть так:

Не журиться Катерина ?
І гадки не має !

Цей знак (!) показує, яку власне думку хотів підкреслити поет.

Стор. 283, 5 — *матери*.—Наголос тут *матері*... Раз назавжди зазначаю, що як *nominat. plural.*, так і *genet.* та *dat. singul.* в цьому слові у Шевченка обовязково закінчується на *і*, а не на *и* (=ы)...

Стор. 284, ряд. 7—8: Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила, —

в Чигир. Кобзарі зовсім немає, а стоїть два рядки крапок. Так само, і в Кобз. р. 1860. Вперше видруковано в Пражеськім

Кобзарі, де подано примітку, що „ці дві строки дописані рукою Ш. на власнім його екземплярі вид. Семеренка р. 1860“.

Стор. 284, 4 зн.: „З муштри виглядала“, — в Чигир. К. неправильно ужито: „на муштру,“ — і Ш. не поправив був. В К. 1860 уже: „З муштри.“

Стор. 284, 8 зн. Зайде сонце, Катерина, — в Чиг. К. після „сонце“ —.

Стор. 285, 15: Милій, чорнобривий, — в Чиг. К.: *Милій — чорнобривий.*

Стор. 285, 5 зн.: Нема нігде Катерини;—в Чигир. замість (;) стоїть —.

Стор. 286, 11: Сидить батько *кінець* стола — в Чигир. Кобз. було *в кінці*, але в К. р. 1860 — *кінець*.

Стор. 286, 19: *весільє* — у Ш. тут, як і в інших закінченнях на *льє*, *ньє*, *те* — тільки *ля*, *ня*, *тя*...

Стор. 286, 13 зн.: Де світилки з друженьками,
Старости, бояре?

В Чигир. Кобз. стоїть: світилка; але в К. 1860—світілки, і з того часу ця форма й задержалася по всіх виданнях „Кобзаря“. Шевченко ужив в Чигир. К.—і взагалі уживає в писаннях своїх—plural. бояра, тим більш, що рифма до цього: *нара*.

Стр. 286.: 4 зн. Була б утопила. В Чигир. К. було б утопила, а після слова *утопила*, не (.), а (:)

Стор. 287, 8: „моїх речей“ (як і в К. 1860), а в Чигир. К.: річей моїх. До речі: Шевченко уживає в цьому значінню тільки: речей.

Стор. 289, 8: серце *ниє*. Так і в Чигир. К. Не знаю, звідки взялося в Пражськ. К. р. 1876: *мліє*.

Стор. 289, 14: „янголятко“, у Чигир. і К. 1860—янгелятко...

Стор. 290, 11 зн.: та з горем (як і в К. 1860), в Чигир. К. з немає, хоч воно дуже потрібне:

З пудьгою та з горем
Жунац надавають.

Стор. 291, 7: *сіяють*—у Ш. обовязково скрізь: *сіяють*.

Стор. 291, 9: ховрашки. — так в К. 1860, так і в Чигир. К., хоча в останньому Ш. своєю рукою виправив на: *хаврашки*.

Стор. 291, 5 зн: зима — у Ш. скрізь тільки: зіма.

Стор. 291, 4 зн: а той чи зостріне,—в Чиг. К. після „а той“ знак —.

Стор. 292, 6: розпитаю -- у Ш. скрізь перед к, п, т—не з, а с.

Стор. 292, 3: лучше — Ш. звичайно уживає: лучче.

Стор. 293, 1: За Києвом... До повороту з заслання Ш. на письмі уживає скрізь Києв, або Київ, але з р. 1857 у нього помітно переміну, і з того часу скрізь уже він пише Київ; цієї форми і треба держатися. Так само аж з р. 1857 Ш. починає писати скрізь замість *шо* — *що*, зам. *Польша*—*Польща*.

Стор. 293, 9: в Чигир. К. неправильно: у „латавій свитотці“ зам.: свитночці (як в К. 1860).

Стор. 293, 17: *отсей*—Шевч. дуже рідко уживає форми *сей* (і то тільки в *nominat*), а звичайно *цей*, *оцей*, а вже в інших відмінах, напр. *генет сього*., або *що—то* сливе не стрічається...

Стор. 293, 12: а дитина ? В Чигир. К. знак. (!) — і так буде, мабуть, правдивіще.

Стор. 294, після ряд. 3 звизу—в Чигир. К. стоїть рядок крапок.

Стор. 294, 1: кинув Катрусю *москаль*. По всіх виданнях, почавши з К. 1860, ці рядки (2 та 1 зн.) опушено. Вперше правильно подано текст в виданню д. Романчука „кинув Катрусю *москаль*“, бо навіть в Пражск. Кобз., як і в Чигир. Кобзарі — свою¹⁾. І далі д. Романчук подає 6 рядків, яких ні в одному „Кобзарі“ досі не було, а звичайно визначалося 6 рядками крапок (так от в К. 1860, а в Чигир. К. тільки два рядки їх). Уступ *цей* узято з „Києв. Старини“, з статі Θ. Каминського, про яку вже була мова²⁾.

295, стр. 7: де ж Катруся блудить? Д. Кр—ський (І. с.) радить не друкувати цього рядка, „бо він *исує форму*“. — Мотив не з надто переконуючих.

295, 12: *завірюха* — Ш. уживає: *заверюха*.

295, 9 зн.: *не* надуют — в Чигир. К. та інших вид.: *не*.

Стор. 296, 8: Ще-б плакала Катерина, та сльз більш не має. — В Чигир. теж так, а в К. 1860: *немає*. І те і друге може бути, — хоча останнє, здається, було б правдивіш.

Стор. 296, 4 зн.: *собакі злі*, *покусають*. В Чигир. К. після *злі* знак —.

Стор. 297, 3: Спрота *собака* має свою долю, — д. Кр—ський висловлював здогад, чи не *усяка* (зам. *собаки*), але з дальшого знати, що дійсно має бути *собака*. Цим рядком кінчається 3 розділ

¹⁾ Зауважу, що в Кобзарі р. 1840 цього рядка теж немає.

²⁾ 1885, III, 520--21.

в Чигир. Кобз. ¹⁾, хоч в дальших виданнях, почавши з р. 1860 — його викинуто. Дальших 10 рядків д. Романчук завів в „Кобзарь“ вперше ²⁾, так само як і 11 рядків далі (початок розділа IV до слів „Реве, свище завірюха“)..

Стор. 298, 11: Де москалі, лебедики? Поставивши між цими словами знак (,) , д. Романчук (так само як і в К. 1860) прикладає епітет *лебедики* до карбівничого і Нечипора, що вийшли з хати, тоді як в Чигир. К. стоїть знак —, і тут „лебедики“ вже—епітет до „москалі“: Москалі — лебедики: останнє певніше, бо й далі [300, 15 зн.] Катерина зве москалів *лебедиками*.

Стор. 298, 6: де ти так барився? — в Чиг. К.: *деж* ти так.

Стор. 299, 14 та 18: вазьміте проч (як і в К. 1860), — в Чиг. К.: „восьміте“.

Стор. 299, 16 зн.: за що ж? скажи, мій голубе! В Чиг. К. та в К. 1860 правильніше: за що ж, скажи мій голубе ?

Стор. 299, 10: братику — у Ш. скрізь: братіку.

Стор. 300, ¹³13: деж ти? заховався? (як і в К. 1860), — тим часом в К. 1860 просто: *деж ти заховався?*

Стор. 302, 12: змалювала,—зауважу лишень, що Ш. скрізь пише: *мальовала*, як і взагалі в глаголах на: *ювати*.

Стор. 302, 6: що зосталось байстрюкові? В Чигир. К.: „осталось,“ а замість „байстрюкові“ було рядок крапок,—слово це з'явилося аж в К. 1860.

Стор. 302, 10 зн.: Хто бублик, хто гроші (як і по инш. виданнях, почавши з р. 1860). В Чигир. К. варіант инший: *то бублик, то гроші*. Здається, я не помиляюся, що Ш. уживав „То-то“ — замість: те-те, напр. в новознайденому кіпцеві „Єретька:“

Свари, гомін:

То реве, то впе, —

Як та орда...

Стор. 303, 10: *тиї карі очи* — Ш. дуже рідко (після твердих співзвуків) уживає *иї*, а звичайно — *ії* і скрізь також *очи, почи,*— а не *очи, ночи*.

Стор. 303, 16: *мілай* (як і в К. 1860),—в Чигир. К. звичайна форма чомусь: *мілий*.

¹⁾ В Кобз. р. 1840 цього рядка зовсім немає.

²⁾ З'явилися вони друком вперше в „Кіев. Стар.“ 1885, II, 521.

На прикїці мушу зняти з цензорської души В. Бекетова, здається, зайвий грїх, що накинув йому небіжчик О. Кониський, слідом за проф. Н. Стороженком: „Кобзарь“ пішов на розгляд до цензора Бекетова, — пише О. К-ий, — котрий глянув на його вельми суворо і замазував такі вірші, в яких не було нічого цензурного. Нарешті дозвіл „28 поябрія 1859“ вийшов з під пера цензора Бекетова ¹⁾. І далі він подає усі три оті, рядків по 8—12, вставки, які узяв д. Романчук з „Кіев. Старшин“ та про які ми згадували. Тим часом, як ми вже бачили, в тому „Чигир. Кобз.“, що читав Бекетов і на якому резолюцію свою поклав, — нічого цього не було: „Чигир. Кобз.“ виглядав так скромно, що навіть слово „байстрюк“ визначено було крапками. То що там було замазувати? Хіба може Ш. давав Бекетову ще й нашій рукопис читать, де може й „Катерица“ була в повній редакції? Але про цеє ми нічого не знаємо, і дуже сумнівно, щоб можна було тому самому цензорові подати ті самі поезії вдруге, повніщими... Найпевніщ, що Ш. подавав в цензуру тільки „Чигир. Кобзарь“, де тих вставок одразу не було; а що він не хотів, щоб вони загинули, то це ми знаємо з того, що коли друкувався вже „Кобзарь“ р. 1860, то Ш. сказав одбити на окремих смужках паперу кілька примірників тих вставок і поналіплював їх на місцях, визначених в „Кобзарі“ крапками. Ш. мав презентувати ті „повні“ примірники де яким „високопоставленим“ особам, між иншим міністрові Н. Пр. Ковалевському. ²⁾

Дата написання — р. 1838. Автографа немає.

6. На що мені чорні брови (*Думка*).

Вперше видруковано в Кобзарі р. 1840 (стр. 83—87) під титулом „Думка“ і передруковано без усяких змін в Чигир. К. 1844 стр. (26—27), теж під титулом *Думка*. Поправок Ш. в цьому виданню не поробив ніяких.

До стор. 83, 11 вид. Ю. Романчука зауважу, що Ш. ніколи не писав голснійше, жалібнійше, а тільки на *інс*. Цікаво теж, що він не любить *і*, що постало з *о*, і переважно уживає: жалобний, ізогнувся, дрозгить.

Рік написання—1839. Автографа не бачив.

¹⁾ Т. Шевченко. Хроніка. т. II, 331.

²⁾ К. Стар. — 1885, III. 520.

7. Іван Підкова.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 97—103), вдруге — в Чигир. Кобз. (стр. 32—35). Поправок Шевченка немає. Уваги до стр. 207, 5, а також 208, 1:

Було колись — в Україні
Ревіли гармати

(як і в К. 1860), а в Чигир. К.:

„Було колись в Україні —
Ревіли гармати...“

Стор. 207, 8 і 9: паңували, паңувати. Шевченко не любив форм на увати, а мало не скрізь уживав: *овати*.

Стор. 206, 10: по полю. Так і в Чигир. Кобз. (рифма *воюю*). В Кобз. 1860: по полі: III. звичайно уживав і теї і другої форми.

Стор. 207, 4 зн.: *свѣдок слави дѣдівщини*, — (так і К в 1860); в Чигир. К. після *слави* стоїть (,) — отже інша думка виходить. До речі: III. ніколи не м'ягтить *с* перед *в*, завжди *свѣдок, світ, свят...*

Стор. 208, 5: було колись добре! — (так і в К. 1860), а в Чигир.: *добре колись*. Пізніша перестановка краща.

Стор. 209, 3: підняв шапку; човни стали. Д. Романчук тут зіпсовав думку автора: і в Чигир. К., і в К. 1860 не (;), а знак —, а це зовсім інша річ: човни стали, як наслідок того, що отаман підняв (як гасло, як команду) шапку.

Рік написання 1839. Автографа немає.

8. Тополя.

Вперше появилася в Кобз. 1840 (71—82), вдруге — в Чигир. Кобз. (15 — 25). Шевченко в своєму примірнику, що був в цензурі, поробив чимало змін, на які варто звернути увагу та на які, на жаль, не звернули уваги під час видання Кобзаря р. 1860.

Стор. 146, 10: *на-що* зеленіє? Шевч. поправив *марис*: (III. уживає в цьому слові на кіпці *с*, а не *о*).

Стор. 146, 9 зн.: пострівайте, все розкажу, — III. уживає тільки: стривайте. Після: „постривайте“ — в Чигир. К. стоїть не (,), а —.

Стор. 147, 13: після слів „кого любить“ в Чигир. К. (:), а не (.)

Стор. 147, 7: виспіває — в Чигир. К. стоїть: співа собі, але Ш. поправив там на *виспіває*. Цю поправку стрічаємо і в К. 1860.

Стор. 148, 8—9: в Чиг. К. (і К. 1860):

Воно чуло недоленьку,
А сказать не вміло, —

Ш. поправив: *Чуло серце...*
Сказати...

Стор. 148, 16 зн.: ... *як сирота* (так і в К. 1860), — попр. Ш.—ом на: *сиротою*.

Стор. 148, 15 зн. після *світом нудить* в Чиг. К. (:), а не (.)

Стор. 148, 14 зн.: *без милого...* З приводу цього слова зауважу лишень, як цікаву подробицю, що Ш. скрізь, де тільки стояло в Чиг. Кобзарі: *милого* — посправляв чомусь на *милого* [= *мілого*].

Стор. 148, 8 зн.: *минув другий*, — в Чиг. К. не [:], а — .

Стор. 148, 5 зн.: *ніхто не питає*. Ш. поправив: *мати* не питає, і знак [:], не [.]

Стор. 148, 3 зн.: *мати* не спитала — Ш. попр.: *стафа* не спитала.

Стор. 148, 2 зн.: за *старого...* — Ш. попр.: за *сивого*.

Стор. 148, 1 зн.: *нищечком* — Ш. попр.: *тиженько*.

Стор. 149, 10: А дружки *поплачуть* (:), (так і в К. 1860). Уже М. Кр—ський здогадувався, що треба б: *заплачуть*. І справді, Ш. виправив *поплачуть* на *заплачуть*, — так як це стоїть і в Кобз. Кожанч. 1867 р., тільки після „поплачуть“ в Чиг. Кобз. знак — .

Стор. 149, 11: легше *мені* — Ш. попр. на: легше, *мало*.

Стор. 149, 12: *ніж його* побачить (так. і в К. 1860). В Чиг. К. стоїть: *як його*, — Ш. попр. на: *ніж його*, а в Кожанч. звідкілясь уже: *а ніж його бачить*.

Стор. 149, 15: *все бачила* (так і К. 1860 та Кожанч.), — Ш. попр.: *дивилася*.

Стор. 149, 16 і 15 зн.: *На сім світі*
Без милого жити

(так і в К. 1860 та 1867), — Шев. попр. на:

Одинокій
На сім світі жити.

Стор. 149, 5 і 4 зн: *Скажи, коли знаєш!*
Бо видає мене мати

(так і по інших Кобзарях), — Ш. поправив:

Бо ти знаєш!
Хоче дати мене мати...

Безперечно, цей варіант найкращий, — його й треба приймати, через це й не важно розв'язувати питання про те, чи *видає* (як по всіх виданнях, крім Київських), чи *віддає* (як радить д. М. Кр—ський, та як стоїть, мабуть випадково, в Київськ. виданню р. 1899).

Стор. 150, 13: після *минулося* не (,) , а — , як це і в Чигир. К. і в К. р. 1860 та Кожанч.

Стор. 151, 14: *спасибіг*, — у Ш. ніколи не стрічав я з на кінці, а тільки *спасибі*.

Стор. 151, 18 зн.: *пійшла*, *вмплась* (так і *скрізь*), — Ш. попр. *прийшла.....*

Стор. 151, 17 — 15: *Мов не своя стала:*
Вдруге, втретє, та мов сонна,
В степу заснівала:

(так по всіх Кобзарях). В Чигир. К. другий рядок читається так: *Побігла та й стала*, — Ш. зразу був поправив його на: *зарего-талась*, а тоді ще раз на: *тихо усміхнулась*. І зрештою увесь цей уступ, з дальшими додатками, виглядає у нього так:

Прийшла, вмплась, напилася,
Тихо усміхнулась:
Вдруге, втретє напилася
І не зоглянулась.
Полетіла, мов на крилах,
Серед степу пала —
Пала, стала, заплакала
І.... і заснівала:

а далі, так як і в Кобзарях: „Плавай, плавай, лебедонько!“

Стор. 151, 10 зн.: *тонка* та *висока* — Шевч. попр. на: *гнука* та *висока*.

Стор. 151, 8 зн. — в Чигир. К. було: *чи дїждуся*, але Ш. поправив: *чи дїжду я*, — і в такій формі бачимо по всіх Кобзарях. |

Стор. 151, 1 зн.: *по полю гуляє*, — Ш. попр.: *спїває*, гуляє.

Стор. 152, 7: Сама хоче мене мати... В Чигир. Кобз. стоїть: мене мати сама хоче, але в К. 1860 поправлено так, як в вид. Ю. Романчука.

Стор. 152, 14, — в Чиг. К. дальші рядки відділено.

Стор. 152, 12-8 зн. значно перешнечено; замість:

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зїде дива паробило —
Тополею стала, —

Шевченко поправив на:

Оттак тая чорнобрива
Плакала, спївала
І на диво — серед поля
Тополею стала,

а дальших 4 рядки: „Не вернулася додому“ викреслив зовсім, і зразу по тому кінець: „По діброві вітер впе“... Така редакція мені здається значно кращою, і цю редакцію я її радив би приймати для „Кобзаря“.

Рік написання — 1839. Автографа немає.

9. Перебендя.

Вперше надруковано в Кобзарі р. 1840 (стр. 15—20), вдруге в Чигир. Кобз. [стр. 11—15].

Стор. 143, 8: *та* на кобзі — Шевченко попр.: *і* на кобзі.

Стор. 143, 3 зн.: *Веснянку* — по всіх Кобзарях, з Чигиринск. почавши стоїть: *веснянку*.

Стор. 144, 3: про тополю, лиху долю — в Чигир. Кобз. не [], а сполучено через — .

Стор. 144, 15 зн.: За могилою могила, — в Чигир.: за могилою — могила.

Стор. 144, 13 зн.: Сивий ус [так і скрізь].—в Чигир. К. було: „*білий ус*“, але Ш. поправив на: *сивий*.

Стор. 145, 1: літає, *ширяє* — Ш. поправив на *гуляє*. — Поправка не удатна, бо вже в попередньому рядку: на хмарі *гуля*.

2.
дїс!

Стор. 145, 6: *чого ти німа*, — Ш. поправив на: *чому ти німа*.

Стор. 145, 11: на *сім світі*, — д. М. Кр—ський радить: на *всім*.

Нема жадної рації: попереду Ш. тут говорить, що думка літає *на небо*, бо на *сім світі* всезнаючих не приймають.

145, 12: один він між *ними* — Ш. попр. на: між *нами*, і це більш зрозуміло, як *між ними* (між ким?).

Стор. 145, 15 — в Чигир. К. після: *розмовля* знак —, а не (,).

146, 2: А на *журбу* зверне, — Ш. попр.: на *сльози*...

Заголовок: *Перобендя* Ш. в Чигир. Кобз. був поправив на *Кобзарь*, але потім лишив, як було.

Рік написання — 1839. Автографа немає.

Ю. До Основяненка.

Перший раз надруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 89 — 96) під титулом „*До українського псеакі*“, а вдруге в Чигир. Кобз. (стр. 28 — 32), де заголовок змінено на „*Основяненковн*“.

Стор. 217, 1 зн.: на степу *козачім*, — в Чигир. Кобз. не українська форма: „на степі *козачій*“. Ця ж сама помилка, чи недогляд, — там такі і в другому зараз рядку.

Стор. 218, 14 — до 4 знизу — вперше видруковано у Львівськ. Кобзарі р. 1867. В Чигир. Кобз., К. 1860., Кожанч. 1867 та інших російських — немає, без найменших „незалежних“ причин.

Стор. 218, 15: *Загуло* — в Пражск. вид. згадується про якийсь, *власний рукопис* Шевченка (очевидн. раниця редакція), де є варіант: *загра.ю*. Хоч д. Романчук і обстоює „заграло“ — але „загуло“ не поправив Ш. ні р. 1853, ні в Кобз. 1860, та й воно більш походить на відповідь: „Не вернутись!“ *загуло*, сказало синее море.

Стор. 218, 14 зн. — *козаччина*. Д. Романчук (З. Н. Т. — XXXIV, 13) зауважає, що по інших виданнях трапляється: *козачизна*. Можу завірити, що у Ш. такої форми не стрічав я а пі раз.

Стор. 218, 5 зн.: Смійся, *лютий* враже,

Та не дуже, бо все гине, —

в Пражськ., з того ж власного рукопису, подано варіант:

Смійся, *поганицю*, враже,

Та не дуже, бісів синю, —

очевидно, так стояло в непоправленій початковій редакції.

Стор. 219, 3: Наша дума, наша пісня
Не вмере..., —

в Чигир. Кобз. стоїть: „*Наш завзятий Головатий не вмере...*“, але уже в вид. р. 1860 виправлено на: *Наша дума...*

Стор. 219, 11: батьку, отамане, — треба або без (,) як в К. 1860, або сполучити через — , як в Чигир. Кобз.

Стор. 219, 15 — 16 — по всіх російських „Кобзарях“ немає.

Стор. 219, 13 зн.: жити з ворогами, — по всіх рос. вид. цього рядка немає: в Чигир. К. 1844 дописано його рукою Ш.

Стор. 219, 12 зн.: Поборовся б з *Москалями...* По всіх російських Кобзарях немає, з ким „поборовся б...“ В Чигир. Кобз., подаючи його до цензури, Шевч. дописав: „*і я може*“: в заграничних Кобзарях вставка тут не однакова: у Львівськ. К. 1867 та Пражськ. 1876: „з *кацапами*“, але в Пражському таки подано примітку, що у власн. рукописові Ш.: з *Москалями*, щò її можна за найпевніше вважати.

Стор. 219, 9 зн.: *з'їли*—Шев. завжди пише: *зїли*.

Стор. 220, після рядка 12, — в Чигир. К. поставлено два рядки крапок.

Рік написання—1839. Автографа немає.

II. Тарасова ніч.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 105 — 114), в потім в Чигир. Кобз. (стр. 36 — 42).

Посвяти *Мартосу* в Чигир. Кобз. немає, — вона з'являється вперше в Кобз. Кожанчикова.

Стор. 209, 11 зн.: в Чигир. К. стоїть *розвітає*, але Ш. поправив на *процвітає*, як тепер в вид. Романчука і скрізь.

Стор. 209, 10 та 2 зн.: *виспівує*; в Чигир. К.: *приспівує*, а в К. 1860 — *виспівує*. Цей варіант прийнято по всіх виданнях.

Стор. 209, 6: *Як збірались громадонька*, в Чигир. К.: *Як збіралася громада*, але прийнято. почавши з К. 1860, версію ту, що і в вид. Романчука.

Стор. 210, 1 — 26: по всіх російських виданнях немає. Вперше видруковано у „Вечерниціх“ (1862, № 34), а звідти у Львівськ. К. р. 1867. В „Вечерниціх“ подано примітку, що цей устун „нам переслав наш галицький чоловік застаючий тепер у Празі (чеській“).

Стор. 210, 8: Ненько моя, ненько, — в Пражск. К., в примітці — *Серце мое*, ненько (з власн. рук. Ш.).

Стор. 210, 9 — 10: Як згадаю тебе, краю,
Завяне серденько.

у власн. рукоп. Ш.. як читаємо в Праж. К., стоїть:

„Як згадаю твою долю,
Завлаче серденько.

Стор. 210, 13: де поділась доля, воля,—у „Вечеринцях“: *воля*, *воля* (так і у Львівск. К.); поправлено *волю* на *долю*,—не знаю, на якій підставі,—в Пражск. Кобзарі.

Стор. 211, 10 — 11: ... уніати палітають,—в Чигир. К. навпаки: ... Налітають уніати.

Стор. 211, 13 зн. після слів: „стоптана Ляхами“ в Чигир. К. та К. 1860 — 4 рядки крапок.

Стор. 211, 11 зн.: — обіззався, орел сизий, — знака (,) не треба. Нема його і в Чигир. К. 1844.

Стор. 211, 3 зн.: од Лимана до Трубайла, — а в Чигир. К. стоїть *Трубежю*. Цю поправку мабуть зробив, чи порадив зробити Ш—ві Куліш, у якого Трубайло згадується в писаннях.

Стор. 212, 16: нехай *кляті*... (як і в К. 1860) — в Чигир. К.: нехай *собі*.

Стор. 212, 5 зн.: після слів „Козак Ляха знайде“ в Женевск. вид. р. 1890 та Львівск. 1893 — вставлено цілих 36 віршів (д. Романчук подає їх не в тексті, а в „Примітках“ до Кобзаря, на стр. 680 — 681) Ось вони:

А поки що, одпочиньмо!
Чи багато наших?
— Трохи, пане-отамане,
Та й ті щось ледачі!
— Зледащили? Побачимо!
Нема чого ждати!
Бенкетуйте я, вражі Ляхи!
Прийду помагати;
Прийду, Ляхи, почастую
Не медом-ситою, —
Ні, прокляті католики,
Кровю червоною

Почастую за Павлову
Праведную душу;
А коли її, Боже милій,
Сам випити мушу!
Боже, нехай пропадає
Голова Тараса!
Дай то тільки, щоб та шляхта
Кровю упилася!
Тоді й мою головоньку
Нехай ворон будить:
Не прокинусь! — Товариші!
Що буде, то й буде;
Сю ніч Ляхів католиків
Ходім частувати!..
Чи так, брати — отамани?
— Що маєм казати?
Роби пане-отамане,
Як сам добре знаєш,
А ми будем помагати,
Поки силу маєм.“
— Добре хлопці!“ Пішов нишком,
Люлечку смакує,
Дума думку, поглядає...
Доля ж бенкетує.

Стор. 212, 5 зн.: та *й* не повставали — і так скрізь. В Чигир. К. Шевченко „*й*“ закреслив.

Стор. 212, 4 зн.: *Ляшки-панки*
Покотом лежали, —

в загранишних виданнях стрічається варіант:

До одного
Покотом лежали.

Стор. 213, 1 — 2: Щоб летіли крюки з поля
Ляшків панків їсти, —

в загран. вид. єсть версія:

„Через степи щоб летіли
Крюки Ляхів їсти.

Стор. 213, 3: Налетіли *чорні крюки*, — Шевч. поправив на „*гайвороння*“, так само, як і нижче, в рядку 7—на: *гайворони*. В рядку 3 в загр. вид. стрічаємо ще й: *крюки з поля*.

Стор. 213, 4: *вельможних* будити, — в Чигир. К. стоїть: *Ляшеньків*; але *вельможних* прийнято скрізь, почавши з К. 1860.

Стор. 213, 14 зн.: сидить *ворон*, — в загр. вид.: *крячок*. = *гок*

Ст. 213, 12—11 зн.—в рос. виданнях немає; після цих рядків в Женев. вид. 1890 та Львів. 1893 вставлено:

Була колись козацькая
І слава, і воля;
Слава сяє, а воленьку
Спіткала недоля.
Було колись — панували,
Та більше не будем,
Тії ж слави козацької
По вік не забудем!

Ст. 214, 4 з *вороженьків* покепкую, — мало не скрізь по „Кобзарях“ так читається. Шевч. поправив: *та з ворогів*. Цей варіант трапляється подекуди і в заграничних виданнях.

Рік написання—1839. Автографа немає.

12. Думи мої. думи мої.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1840 (стр. 5—11), потім в Чигир. К. (5—10).

От в цьому віршові цензор Бекетов справді з олівцем доладу походив: більшу, центральну частину його, від слів: „За карії оченята“ і кінчаючи „Хто ж спроти завидує, карай того Боже“, він закреслив зовсім. І справді, в Кобзарі р. 1860 нічого цього ми не бачимо, і лише в Кожанчиківському виданні через 7 літ „Думи мої“ надруковано цілі.

Ст. 11, 14 зн.: з *бунчуками* — Ш. уживає: з *бунчугами*... Взагалі у нього помітно змішування *к* з *г*, і одного разу у нього замість *колега* — стоїть (в автографі) *голега*...

Ст. 11, 2: Засівала трупом поле,
Поки не *ростило*.

По всіх виданнях, російських і заграничних, стоїть: *остило*. Д. Романчук, згадуючи про свої записки, „доповнення до видання

Семеренка ¹⁾ [1860] поправляє на: *ростило*: „Се, здається мені, дає ліпше, і навіть єдино добре значіє“, — каже він. А пам воно зовсім не здається добре, а прямо таки неможливе. На се звернув увагу і д. М. Кр — ський, але він також, здається мені, помиляється, пояснюючи, що: „остило“ — узято Шевченком з російського і значить: захололо. *Остило* у Ш. трапляється досить часто і значить тільки: надокучило, наїло:

„Нудно йому на чужині,
І добро *остило*“

[„Між скалами, неначе злодій“], „Хоч вам, знаю, і остило на кровта на сльози дивитися“ [Гайдамаки I вид. 1844 р. стр. 104], „*Остило* волочить кайдаки“ [Заступила чорна хмара], „Мені сидить уже *остило*“ [„Назар Стодоля“]. Так само і тут говориться про козацьку волю, що вона доти засівала труном поле, поки їй не остило. А що б мало значити: поки *не ростило*—не можу зрозуміти, бо од *рости*—*ростило* не було б по українськи.

Ст. 11, 5: *Лягла спочить* [тоб-то та сама козацька воля],

[а тим часом] Виросла могила,
А над нею *Орел* чорний
Сторожем літає...

Шевченко в Чигир. Кобзарі не поправив цього великого *О* в слові *орел*, і здається мені, не без причини... Мені здається, що цей *орел* з великої букви має тут символічне значіння: що чи не мало воно часом значити: „двоголовий орел“, що літає сторожем над колишнім козацьким полем, засіяним козацьким труном.

Ст. 11, 13: сльози *за Україну*, — в Чигир. К. і в вид. Кожанчикова: *за Україну*, а Львівське [р. 1867] уже має „Україну“.

---

¹⁾ Про ці записки д. Ю. Романчук, на мій запит до нього, в листі до мене од 24 — VII 1906 лише ось що: „Тут [в Галичині] були в 60-х роках відписи недрукованих нецензурних поезій Шевченка, котрі поезії або частини їх друковалися в літературнім тижневнику „Вечерниці“ [1862 і 1863] і в Львівським виданю з р. 1867; де які відписи мав і я тай вписав їх до мого примірника Кобзаря з 1860 р. або до окремої книжочки; де який відпис і затратився у мене, але лишився в моїй памяти, і я подав його до „Правди“ з 1873 р. [частна „Івана Гуса“. В. Д.]. Се все використане мною в моїм виданю з 1902 р.; не використав я лише значно відмінного та цікавого [в дійсности мало інтересного, бо це одна з переших редакцій,—В. Д.] тексту Неофітів“, поданного в „Вечерницях“ з 1863 р.“

Очевидно, це накручування з боку видавців, і цілком даремне, бо у Ш. дуже часто доводиться стрічати форму: „За або на Українцу“...

Ст. 11, 18 зн.: *а надто той*... В Чигир. К.: *за то* той, але Ш. виправив на: *надто*. Цікаво, що в Кобз. р. 1840 стоїть теж: *надто*.

Ст. 11, 4: *кряче*. У Ш. частійше в такому разі м'який самозвук: *кряче*, *грязь*, *р'ятуї*, але зрідка уживає він і твердаго *а*.

Ст. 12, 6: *Поки попи не засплюють*
Чужим піском очі.

По всіх виданнях, навіть в К. р. 1840: *попи*, але в Чиг. Кобз. Ш. поправив був *попи* на *поки*, так що читається: *поки, поки не засплюють*...

Рік написання—1839. Автографа не бачив.

13.

В. І. Штейнбергу (На незабудь).

*Поїдси далеко,
Побачиши багато;
Задивишся, зажуришся —
Згадай мене, брате!*

Коротенький цей віршик написано власноручно Шевченком на незабудь приятелеві своєму В. І. Штейнбергові, як автограф на книзі [перше видання „Кобзаря“ р. 1840]. Із змісту цього вірша знати, що дата автографа має бути весна року 1840, коли Штейнберг разом з Айвазовським на одному пароході виїхав заграницю, і вже більше не вертався звідти: помер у Римі р. 1847... „Поїдеш далеко, побачиш багато“ —це й єсть натяк на ту заграничну подорож. „Кобзарь“—примірник Штейнберга з автографом Ш. купив багато літ тому на толкучці в Петербурзі М. Левченко. Вперше опубліковано в „Кіевской Старинѣ“, 1902, кн. 2, отд. II, стр. 73.

Цікаво, що це єдиний поетичний твір Ш. за увесь рік 1840...

14. Гайдамаки.

Вперше видав їх Шевченко р. 1841 окремою книжечкою: „Гайдамаки Поэма Т. Шевченка, С. - Петербургъ,

1841.“¹⁾ Цензор Бекетов заголовок „Гайдамаки“ у власноручному примірникові Ш., що єсть в Черниг. музею імени В. Тарновського, перехрестив, як крамольний, а крім того закреслив увесь початок поеми аж до Інтродукції [тоб то стр. 7—18 в вид. 1841 р.]. І дійсно, в Кобз. р. 1860 „Гайдамаки“ починаються з „Інтродукції“. Це перше видання „Гайдамаків“, що вийшло без догляду автора, має в собі велику силу помилок; часом можна лише здогадатися, що хотів автор сказати. Вдруге „Гайдамаки“ видруковано разом з „Чигир. Кобзарем“, як додаток до нього [ст. 1—131]. В цьому виданні Шев. поробив [в тому примірнику, про який вже згадувалося] дуже цінні поправки, які ми зараз і винотуємо.

Автографа мені не довелось бачити; звістки, що він єсть в Румянцівському музеї в Москві, непевні.

Стор. 304, 7: ти вічний, без краю!—після *вічний* зовсім зайва [].

Стор. 305, 10: а тут, а тут... тяжко, діти! — треба, як от напр. в Чигир. Кобз. або вид. Кожанчикова: а *тут...* а тут...

Стор. 306, 9: пане брате, — треба: *панс-брате*.

Стор. 306, 7 зн: а я дурень, один собі, — треба після *дурень* не [], а [:].

Стор. 307, 5: Аж до моря Запорожці
Степ широкий відкрили.

В 1 вид. „Гайдамаків“ дійсно було *вкрили*, але Ш. *в* закреслив, і таку поправлену форму бачимо в Кобз. Семер. і Кожанч., а Львівське (1867) має *вкрили*.

Стор. 307, 3 зн: В Польці. Шевченко до заслання завжди уживав *Польща*, та й потім не дуже часто: *Польща*.

Стор. 308, 15: навприсідки. Шевченко уживає цієї форми, а також иншої: навприсядки...

Стор. 308, 19: *бенкет*. Так. і Ш. уживає цього слова, а не *бенькет*.

Стор. 308, 9: після: *сльозами* не [], а [—].

Стор. 309, 17: *сидя кінці стола*, — Ш. поправив: *в кінці*, а в вид. Кожанч. бачимо навіть: *кінць*, — не знати через що.

¹⁾ А ще раніш—а власне II розділ поеми (Галайда)—видруковано в Гребінчиній „Ластівці“ на р. 1841.

Стор. 309, 8—7 зн.: Благослови, кажуть, батьку,
Поки *маєш* силу.

По всіх, здається, виданнях стоїть: *маєш*, крім найпершого [р. 1841], де: *маєм*. І так, справді їй повинно бути: річ не в тім, що привідця гайдамацький [в даннім разі ніби-то сам автор] має до якогось часу силу, а в тім, що мають її самі гайдамаки... Відкіля-ж бо то вивести можна, що вони: „сумно, сумно... похилились“ і просять благословенства батька-отамана, почувавши, що *отаман* їхній скоро „не матиме сили“? Аналогічний уступ можна бачити в одному варіанті до „Тарасової ночі“ [Примітки, стр. 681 в вид. Ю. Раманчука], де стоїть:

Роби, пане-отамане,
Як сам добре знаєш,
А ми будем помагати,
Поки силу *маєм*“.

Стор. 310, 8—10: Бо й мене хоч били,
Добре били, *не багато*
Де-чому навчили.

Така версія—справжнє псування твору Шевченка. Шевченко ужив тут іронії над учителями своїми і над самим собою, кажучи, що його хоч і добре били, „*а багато* де чому навчили!! *Тма, мна* знаю, а оксію не втну таки й досі“,—і таку форму бачимо не тільки в 1 вид., але і в Кобзарі Кожанч., а д. Романчук вибірає невадалу концепцію. Львівськ. вид. (р. 1867): *не багато*.—суху, прозаїчну. Така сама пригода з д. Романчуком і на стор. 310, ряд. 13: *Ходіть*, сини, — замість: *ходім*, сини... — І в 1 вид., і в Кожанчиківськ. — *ходім* (та це очевидно і з дальшого: *ходімо, попросим!*), але д. Романчук волить версію Львівськ. вид. (1867 р.) — *ходіть*.

Стор. 310, 5 і 3 зн.: *Любіть* її... *Любіть* її..., — цілком правильно і тут, і в інших виданнях, і я не можу збагнути, чому д. Кр—ському здається, ніби треба: *любить* її (обидва рази). До речі, у Львів вид. (1867) через щось ці два рядки.

Любіть її, думу правди,
Козацькую славу--

опущено зовсім.

Стор. 312 12: *творилося*. В 1 вид., в вид. Семеренка і у Львівск. К. 1867—стоїть: *робилося*, а почавши з вид. Кожанчикова пішло: *творилося*. Хто таку поправку зробив—не відаю. І чи Шевченкова вона, хоча й краща?

Стор. 312, 11 зн.: *Шляхта казалися*,—скрізь такий варіант, хоча відомо, що у виданню 1860 р. Шевченко поправив: *панки казалися* [див. прим. у Пражськ. виданню].

Стор. 313, 8: *Галайда* (заголовок розділу), — в 1 вид. Ш. поправив на: *Ярема*, бо й справді—про Галайду коли то ще буде мова! А в цьому розділі читачі бачать лишень злиденного Ярему.

Стор. 313, 17: упоравшись, біжи в Вільшану, - у „Ластівці“, в 1 вид. р. 1841, в вид. Семеренка і у Львів. 1867 стоїть: *підси упоравшись в Вільшану*, — поправлена версія починається з вид. Кожанчик. Але ще важніш поправка самого Шевч. в 1 виданню. Почавши з цієї поправки, ми бачимо далі, що Шевч. року 1858, коли він виправляв до цензури „Гайдамаків“, добре розумів свою історичну помилку про смерть титаря. Титаря в його поемі вбивають конфедерати у Вільшаній, тим часом, як документально відомо, що ця подія відбулася у Мліїві. Шевченко р. 1841, коли написав своїх „Гайдамаків“, признається (в „Передмові“), що „надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого . . . . . А смерть вільшанського титаря — правдива, бо ще є люде, которі його знали“. Згодом Ш. читав багато з української історії, і р. 1858 хотів вже позбутися своєї давнішньої помилки, а через те виправляв (хоч, на жаль не скрізь) Вільшану на Мліїв... І от в цьому рядку ми читаємо:

Упоравшись, у Мліїв підси.

Ця і дальші такі історичні поправки здіймають також з. Ш. ті закиди, які робилося йому пізніше істориками за неправдиве освітлення історичних подій. Дуже жаль, що на ці поправки за 50, без малого, літ ніхто не звернув уваги...

Стор. 314, 3: у порога, — а треба. безперечно, — у порогу, як це й бачимо скрізь у „Ластівці“, вид. 1841 р., Семеренка, Кожанч., навіть Львівськ. 1867. Звідкіля у д. Романчука узялося: у порога—не відаю.

Стор. 314, 4: не клене долі, — в одному лишень 1 вид. стоїть: долю.

Стор. 314, ряд. 17—14 зн.: з цих 4 рядків треба зробити 8,— як це і бачимо в 1 вид. р. 1841, а до них варто додати ще 4

рядки, які Ш. дописав у виданню Семеренка (див. прим. в Пражск. вид.):

Що плаче, сміється,
І мре й оживає,
Святим духом серед ночі
По-над ним вітає...

Стор. 314, 11 зн.: Колись то був, — *то* єсть, скрізь крім „Ластівки“.

Стор. 314, 5: не вітало... В „Ластівці“, через помилку: *не видало*.

Стор. 315, 9: та прокляте лихо, злидні
Кому не завадить, —

так і скрізь, крім „Ластівки“, де: *завадять*. Зауважу лишень, що навіть при кількох ім'ях властивих Ш. часто ставить *singular*, а не *pluralis*, звязуючи глагол звичайно з останнім властивим імям.

Стор. 316, 11: а пазула, — так і скрізь, тільки в „Ластівці“ помилка: *пазули*...

Стор. 316, 14 — 16: Мабуть душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти...

така інтерпункція скрізь, окрім 1 вид. (р. 1841), де це речення розбивається надвоє:

Мабуть душно
На перині спати , —
Одинокій, молоденькій
Ні с ким розмовляти.—

Стор. 316, 10: Взявши торбу
Потяг у Вільшану.

Такий кінець розділа „Галайда“ (чи краще „Ярема“) по всіх видавнях, але Шев. так виправив його, пам'ятаючи про Вільшану:

Потяг *безталанний*
Аж у Мліїв.

316, 5: старий паскуда, — так і скрізь. А в 1 вид., замість того: вікна посиналист, стривай,—і далі опущено: „постривай“...

317, 15 зв.: *йй Богу*. По всіх давніших виданнях, аж до Пражського, стоїть: *сй Богу*. Шевч. уживав виключно: *сй-Богу*, і ніколи: *йй-Богу*.

317, 9 зв.: *як би жива?*—так скрізь, крім 1 вид., де—коли: розуміється: *як би* -- краще.

317, 6 зв.: *літанью* співає.—В 1 вид., Семер., Кожанч. і Львів. 1867 замість: *літанью*—стояло ..... , аж в Пражск. це слово вставлено, і то через те, що доглядали його в доннєці Ш. у виданню р. 1860.

318, 11 зв.: *І жид* гляне, — так скрізь по всіх виданнях, тільки Ш. виправив в 1 вид. на: *А жид* гляне, — і це значно краще.

Стор. 318, 5: була собі Гапдзя, — це тільки в 1 вид., а в інших: *колись*...

Стор. 318, ряд. 3 зв. — зробити з нього 2, як в 1 вид.

Стор. 319, ряд. 2: — зробити з нього 2, як в 1 вид.

Стор. 319, 9: ходить жид ходором [так скрізь], — 1 вид. має інакшу версію: *ходить жид*, *ходить*, і цей самий рядок додано ще раз після: перед паном Хведорком (за рядком 12-им). Усі шість рядків в 1 вид. видруковано курсивом, як позначані з людських уст.

319, 16 зв.: не жартуем.—Скрізь так, крім 1 вид., де „не жартую“, і це дуже правдиво, що конфедерат, на запитання Лейби: „жартуете, пане?“ — одказує: „не жартую“...

Стор. 320, 8—11—через неправдиву інтерпункцію зіпсовано цілком думку автора по всіх виданнях, почавши з найпершого і кінчаючи вид. д. Романчука. По всіх їх стоїть так:

Ні, я кажу, що в Вільшаній...

Вільшанські схизмати

По три сімї, по чотири

Живуть в одній хаті“.

— „Ми це знаєм...”

Виходить, що Лейба оповідає нащось конфедератам зовсім для них не цікаві речі про те, як тісно живуть у Вільшаній схизмати, і конфедерати відповідають, що вони це знають... А воно так просто і зрозуміло виходить, коли як слід поставити інтерпункцію, як це зроблено Шевченком в поправленому їм примірнику:

(Лейба каже):

... в Вільшаній ...

Вільшанські схизмати...

(Конфедерат перебиває) — „По три сімі, по чотири
Живуть в одній хаті?
Ми це знаєм...

На жаль, аж у чотирьох місцях Ш. не виправив тут *Вільшани* на *Млів*, через що доводиться зрєктися по всій поемі цієї дуже потрібної поправки.

Стор. 320, 9 зп: а щоб *певна* була правда, — так скрізь, крім 1 вид., де: а щоб *більше* була правда.

Стор. 320, 1: п'яний і веселий, — у Львівськ. (1867): *та* веселий, а далі в 1 вид., Семеренк. та Львів. 1867 стоїть 2 рядки крапок. В тому виданню, що поправляв його Шевч., ці крапки виповнені, але не рукою Ш., а, як я здогадуюся, — М. Лазаревського. А стоїть там ось що:

*Му жієту, ту жієту,
Polska ne sgincla.*

Стор. 322, 2—5. д. Романчук узяв з 1 вид. В. Черниг. примір. Шевч., правда, не поправив цього уступу, але в К. 1860, Кожанч. та Праж. стоїть варіант інший, і через що ми мусілиб вертатися до 1-ї редакції, не розумію. Подаю обидва варіанти.

В 1 вид. (і у Романчука):

На що мені врода,
Коли нема щастя, коли нема долі?
Літа молодії марно пропадуть;
Один я на світі — стеблю серед поля!
Їого буйні вітри полем разнесуть.

В К. 1860 та інших:

На що мені врода,
Коли нема долі, нема талану?
Літа молодії марно пропадуть;
Один я на світі, без роду і долі --
Стеблина-билина на чужому полі;
Стеблину-билину вітри разнесуть.

Щоб варіант у Кобз. р. 1860 був гірший -- цього не можна сказати та й не це керувало д. Романчуком, коли він вернувся в

цьому місці до 1 варіанту видання, а—побаювання, що ті одміни, які ми бачимо в Кобз. р. 1860 проти 1 видання — пороблено не Ш., а Кулішем, і в згаданому вже листі до мене д. Романчук радить редакції нового Петербургського видання звернути увагу „особливо на Гайдамаки, в котрих, на мою гадку, треба би повернути в уступах „Титар“ і „Бенкет у Лисяці“ первістний текст. „поправлений“ нещасливо Кулішем для Петербургського видання з 1860 року“. Щоб поправки були *нещасливі* — з цим тяжко згодитися; а як би їх навіть поробив дійсно не Шевченко, а Куліш, то у всякім разі він цього не робив без відома і згоди автора (як далі будемо бачити, чимало поправок Ш. з Чернігівського примірника єсть і в вид. Кобз. з р. 1860, — тим часом д. Романчук готов і їх покласти на карб Кулішеві).

322, 13: *красного*, — у Шевч. звичайна форма: *крашного*, а в останні роки — *крацого*.

323, 16: *зоре* моя, — так скрізь, крім 1 вид., де стоїть: *крихто* моя.

323, 17: (де се ти зоріла? — в 1 вид.: „знову полилися“ [власне: полися], хоча нема ніде її мови про те, щд власне мало политися: чи слова, чи сльози?

323, 18: — я сьогодні забарилась,—1 вид. стоїть: „Ти сьогодні забарилась“, і це там має бути кінцем запитання Яреми, а не відповідю Оксани.

323, 15 зн: а мене й байдуже? — в 1 вид. й немає.

323, 13 зн.: і *сльози* блиснули, — скрізь так, крім 1 вид., де стоїть: „*сльозньки* блиснули“.

324, 5: як паву, — в 1 вид.: *мов паву*.

324, 10 зн.: *вели таку мову* — в вид. 1860 Ш. поправив своєю рукою: „меж мови-розмови“ [прим. в Праж. вид].

325, 10: Слухать таку мову,—Ш. в 1 вид. поправив: *на таку мову*.

325, 4 зн.: після „зійшлися“ не (,) , а (:).

327, 4—після „упав сердега“, має бути не (,) , а (—), як в 1 вид.

327, 10: *поміркуем*, — так скрізь,—але в 1 вид. стоїть: *поміркуйте*, та Ш. там таки виправив на: *поміркуем*. Це вже безперечно не Кулішева поправка.

327, 17: Оксана *в двері*:—в 1 вид. стоїть: *в хаті*. Але це було б неправдою, бо її в хаті ще не було, а *в двері*—випразніш.

327, 18: *та й пада крижем*,—в 1 вид.: *мліє та й пада* [так і в заграп. вид. трапляється]. Шевч. попр. на: *та й пала в хаті*.

327, 12 зн.: де *ж* ти,—цього *ж* в 1 вид. немає.

327, 10: а він мандруючи співа,—в 1 вид. стоїть: „може мандруючи“, а Ш. попр.: *мандруючи може*“...

327, 8 зн.: *не жива*,—так поправл. Ш—ом в 1 вид., де стоїть: *чуть жива*. І знов Куліш нічого тут не винен.

328, 2: І сумно, сумно,—Ш. попр.: *темно*. сумно.

328, 14 зн.—по всіх виданнях цей рядок визначено крапками. Контекст такий:

А те, що минуло,
Не згадуйте, пани—брати

· · · · ·

В цьому рядку в 1 вид. Ш. власноручно вписав: *Бо щоб не почув.* Не знаю, звідки д. М. Кр—ський узяв, що цей рядок має бути: *На віки заснуло*.

Ст. 329, 2 зн.: нехай не вадить, як не чує,—в 1 вид. надруковано курсивом.

Ст. 330, 7: *тихенько* ходя,—в 1 вид.: *нищечком*.

Ст. 330, 13: а *дивнися*,—в 1 вид.: *дивися*. Постає питання, який тут логичний наголос: чи *дивися* [= *ся*],—як пише Ш., чи *дйвися*. По Кобзарях стоїть перша форма. Здається, так воно і більше на правду походить.

330, 5 — після „треба ззисти“, не (;), а [:].

330, 4 — після „що купувала“, не [:], а [,—].

330, 3: *ні в голос*, ні мовчки,—така версія почалася з Кобзаря р. 1860, бо в 1 вид.: *ні в служ* [на російський штиб].

331, 2: он, чуєте? співають,—треба: *он, чуєте, співають?* (так в 1 вид.)

331, 7: нехай *собі* співає,—це *собі* додапо Ш—ом в 1 вид.

331, 12: підкрадьмось,—скрізь, а в 1 вид.: підкрадемось.

331, 15: а що ж? то й ходімо!—в 1 вид. тільки: *ходімо!*, а дальшого: „*добре, ходімо*“ немає зовсім.

331, 16: Кобзарь співає з повагою і не голосно,—так скрізь, крім 1 вид., де стоїть просто: *голосно*.

332, 8 і 9, — тут інший склад, і ці 2 рядки треба посунути вліво.

332, 13: правду *старий* співа,—*старий* дописано Ш—ом в 1 вид.

332, 16—15 зн.: сам не знаю за що,—в 1 вид. зовсім немає, а Ш. дописав в 1 вид.: *і сам не знаю, за що*.

332, 14—13 зн.: в 1 вид. вставлено: *та* [перед „дарма“] і „*тишень*“ [після „а ну“], та ще на кінці (після *ушквар*)—*яку нсбудь* [цього останнього по Кобзарях немає].

332, 3: *та ось що*—Шев. вставив був: *та ще ось що*, але в Кобзарях *ще* немає.

333, 2: Брехня! співай, старче Божий, — в 1 вид. стоїть: брехня! Співай, яку знаєш, — а III. так поправив: *Брехня, старче Божий!* Співай, яку знаєш.

333, 3: поснемо.—в 1 вид.: *заснемо*.

333, 6: *Кобзар (співає)*—в 1 вид. зовсім немає.

333, 9: Гуля Максим, гуля батько, — III. попр. (не зовсім добре): *Гуля наш батько Максим*.

333, 11: орел сизий,—в 1 вид. *сизокрилий*, і без „ой“.

333, 13: гуля Максим гуля, батько—III. попр.: „*Ой гуля Максим батько*“.

333, 19—то й ушкварить,—так і в 1 вид., але в Семер., Кожанч., Львів 1867: ушкварять. Як знати з дальшого: „заспіває — заспівають“ можна з певністю прийняти: „ушкварять“.

333, 15 зн.: заспіває, заспівають, а треба: заспіває—заспівають.

333, 11 — 10: А ворога заплющившись,
Ката не минає.—

Коли так лишити слово „ката“ без наголосу і без (,) після нього, то можна читати так: „ворога... кáта не минає“... Тому-то по інших Кобзарях (Семер., Кожанч.) стоїть наголос: „ка́та, не минає“, — очевидно, що тільки так розумів Шевченко це місце, бо „заплющившись минати кáта“—нічого не означало б...

333, 3: степ і море: скрізь битий шлях,—так всюди. А тим часом III. хотів сказати, що перед Залізняком степ і море були немов битим шляхом, і тому і інтерпункцію треба тут іпакшу, а власне:

Степ і море — скрізь битий шлях.

Зрештою, за таке тлумачення міцно не обстоюю. В 1 вид. стоїть так:

Степ і море...скрізь битий шлях.

334, 12: бевзь—III. в 1 вид. попр. на: *бевз* (закреслено ь).

334, 14, бо йде Залізняк,—III. попр.: бо йде, *бачиш*, Залізняк, — але в Кобзарях нема цієї вставки.

334, 18 зн.: і вішати, і мордувати!—в 1 вид.: вішать, мордувать. Взагалі III. має нахил до глагольних форм на *ть*, а не на *ти*.

334, 12 зн.: до грошей я не дуже ласий,—в 1 в. перед цим стоїть ще: „*цур їм*“.

334, 10 зн.: ледациці-живиці, як-то кажуть, — підкреслені слова дописано Ш. в 1 вид.

335, 7: *молітесть*—в 1 вид.: „моліться“ (власне: *моліня*).

335, 18: І гич не до речі,—в 1 вид.: курникає *і гич* не до речі... Що власне має означити цей вираз—для мене не зовсім ясно: ще раз стрічається він в „Сотників“ (стр. 541, 17): „не женся, *і гич* не до речі!“

336, 9, 10—12: ти-ни-ни... — треба ставити наголос: на останньому *ни*.

336, 14: кричать гайдамаки—дописав Ш. в 1 вид.

336, 12, 11, 10, 3 і 2 зн.: *панну*, *панно*—в 1 вид. Ш. поправив скрізь на: *ляшку*, *ляшко*, — але в Кобзарях поправки цієї не прийнято.

337, 1—7: ці 7 рядків в 1 вид. надруковано курсивом, як узяті з народньої пісні.

337, 13: аж церков бачать. Дяк співа,—в 1 вид.: бачать, що церков.

337, 11 зн.: з того світу,—скрізь *у*, крім 1 вид., де: *світа*. І справді. *genet.* на *а* (зам. *у*) у Шевч. значно частіше трапляється.

337, 4 зн.: конають,—в 1 вид. *канають* (так і в Кожанч. та Льв. 1867), а в інших: *конають*. Зауважу, що Ш. писав тільки *канати*, *доканати*.

337, 1 зн.: землі козацької краса,—в 1 вид.: краю козацького, — і Ш. в 1 вид. не поправив; так і в Кобз. Семеренка, але в Кожанч. та Львів. уже: *землі*...

338, 3: стидом січеться, карі очі,—треба: січеться... карі очі.

338, 17—16 зн.: Ігул що-зіму замерзає,
Богун не встане загатить...

Д. М. Кр — ський радить поправити тут інтерпункцію так:

Ігул, що зіму замерзає.--
Богун...

В 1 вид. після *Ігул* немає ніякого знака. Справу з цим уступом може вяснити лишень автограф.

338 9—8 зн: „Я сохну, сохну; де Тарас?

„Нема, не чуть, не в батька діти!“

Д. М. Кр — євкий, зауважує що словами „де Тарас?“ по-чишається знову *власна* мова благочинного, а через те правдивіше було б так:

„Я сохну*, сохну.....“ — „Де Тарас?

Нема, не чуть — не в батька діти!

Не плачте, братія...

Але, коли покладатися на I вид., то ми мусимо прийняти звичайну версію, бо там для нашої гадки доказів немає, — там стоїть:

„Я сохну... сохну... де Тарас?! —

„Нема, не чуть... не в батька діти! —

і це все говорить Альта, а не благочинний.

339, 1: щиро як діти. — так скрізь, почавши з I вид., але Ш. виправив [і то на краєц]: „*як діти, щиро*“

339, 2: гадали тее... — в I вид.: думали тее [так і в Семер. вид.], але в Кожанч. та Льв. 1867 уже: *гадали*.

339, 6: знимуть, — у Ш. тільки : знімуть.

339, 4 зн: вже їм завтра, — в I в. стоїть: вже ніколи, — але Ш. поправив на: „їм завтра“:

339, 2—1 зн.: Ще лічать гроші у-ночі,

Без світла лічать барниші.

Так скрізь, крім I вид., якому я в сім разі даю найбільшу віру, а там так:

Ще лічать гроші, — у почі

Без світла лічать барниші.

340, 1: щоб не побачили, бач, люде, — так скрізь. Але Ш. почував незручність двох слів з одним корінем [бачиш, бач], і поправив *бач* на *злі*: щоб не побачили *злі* люде.

340, 8: *про те* розказать, — так скрізь, а Ш. поправив був: *тес* розказать.

440, 17 зн.: слухайте ж — це „ж“ додано III—ом в 1 вид.

440, 14 зн.: за те, що не вмiла в добрі панувати, — так почалося з Семер. видання, і значно краще, ніж версія 1 вид.: „Щоб не забували Ляха проклинати“:

341, 7: жито собі сіють, — III. поправив значно краще на: *панам жито сіють*.

341, 12: Де Залізник, — III. попр.: „Залізник де“,

341, 14 — 15: Кат панує,
А їх не згадають.

Ці два рядки стоять ще в 1 вид., але для цензури [р. 1858] III. сам викреслив їх. І ото їх і немає ніде в російських виданнях, а також у Льв. 1867 та Пражськ. 1876, аж уже д. Романчук пригадав знову про них.

342, 3: іде смутний, — попр. III. в 1 вид.: смутний іде.

342, 12: чого ж смутний чорнобривий, — III. попр.: смутний, *невеселий*.

342, 12 зн.: десь далеко *сіроманиці*, — так пішло з Семер. Кобз., а в 1 вид. стоїть: десь далеко *сумно, сумно*.

342, 14: байдуже! Іде Ярема, — так і скрізь, крім 1 вид., де просто: байдуже іде Ярема... Щоб воно було так правильно, я не певен.

343, 1: а сю ніч унешся. Пекельнее свято..—так і скрізь, крім. 1 вид., де зовсім одмінна версія, і до того цілком правдива, — там не: *унешся*, а *унешься*,—поет прикладає це слово не до Дніпра, [а цю ніч *унешся*], а до попереднього речення, де мова йде про синє море. Таким чином цілий контекст мусить бути такий:

Червонів ти синє, та не напоїв,
А сю ніч унешься..... Пекельнее свято
По всій Україні цю ніч зареве.

343, 9: так думав, ідучи. — в 1 вид.: ідучи думав.

343, 9 зн.: А тим часом *із байраку*
Півень „кукуруку“!

в 1 вид.: *з-за байраку*, — мені не зрозуміло, через що *із байраку* має бути краще...

343, 5 — заголовок розділу: „Червоний бенкет“ Шевч. поправив на: *Галайда*, і це знов таки правильно, особливо коли згадаємо, що уже в II розділі III. заголовок *Галайда* змінив на *Ярема*.

344, 6: *небо* нагріває, в I вид. теж *небо*, а в вид. 1860: *хмари*; одначе у власн. примірни цього Кобзаря III. зробив олівцем поправку: *небо* (див. Пражськ. кобзарь, примітки до Гайдамаків). В Кожанч. та інших знову *хмари*,—очевидно, що мусить буди *небо*.

344, 12—14 — цікаві поправки з історичного боку. Замість:

І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,

як це по всіх Кобзарях. III. поравив в I вид. на:

Аж у Умань. По Подолі
Гонта бенкетує.

344 16: *дамаску* гартує, — у власн. примірнику Кобзаря, Семер. як це знаємо з примітки в Пражськ Кобзарі, додано рукою Шев.: „до маху“, що, очевидно, а ні трохи не краще од *дамаску*, бо тоді не знати, що власне Залізняк готує до маху:

А Залізняк в Смілянщині
До маху готує
У Черкасах, де її Ярема
Пробує священій.

Хіба що це прикласти до *святного?*.. Але *святний* (піж, кшнджал) зовсім не замашний..

344, 9 і 5: добре *сину*
Гулий, *сиңу*,

в I вид. стоїть: *хлопче*.

344, 7: *мордуї, мороуї!* III. попр. в I вид.: *отак, так*.

345. 4: *улиці*.. Крились трупом, — в I вид. неправильно: *крили*. Цього не може бути через те, що далі йде: *плили кровю*,—вийде, що *улиці хлопці*, *гайдамаки* крили трупом і [сами] *плили кровю*..

345, 18—16 зн.—Я, пане, з Вільшани“.
— З вільшапої, де титаря
Пси замордували?

Ш. виправив був, бажаючи позбутися історичної помилки, на:

*Из Мліва, пане.
Там титаря позавчора
Пси замордували.*

345, 14: -- „У Вільшаній“, — стоїть: *у Мліві.*

345, 12—10: Дочку його коли знаеш.“
— „Дочку у Вільшаній?“
— „У титаря, коли знавав.“

Поправлено так:

*Дочку його: чи не знавав?
Отамане-пане,
Пусти мене!!! Тай заплакав.*

345, 8 зн.: Ледве вимовив Ярема, — в 1 вид. (і тільки там) стоїть: „Де ти, серце мое, де ти?“

345, 7 зн.: Та й *унав* до долу,—в 1 в.: та й пада (тільки там).

345, 6 зн.: Еге! *ось що!*—в 1 в.: еге! знаю... (тільки там).

346, 2: *Тряслося* та мліло,—в 1 в.: *затрялось* (тільки там).

346, 3: добре, *сиңу...*, — в 1 в.: добре, *хлопче* (тільки там).

346, 4: на святее діло,—1 в.: *аби щоб хотілось* (тільки там).

436, 5: *Ходім* з нами, — 1 в.: *хочеш* з нами (тільки там).

346, 6 — 11 — цих рядків в 1 вид. немає зовсім, — з'являються вони в вид. Семеренка.

346, 14: *не найду Оксани*, — Ш. попр. на: *сироту Оксану*.

346, 15: може й *найдеши*. — Ш. попр. „*вирвеш*“, але це було б до речі тоді, коли б Ш. був вставив ті 6 рядків, що додавив в Семер. виданні. — там справді Галайда говорить: „з пекла вирву, — і Залізняк мав би рацію одказати йому: „може й вирвеш.“ Далі, в Кобзарях стоїть в цьому рядку і даліше так: А як тебе зовуть? Я не знаю,—Шевч. поправив отак:

*Може й вирвеш.
Ходім з нами!
Я все забуваю,
Як зовесся.*

346, 18 — 17 зн.:—„А прізвище?“

—„Прізвища немає?“—

III. поправ. корочче:

„Прізвище?“ — „Не маю!“ —

і це падає більшої жвавости розмові між ними.

346, 16 зн.: „Хиба байстрик? Без прізвища—

Заниши, Миколо,

У реестер.

Такої інтерпункції тут не можна допустити (на це звернув увагу і д. М. Кр—ський), бо виходило б, що Залізник зразу каже записати Ярему в реестр без прізвища. Очевидно, що після: „без прізвища“ повинно бути знак [?], або хоч ряд крапок [...], — у всякім разі треба одділити од дального речення, де йде мова про запис у реестер.

346, 14: У реестер! Нехай буде...—в 1 вид.: *саулом. Без прізвища...*

346, 12: Так і пиши; — в 1 в.: *бач, обідраний!*

346, 10: „Ну хиба Бідою?“, — III. попр.: „*Заниши Бідою!*“

346, 9: „І це не так“, — в 1 в.: „ні, погано!“

346, 6: *Записали.* — III. поправив, значно краще, на: *записано.*

346, 2 — *Рушайте, хлопята,* — III. поправ. на: *кончайте, хлопята!*

346, 1 зн. і далі — великі одміни. Рядок 1-й Шевченко викреслив зовсім, а за те зробив таку чималу вставку:

*Та й рушили до схід сонця
У Тисянку хлоці
На ярмарок. Зібралися
Хлоці, по толоці
Помолились гарно Богу
Та й рушили з Богом
У сорогу. Мов і сиравої
Не було нічого
У Черкасах... І Яремі,*

а далі — 1-й рядок на стор. 347, а рядки 2—4 на стр. 347:

*Усміхнувся на воронім
Та й знову у сльози.
Виїхали за царицу, —*

Ш. теж поправив, і з поправками початок стор. 347 читається так:

Зайвого з обозу
Дали коня. Усміхнувся
Ярема кріз сльози
Та й поїхав за царину.

348, 4 — 6: ... Змія люта
Жадно випиває
Його сльози....

в вид. Романчука та і в інших, крім 1-го та Семеренкового, зроблено помилку: не *жадно* має бути, а „*жадна*“... В 1 вид. зовсім правильно стоїть:

Змія люта
Жадна, випиває
Дрібні сльози...

348, 17.: моя ти єдина! — В 1 вид. гірший варіант: моя сиротино!

348, 15 зн.: Клене, умірає—в 1 вид.: по Польщі блукає.

348, 13 зн.: У склепу конає, — Шев. попр.: *В склепу пропадає.*

348, 11 зн.: згадує Вільшану, — Ш. попр.: згадує і *Мліїв.*

348, 10 — 7, — ці рядки:

Кличе його: „Серце мое!
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе!
На віки зомлієм! —

Шевченко закреслив і, до попереднього: *Згадує і Мліїв*“, — додав лишень два рядки:

*Може каже: „обнімемось,
На віки зомлієм!“*

348, 6 — 5: Нехай Ляхи згнущаються —
Не почуєм!“ —

Ш. поправив так:

*Мій соколе! Нехай ляхи
Згнущаються!*

348, 1: куди — Ш. попр.: кудѧ, — і взагалі треба сказати, він в цьому слові він уживає такої форми.

349, 3: у жупані сама пані.—так поправив Ш. варіант 1-го видання, де стоїть: „у будинку господина“.

349, 9—10: Карай серце! розірветься,
Хоч би було камінь. —

Так скрізь. Ш. поправив на: *роспадеться* камінь.

349, 12—13: Оксано, Оксано! —
Де ти ділася, поділась?

Так поправив Ш. в 1 вид., де стоїть: Чом ти не в Вільшанії? За цим рядком в 1 виданню єсть ще три, яких немає по інших „Кобзарях“:

А може й там!
Може плаче,
Тяжко їй, небозі,
Може з батьком виглядає...

Але як Галайда уже чув про смерть Оксаниного батька, то останній рядок не до речі, — хіба що прийняти, що в душу Галайди на час закраяся непевність: а може ще те й не правда, що він чув?

349, 16 зн.: каже опиниться, — в 1 в. стоїть: кричить опинитись, і Ш. поправив на: „*вглиць опинитись!*“ З такою поправкою бачимо в Семер. Кобзарі, але в Кожанч. (та Льв. 1867) відкілясь уже: *каже* опинитись.

349, 13—12 зн.: І тихенько
У лісі сховались, —

так пішло начавши з Семер. Кобз., а в 1 вид. стоїть:

Повернули
У ліс та й сховались.

349, 5—після: навішано трупу—треба не (.), а — (як це в 1 вид.)

350, 12: *жити б*,—і по всіх Кобз. теж: *жити б*, тільки в 1: *жить би*, і це дає легший склад.

350, 15: треба крови, брата крови, — інтерпункція несправдлива: (.) мусить бути аж після „*брата*“ (як це і в 1 вид. і в К. Семеренка):

Треба крови брата, крови.

350, 8: болить серце, як згадаеш, — Ш. попр.: *серце вьане, згадуючи.*

351, 1—11 Шевч. зразу був лишив так, поправивши тільки у рядку 8: „Вільшану“ на „Мійв“, але потім закреслив усі 11 рядків, а збоку приписав таке:

*Минули Гоноратку [попереду стояло Кумейки,
Байбузи минають, але він поправив]
Уже й Мійв... Про титаря
Ярема питає
У хлопчика: — Чи титаря
Ляхи ще не вбили?
„Ні, не вбили: каже батько,*

а далі так, як в р. 12: що його спалили і т. д.

351, 19 зн.: поховали, — тільки в 1 вид.: заховали.

351, 14 зн.: коли й умру, — це й дописав Ш. у 1 вид.

351, 12 зн.: Ляхів мучить. Серце моє, — Ш. попр.: *Шукать тебе. Моє серце!*

351, 7 зн.: тяжко, важко, — а в 1 вид.: тяжко йому (Шевч. писав, звичайно, йому)

351, 6: боротись, — в 1 вид. і в Семер. К. — „бороться“ (власне — *боротьця*, — як і скрізь в словах на *тсья*).

352, 1: після: „тяжко осміхнувся“ не (.), а (:).

352, 2—4: перед *оттуть* і після: „а сьогодні“—треба „“, бо це слова Яреми, хоча й до себе самого.

352, 6: Гайдамаки понад ярмом, — в 1 вид. досить не поетичний варіант: „Цабе ярмом Гайдамаки“...

352, 12: стривай лишень, — в 1 вид.: постривай лиш!

352, 14: я, як бачте, гайдамака, — „як бачте“ вставлено вже в Семеренк. Кобзарі.

352, 15: з *Кирилівкі*, — така форма більш літературна, але народ в Звенигородщині вимовляє *Керелівка*, і Ш. так писав (так і мало не в усіх Кобзарях стоїть).

352, 8 зн.: за-теж їх і били, — в 1 вид. стоїть: *за-теж ми їх били.*

352, 3 зн.: ось на ж тобі, — „ж“ в 1 вид. немає (єсть в Семеренк. К.)

353, 6: й ліс, — в „й“ в 1 вид. немає (єсть в Семер. К.)

353, 11 зн.: після *нівроку*, очевидно, треба не (.), а (:).

353, 9: У Ляхів кишені, — в 1 вид. (тільки там): „У мертвих кишені“ (Ш. уживає скрізь кишеня).

353, 7: Ще карать мерзених, — Ш. в 1 в. поправив: *карати*, — і така поправлена форма по всіх Кобзарях. А д. Романчук до свого Кобзаря узяв варіант з 1 видання, і не додавив після „*карати мерзених*“ — у *Лисянку*; додаток цей зробив Ш. у власноручному своєму примірнику Кобзаря (див. прим. до Гайдам. у Пражск. Кобзарі). У д. Ром. при слові „мерзених“ опущено: 15 (примітку Шевченка).

353, 6 зн.—заголовок розділу: *Бенкет у Лисянці* Ш. поправив на: *Старосвітський будинок*.

353, 3 зн.: ото Гонта з Залізняком, — (так скрізь), — Ш. попр. на: „ото *Гонта та Залізняк*“.

353, 1: страшно, страшно закурили! — так по всіх виданнях; Ш. поправив цей рядок, і взявши ще один попередній рядок (люльки закурили), треба читать так:

Люльки закурили
З гайдамаками. Аж страшно!

354, 2: оттак курить, — в 1 вид.: так закурить.

354, 4: шляхетською, жидівською, — в 1 вид.: шляхетською й жидівською.

354, 11: кричать: „Ляхам кари!“ — Ш. поправив так: *Кричать „дітям“: кари!*

354, 16 зн.: не вважають, — в 1 вид.: „не минають“.

354, 15 зн.: на літа, на вроду, — в 1 вид.: „ні літа, ні вроду“, але „не минати літа та вроду шляхтяночки“ не дуже гарзд виглядало б.

354, 12-11 зн.: Ні каліка, а ні старий,
Ні *мала* дитина, —

в 1 вид.: „ні *мати*, дитина“, — та крім 1 вид. ніде такого варіанта немає, і вважаючи на попереднє „старий“, якось мимохить напрошується антитеза — *мала* дитина.

354, 6 зн.: шляхетської й жидівської, — Ш. поправив на: „не *осталось* у *Лисянці*“, може вважаючи на те, що не дуже давно перед тим у нього трапилось вже речення: шляхетською й жидівською.

355, 9—10: „Де ти?“ Крикне й сховатся
В *полом'і*, *пожарі*. —

в 1 виданні іпакшій варіант:

„Так Галайда кричить, шука
Ляхів по пожару.

355, 16: „Гуляй!“ загукали, — в 1 вид., очевидно, помилка:
„загуляли“.

355, 12 зн.: пийте, діти! — в 1 вид.: *гуляй*, діти!

355, 2—1 зн. і далі 26 рядків на стор. 356 Шев. закреслив, а
замість них поставив:

*Винем, друже, погуляєм
У купочки, в парі...
А де ж Волох? заспівай миш,
Поганий кобзарю!*

От з такими змінами й надруковано „Гайдамаки“ в вид.
1860 р., тільки в останньому рядку: *Поганий кобзарю*“—поправлено:
„Грай, співай, кобзарю!“ В цілості знову (так як в 1 вид.) видруко-
вано в обох Кобзарях р. 1867.

357, 1: *Кобзар* (грає й приспівує) — дописав. Шев. в 1 вид.

357, 5: *Маю* черевики — Ш. попр. (на краще): *Куплю...*

357, 10 зн.: черевичкам, — в 1 вид. (тільки там): *черевичкам.*

375, 4—3: „Нумо, Гонто!“

— Нум, брате Максиме!

В 1 виданні: „*А ну*, Гонто,
— „*Ну*, брате Максиме!“

358, 10 — з цього рядка треба зробити два, як і в 1 вид.
Зауважу, що в 1 виданні куплети: „Не дивуйтеся, дівчата“ і
„Отак чини, як я чиню“—надруковано іншим прифтом, бо вони
позичені з народніх уст.

358, 14: Сидить собі кінець стола, — в 1 вид.: сидить один
кінці стола.

358, після рядка 11 („Мусить пропадати“), в 1 вид. стоїть ще:

Та й заплакав... Всі танцюють,
А Галайда плаче,
Нудно йому,

а тоді вже аж рядок 14 на стор. 359 (А із яру в киреї козачій):—
23 рядки від „А того й не знає“ і до „А із яру“ — в 1 вид.
немає, — вони з'являються вперше в вид. р. 1860.

359, 10 зн.: Ось копійка, подивися! — в 1 вид. так: „Ось
. . . . . копійка“, — і іншою рукою (мабуть М. Лазаревського)
вписано тут: *царицина*.

359, 8 зн.: знаю, знаю, — Ш. попр.: знаю, *каже*.

359, 6: признавайсь, проклятий жиде, — тут Ш. поробив
великі зміни. Попереду всього тут зробив вставку таку:

Признавайсь, *лукавий жиде*:
Ти привів у Млів
До титаря Ляхів п'яних?
Я, Лейбо, не вмію
Жартувати! Я Ярема,
Твій наймит поганий, —
Чи не лізнав? Признавайся ж...

359, 3 після слів Лейби:—„Ховай Боже!“ Ш. знову зробив
таку вставку.

Нічого не знаю...
Нічогосінько, їй Богу!“
— „Не знаєш? то як знаєш,
Так і роби“.. І знову ніж
Ярема виймає...

Далі Ш. наближається до того, що в рядку 359, 2: „В будинку“...,
тільки він так переробив:

— *„У будинку... На тім боці...*
(Стривайте!)... з панами
У покоях, у золоті,
Як найкраща пані
Ваша ... тее...

Як знати, цей уступ Ш. багато разів переробляв, бо й у 1
виданню зовсім не так воно стоїть, як згодом ми бачимо в Семер.
виданні. В 1 виданні, після слів: „ось . . . . . копійка“, стоїть так:

„Не бреш проклятий!
Признавайся! Я Ярема...
Ти конфедератів
Із хутора до титаря
Повів у Вільшану?
Признавайся! я все знаю...

Де діли Оксану?“

Махнув ножем...

— Ховай Боже!“

— „Я тебе сховаю!“

— У будинку на тім боці“...

— Виручай, як знаєш!

На золото!“... сипле йому

Жменю з кешені.

— „Треба Гонтю...“ — „Потім, потім...

А не то — свяченим...

„Добре, добре! постривайте!“

— „Ніколи, проклятий!

Ходім вкупі!“ — „Які ж бо ви...

Далі так, як 360, 3 і далі., тільки зам. 360, 5:

Іду зараз і виручу, — в 1 вид:

„Вам не треба — один піду“...

360, 15—16: у Лебедин!

У Лебедин!

так почалося з вид. Семер., тоді як в 1 вид. було:

В Майданівку!

В Майданівку!“

360, 11: *по базару*, — в 1 вид. стоїть: *вздовж базару*. Поправка пішла з вид. Семеренка.

360, 8 зн: *на городі* пустирняк, — Ш. уживає звичайно: *на вгороді...* Щож до—„пустирняк“, то в 1 вид. стоїть „пустирняк“.

361, 3, 13 та 7 і 4 зн: з кожного рядка треба зробити два.

361, 7: цей рядок посунути вправо.

361, 10—7 знизу в 1 вид. надруковано курсивом, як слова, узяті з народньої пісні.

361, 7: то кивне, *то моргне*, — так пішло з вид. Семеренка, а в 1 вид. стоїть, зам.: моргне — *махне*.

361, 6 зн: в кватирочку виглядаю (так і в Семер. вид.), а в 1 вид.: у кватирочку моргаю.

362, 3—4 — скрізь 2 рядки крапок, через цензурність (моральну) тексту. В 1 вид. не рукою Ш. (мабуть, того ж таки М. Лазаревського) дописано:

Скажи, скажи, старо суко,

Кому давала сиршу...

362, 14 — з цього рядка зробити два.

362, 1 зн.: погасає, — так почавши з Семер. вид.: в 1 вид.: гасне, гаспе.

363, 1: каганець козачий, — в 1 вид.: *Великдень* козачий.

363, 10: в потайники *пустить* огонь, — так поч. з Семер. вид.: в 1 вид.: пустить огонь... — Може бути і така форма *imperativa* через *infinitivum*, але чи буде вона українська?

363, 8 зн.: найдеши *иншу* — так почавши з вид. Семеренка, а в 1 вид.: другу.

363, 5: ревуть гори, — після *гори* краще поставити — (так і в 1 вид.)

364, 2—7: цих рядків в 1 вид. немає, — дописано їх там рукою Ш. олівцем; з'явилися вони вперше в вид. Семеренка.

364, 15: не розпитуй, — так почавши з вид. С., але в 1 вид.: не питається.

364, 15—14 зн.: Ох, як би я знала,
Що побачу знову...

З цим уступом сталася сумна пригода: почавши з обох видань р. 1867 загублено один рядок, а другий через те перепначено. Д. Романчук не поглянув в видання Семеренка та в 1 вид., де зовсім правильно стоїть:

„Що побачу його ще раз,

Що обніму знову....

(Учеш: Що побачу знову) — це в устах серця твоїх передрічників...)

без чого не виходить розмір, бо до рядка „що побачу знову“ єсть далі відповідний: „за єдине слово“. тоді як для „вдвое втрое втерпіла б“ (попереднього перед тим) — рифми уже не стає... Д. М. Кр—ський здогадувався, що тут чогось бракує і радив: „ох як би я тоді знала“... Але тепер справу вже вияснено...

364, 9: Бог за те *й* карає, — так скрізь, почавши з вид. С., але в 1 вид. „*й*“ немає.

365, 6: може б, може ... — по всіх давніших виданнях, почавши з 1-го і кінчаючи Пражським, — може б ... може.

365, 17: добре слово скаже, — так почавши з вид. С., а в 1 вид.: „люблю тебе“ скаже.

365, 12 зн.: мене вірно любить, — у вид. С., а в 1 вид.: *один мене* любить.

365, 9: так я думала, — у вид. С., а в 1: *я так* думала.

365, 7: не прибуде, — С., а в 1: *не приїде*.

366, 17: Раю мій, покою! — у вид. С., а в 1: *серденько* загоїть.

366, 8 зн.: хто такий і відкіля він, — у вид. С., а в 1: хто Ярема, відкіля він.

366, 4 зн: мій соколе, — у вид. С., а в 1: мій орлику.

366, 3 зн.: мій голубе сизий, — у вид. С., а в 1: мій соколе милий.

367, 4—5; загрибай, мамо, жар, жар, — в 1 вид. цей рядок двічі; як цей, так і дальший в 1 вид. надруковано курсивом, як слова з народньої пісні.

367, 13: задзвонили, — у вид. С., а в 1: піду, дзвонять.

367, 19—17 зн.: Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала, —

так у вид. С., а в 1 вид. повніше:

Оксана осталась,
Пожурилась, усміхнулась,
Пала на коліна,
І молиться за Ярему
Щиро, як дитина.

367, 16 зн.: в Лебедині, — так у вид. С., а в 1: старі сестри.

367, 10 зн.: отамаяна, — так у вид. С., а в 1: Залізняка.

367, 7—1 знизу та 368, 1—4 — зовсім инший варіант, — в 1 виданні він значно довший і відмінний, а власне:

Ляхів конча; з Залізняком
а тоді (в 1 вид.): Часом наїзжає (так в 8 ряд. ст. 367), а далі в 1 в.:
Вряди-годи, — та вдвох собі...
Ну, це всякий знає!...
Вернімося ж до свячених.
Що вони зробили?
Чи всі вони ще як бритва,
Чи перещербили?
Хоч вам, знаю, і остило
На кров та на сльози
Дивитися, а Оксані!...
Оксані небозі —
Йй аж нудно, бо Ярема
Весілля гуляє
З пожем в руках, на пожарах...

Вопа виглядає
До півночі, а іноді
Помолиться Богу,
Та й спать ляже, одна собі...
Умер би, ей Богу!

368, 12: по селах плачуть малі діти, — так почалося з вид. Семеренка, але форма: по селах—не українська,—повинно бути: по селах, що ми й бачимо в 1 вид., тільки там перестановлено: плачуть по селах малі діти; та Ш. поправив цей рядок на: *по селах плачуть голі діти.*

368, 17: звір тільки вие, йде в село, — 1 вид. та в вид. С. стоїть: тільки звір, а вже видавці Кожанчик. К. переставили. До того, в 1 вид. Шев. поправ. „йде в село“ — на: *по селу.*

368, 18: де чує трупи, — так скрізь. Ш. поправ. на: *гризучи трупи.*

368, 15 зн.: поки їх снігом занесло,—так всюди. Шевченко в Черниг. примірнику надав цьому реченню иншу форму:

*Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі.*

369, 18: де проїдуть, земля горить,—по всіх „Кобзарях“, кінчаючи Пражським, інтерпункція: де проїдуть—земля горить,

370, 1 зн.: убийте пса!—у вид. С., а в 1 вид.: вбийте його!

371, 2—3: Признавайтесь:

Що ви? католики!—

Почавши першим виданням і Пражським кінчаючи [тоб то в пяти давніших виданнях], інтерпункція така:

Признавайтесь,
Що ви католики?

Ясно, що Ш. логичний наголос клав на „Признавайтесь“... Тим часом д. Романчук перебудовує речення наново, і тим надає йому зовсім инший сенс, якого немав на думці поет.

371, 4: католики, бо нас мати,—теж по всіх згаданих тільки що „Кобзарях“ стоїть: католики... бо нас мати.

372, 4 зн.: валіть стіни!—В 1 вид. (в одному лишень) стоїть: бийте стіни!

373, 16 зн.: горе мені, горе!—В 1 вид. [в одному лишень]: горе *моє*, горе!

376, 1: й не дивиться... —в 1 вид. [в одному]: аж труситься.

376, 16: на чужому *полі*,—так і скрізь, крім 1 вид., де: *полю*.

376, 4 зн.: без *васпльків* і без *рути*, — скрізь, крім 1 вид., де: і без *труни*.

378, 7: а батько вже вмер,—скрізь, крім 1 вид., де: а *другий* вже вмер.

378, 16: у куточку плаче,—скрізь, крім 1 вид., де: за *коміном*.

379, 2: доведу, спочину, — скрізь інтерпункція: доведу — спочину.

379, 13: та й замовкли,—скрізь після „замовкли“ не [.] , а —

380, 9—10: Нема *міста*,

Нема міста, волі.

Рядок 9-ий єсть по всіх „Кобзарях“, а рядка 10 — немає ні в одному,—самі крапки; д. Романчук вперше подав цей текст із своїх рукописних дописок до Кобзаря р. 1860, а власне: *нема міста, волі*,—що дійсно рифмується з попереднім (через один рядок): на чужому полі... Одно тільки не гаразд: *міста*, бо треба писати: *міся*, щоб не було плутанини з „місто“ (гòрод),—і дійсно в 1 вид. так і стоїть: *міся*. Форму: *міста* прийнято в „Кобзарі“ Семеренка, і з того часу вона й лишилася по всіх виданнях.

381, 5: ревуть собі *й* ревітимуть,—не правильно. В вид. Семеренка: ревуть собі *і* ревітимуть,—і так воно й повинно бути. Форму „й ревітимуть“, надзвичайно тяжку для вимови, вперше ужито в „Кобз.“ Кожанчикова, і з того часу вона й прийнялася. В 1 вид. так стоїть, як і в К. Кожанчикова та д. Романчука, тільки без „й“...

381, 11: не чуть плачу ні гармати, — після „плачу“ опущено (,).

381, 16: така божа воля,—скрізь, крім 1 вид., де: „на те божа воля“.

381, 11—10 зн.: з цих двох рядків треба зробити 4. Зауважу ще, що в 1 вид. рядки 12—10 („А в нашого Галайди“...) надруковано курсивом, як слова з народньої пісні.

382, 5: щоб, знаєте, не було і кривди, не було і правди, — після „кривди“ у д. Романчука опущено „щоб“ (як це єсть в 1 вид. та в Пражському), але д. Романчук посилається на свої рукописні додатки (рукопис), в якому „щоб“ немає.

382, 9: начнем же *уже* начало...—Вважаючи на те, що це речення—наслідування церковно-славянського речення, думаю, що повинно бути не *уже*, а *убо*...

332, 10: на *старого* Кобзаря... В I вид.: *слиного*. Але д. Романчук в своєму рукописові має: *старого*.

Дата Гаїдамаків.—р. 1841, 7 квітня (тоді їх викінчено).

15. Черниця Марьяна.

Автографа не бачив, а єсть він у родини А. Корсуна, що видавав у Харькові „Сніп“¹⁾ Хоча поему написано ще р. 1841, а почато мабуть ще раніш), та проте видруковано вперше аж в „Оснві“ (1861, IX, 1—12). Варіантів до поеми не маємо ніяких.

В „Оснві“ єдиному джерелі для нас поки що, єсть чимало одмін (поправок Куліша).

333, 8 зн.: Хлопців кинули, побігли—в „Оснві“: Кинули — побігли.

333, 6 зн.: діду серце, — в „Оснві“: діду—серце.

333, 4 зн.: я шага дам, я черешень,—в „Осн.“: я—черешень.

334, 2 зн.: Ой осталась удовою,—вставив Куліш сам,—через те, певно, що Ш. опустил цілий рядок.

335, 3 — 9. Романчук узяв варіант, виправлений Кулішем (в „Оснві“), а не текст самого Ш., справді чи не найбільш непоправний (в цій поемі] з усього того, що написав за своє жит-

---

¹⁾ На мій запит до родини А. Корсуна, син його А. А. Корсун (мировий суддя в Ростові на Дону) одповів мені з 24/VIII 1906, що дійсно в їхній сім'ї зберігається, серед інших автографів усяких письменників, також „аркуш поштового паперу (а може їх і два!), на якому списано не тільки „Черницю Марьяну“, але й малюнки на боках, пером, рукою самого Тараса Григоровича; малюнки ці зроблено на швидку: це лишень легенькі контури; належать вони до тексту і, можна думати, Шевченко робив їх, обмірковуючи „перший починок“ цієї поеми, — машинально, а може просто „прикрасив“ рукопис, переписаний досить пильно і чисто; вірші починаються з малої букви. На прикінці рукопису, на ньому ж лист до мого батька,—надпис про те, що Ш. оддає йому на власність ці твори (Марьяну і Човен). Дописка ця — рядків на 7 — 9.... Автограф *Марьяни*, скільки памятаю, одрізняється од друкованого тексту”.

Про те, що Ш. послав був А. Корсуніві якийсь вірш *Човен*, знаємо з *Маяка* (1843 р.), де в оповістці про другий том „Снопа“ (який не вийшов), згадується про те, що прислано редакторові *Черницю Марьяну* і *Човен*. (докладніше див. в мой статті „Новознайдені твори Шевченка“, в журналі „Нова Громада“, 1906, VШ).

тя Шевченко ¹⁾. Різниця тексту Куліша проти Шевченкового в цих рядках ось яка:

Росла дочка Марьяна	(у К.: Марьяночка)
А виросла, як панна	(у К.: виросла, як панна).
Чорнобрива, уродлива,	
Хоч за пана гетьмана.	(у К.: хоч би й за гетьмана),
Стала мати гадати	(у К.: стала мати <i>міркувати</i>).

Розуміється, що це вже виходить не Шевченків, а Кулішів текст. Таке саме і далі, в рядках 10—14:

Виходила стояти	(у К.: ходила стояти)
Не до пана товстого,	(не до пана <i>усатого</i>)
Усатого, старого,	(Сідого, старого —)
До Петруся, в гаю, в лузі,	(До Петруся, що-вечора,)
Що вечора святого	(Вечора святого.)

386, 9: усміхнуся, скажу йому, — в „Основі“: усміхнуся... скажу йому.

386, 2 — 1: Знать забула, що колись же
Сама дівувала.

Спочатку Шевченко написав був:

Знать забула, що минуло,—
Чи не дівувала?

але послі поправив. Одначе в „Кобзарях“ Львівськ. 1867 та й у кнївських (р. 1894 та 1899) узято першу редакцію.

387, 4: З Петром *не розлучать*,—це також Кулішева поправка, а у Шевченка стоїть в автографі, як свідчить сам Куліш: „з Петром не рознять —“.

387, 12: *серце не заснуло*, я вас не забув.“ — Після: *не заснуло*“ треба поставити знак (—), так само як і в рядку 12 зн. після „*минулося*“.

387, 7 зн.: утер сліпі очі,—у Ш. (та і в „Основі“) узято ці слова в ( )

---

¹⁾ Д. Романчук, беручи текст з Львівськ. видання р. 1867, вихваляє його, не знаючи, що кращим проти тексту Кожанч. вид. зробив його як раз Куліш, якого він попрікає за псування тексту.

388, 13: Треба старостів нам ждати, — теж поправка Куліша, а у Ш.: треба буде старостів ждати.

388, 17: я вже думаю, що бачиш, — у Ш. спочатку було: я вже думаю, що... тее, — але потім він поправив на: *бачиш*; тільки треба писати: що... бачиш,—а то виходить таке: „я думаю те, що (*accusat.*) ти бачиш“....

392. 10 зн.: пішла в садок; серце мліє, — після „садок“ у Ш. не (;), а.....

392, 4 зн.: не про „Гриця“, про „Петруся“, — і тут через неправильну інтерпункцію неможна добре зрозуміти, про що йде мова: чи „Гриця“ та „Петруся“ поставлено тут поруч, чи „Петруся“ поставлено, як антитезу до „Гриця“. Очевидно, що тут антитеза, а тому після „про Гриця“ неодмінно треба не (;), а—.

393, 8 зн.: прийшла в хату; спала мати, — і тут після „в хату“ треба знак —.

Дата, як вже згадувалося — р. 1841.

16. Тяжко, важко в світі жити.

Надруковано вперше в „Молодику“ на р. 1843, на якому цензорський дозвіл 10/IX 1842. Автографа немає. В виданню Романчука ніяких одмін проти „Молодика“ не помітно, так само, як і в „Кобзарі“ з р. 1860.

Дата — кінець р. 1841.

17. Н. Маркевичу.

(Бандуристе, орле сизий).

Надруковано вперше в „Молодику“ на рік 1843. Автографа немає. В виданню Романчука єсть дрібні відміни.

Стр. 13, 12: одинокий? а Вкраїна? — в „Молодику“ після „одинокий“ немає (?), а поставлено....., і так тут і треба.

Стр. 13, 9 зн.: полетів би я, послухав, — поправка, зроблена Романчуком (по всіх „Кобзарях: полетів *би*, послухав *би*), але зроблена на підставі рукописних записок (копії поправок Ш. в Кобзарі з р. 1860), а в тих замітках стоїть: полетів би я, послухав, — і це, безперечно, краще. Дата — р. 1841.

18. Утоплена.

*Романчук 1843
1954. с. 71-72*

Вперше надруковано в „Молодику“ на рік 1843. Автографа немає. Дата — 8/XII 1841. Це й єсть та „невідомо поема“ „Ган-

нуса“, про яку Ш. писав 8/XII 1841 р. до Квітки: „я Ганусю сьогодні на швидку скомпонував, — та й сам не знаю, чи доладу, чи ні“... ¹⁾ Ш. сам пише, що скомпонував її на швидку, і через те додає в тому ж листі: „як побачите, що вона дуже вже безецна (бо вона такою мені здається), то не давайте її друковати; нехай іде, звідкіля взялася“. Варіантів, крім де-яких відмін в „Кобзарі“ з р. 1860, поправленому самим Шевченком, немає ніяких.

Стр. 155, 2 зн.: Хто се? хто се?— в „Молодику“ стоїть: „що се? що се?“ але в вид. Семер.: „Хто се? хто се?“; та очевидно, що „що се?“ не може бути, бо річ іде про живих істот, що по цім та по тім боці ставка чешуть та рвуть на собі коси.

156, 4: на Україні, — в „Молодику“ стоїть: „в Україні,“ але в Кобз. 1860 — „на Україні“.

157, 6: Співає матуся, — в „Молодику“ стоїть: „матуся співає,“ але в вид. Семеренка — перестановлено.

157, 7—8: А козаки, як хміль оттой,
Вьються круг Ганусі.

Цей варіант д. Романчук узяв з Кожанчиківського Кобзаря, де він з'являється вперше, бо в „Молодику“, Кобз. 1860 та 1867 (Львівському) стоїть інакше, а власне:

А козаки сміються їй,
Ганусі моргають.

Хоч цей варіант, дійсно, гірший, але він безперечно Шевченків, а які підстави для цього варіанта мали видавці Кожанчиківського Кобзаря — не відаю.

157, 15: розхрістана,—знов те саме: в „Молодику,“ в „Кобз.“ 1860 та Львів. 1867 — *розтрінана*, а в Кожанч.: *розхрістана*.

157, 15 зн.: Мене зневажаєш? -- знов те саме: в „Молодику“, Кобзарі 1860 та Львів. 1867 — „занехаєш?“, а поправка пішла з вид. Кожанчикова.

157, 11 зн. оттака:то була мати! — В „Молодику“ стоїть: *бува* мати, але в вид. 1860 та й дальших — уже „була.“

157, 6 зн.: а *серця* не мати! — Розуміється: „серця“, а не *серце*, як це в вид. з р. 1860. Характерно взагалі для Шевч., що він страшенно любить форму *nominat.* чи *accusat.* навіть там,

---

¹⁾ Київ. Стар. 1894, IV, 323.

де *genetiv* буває, от як тут, не кажучи вже про: люде, папи — зам. людей, папів.

158, 6 — 7: своє дитя без сорома

Байстрям парікає,

скрізь так, крім „Молодику“, де після „без сорома“ поставлено (,). Чи дійсно Ш. хотів тут речення („байстрям парікає“) вирізнити, як це в Молодику, чи може хотів він сказати, що мати парікає дитя своє байстрям *без сорома* (як що не поставити [,])?

158, 4 зн.: купатися, — в Кобз. 1860 та Кожанч.: „купатись“, а в „Молодику“ — купатися.

159, 13: то жовтіє то спніє, — опущено [,] після „жовтіє“.

159, 15: з роту піна, мов скажена, — після „піна“ має бути —.

159, 8 зн.: пірнув, — в „Молодику“ — „вирнув“, але це не буде по українські, і в Кобз. 1860 уже *пірнув*, а в Кожанчик. навіть: *пурнув*.

160, 1: не хочеш? не хоче!“ — По всіх Кобзарях, і в „Молодику“, обидва рази: не хочеш?“ Це вже поправка самого д. Романчука, який зробив її для того, що так, мовляв, ліпше буде рифмуватися з попереднім „карі очі“:

160, 4: *по тім боці*, — срізь так, крім „Молодику“, де „*на тім боці*“.

19. Гамалія.

Молодику.

Видруковано вперше окремим виданням в Петербузі р. 1843 [цензурський дозвіл позначено 7/III 1843]. Цим роком звичайно й датується поема. В Чернігівському музею імені В. Тарновського єсть перше видання, разом з „Чигир. Кобзарем“ та „Гайдамаками“, поправлене рукою Шевченка.

Відміни в виданню Романчука проти інших:

Стор. 221, 5 зн.: у туркині, — як тут, так і скрізь далі [222, 1, 6 і 2 зн.] Ш. уживає: „туркєня“. Та так власне стоїть по всіх „Кобзарях“.

221, 3 зн.: море грай! — після „грай!“ має бути не [!], а [,], — як це і стоїть, крім 1 вид., ще в вид. 1860 та Кожанчик.

222, 13 та 1 зн.: в *гаремі*, — по всіх Кобзарях — принаймні кінчаючи Пражеським, — стоїть: в *гаремі*“.

223, 11: в *залізах* руки принести, — по всіх „Кобзарях“ так. В 1 вид. Ш. поправив: „в залізі“. Та форма: „в залізах“ ще раз стрічається в „Кобзарі“.

223, 9 зн.: — тут починається новий розмір; так само і 224, 18.

224, 9 зн.: козацтво *сміливо* літає, — так скрізь, крім 1 вид., де: козацтво *сміливе*. Здавалося б, що версія 1 вид. дужче малює козаків, говорячи, що не в Скутарі лише козацтво *сміливо* поводилося, а взагалі воно *сміливе*. Та знов же за таку версію неначе б трохи промовляє і допущена поетом паралель: „неначе птахи чорні в гаї, козацтво *сміливо* літає“... Чи справді ж птахи чорні *сміливо* літають в гаї?

224, 3 зн.: горить Скутар, — попереду всього у Ш., як тут, так і в інших словах з *р* — на прикінці, стоїть *ь*: Скутарь, царь, кобзарь. Тут треба б зберегти *ь* через те, що Скутарь—*femininum*, і далі Шев. уживає: *Скутара*. Що ж до „горить“, то з'явилося воно почавши з вид. 1860, а в 1 вид. було: палá.

225, 3 — тут новий розмір.

225, 17: брати запорожці, — так воно скрізь, крім 1 вид., де: „брати — запорожці“.

225, 11 зн.: *оксамитом*, — Ш. довго, навіть ще на засланні,— писав переважно: аксамитом.

225, 6 зн.: слава тобі, Гамаліє, — так воно стоїть скрізь, так і повинно бути. А в 1 вид. не до речі: Гамалію (так само і на кінці поеми: Гамалію, вітер віє), немов би *nominativ* був Гамалій.

225, 2 зн.: що не дав ти *товариству*, — так і скрізь, почавши з вид. Семер., а в 1 в. стоїть: зацорожцям.

225. 16 — 17: і сховалися за хвилі,
За *рожеві* гори, —

так скрізь, але Ш. власноручно опоправив в 1 вид. за *живії* гори,—і поправку цю варто прийняти.

---

20. Розрита могила.

Вперше видруковано р. 1859 в книжечці „Новыя стихотворенія Пушкина и Шевченка“ (Лейпціг, вид. В. Гергарда, стр. 19 — 21), потім у Львівськ. „Кобзарі“ р. 1867. Датовано її до сього часу роком 1845, але з того зошита, який знайдено цього року в Петерб. в Департ. поліції д. Щоголевім, знаємо тепер певну

дату: 9/X 1843, Березань...¹⁾ Крім теї редакції, яку звичайно маємо по „Кобзарях“ та яку взяв і д. Романчук для свого видання, єсть ще варіанти з рукопису Ш. (перша редакція) подані в примітках в Пражск. Кобз., та ще у д. В. П. Науменка єсть копія, пісана рукою М. Максимовича, знайдена в його паперах. Копія ця—зошит з 10 листочків поштового паперу великого формату, де крім „Розритої могили“ списано, ще: „Посланіє до живих і мертвих“, „Холодний яр“, частину „Сна“ (У всякого своя доля) і „Заповіт“. Якого вона часу: чи з кінця п'ятидесятих років (але не раніш), чи десь з шістдесятих років, — не можу напевне сказати. Характер паперу немов би то промовляє за пізніщі часи²⁾. Що ж до змісту цієї копії, то варіанти її, проти тексту видрукованого в Лейпцігу р. 1859 та тексту рукописних приміток в Пражск. Кобзарі промовляють за те, що ця редакція найпізніща з нпх.

До речі, і текст, знайдений цього року в арх. Департ. поліції — найближчий до цієї копії. Між иншим зауважу, що заголовок поезії в копії Максимовича не „Розрита могила“, як звичайно скрізь прийнято, а „Роскопана“.

Зазначимо усякі особливості:

Стр. 229, 11 — 12: за що тебе *сплюндровано?*
за що, *мамо*, гинеши?

в копії Максимовича: *сплюндровали*, а замість „мамо“ — *марне*. В тому рукописові, про який згадує Пражск. видання, стоїть також: *сплюндровали*, але „мамо“. Через що у Львівськ. та Пражск.: *мати*, тоді як в Лейпцигск.: *мамо* — не збачну.

229, 15: діточок *непевних*, — в коп. Макс.: *невмитих*.

229, 16 зп.: молилась я, турбувалась, — в такій формі не стоїть ніде в тих перших виданнях, на які мусимо обпіратися: скрізь: *молилася*, турбувалась... Так і в копії Максимовича... А в примітк. Пражск. Кобзаря, замість *турбувалась* — *журбувала*...

---

1) Приватні відомости. Так само приватно мені відомо, що редакція цього вірша в тому зошиті має незначні варіанти проти видання д. Романчука.

2) Можна думати, що Максимович списував з якогось не дуже виразного оригіналу, бо між иншим „Заповіт“ переписано заразом з „Роскопанок могилою“, як оден вірш, і дату поставлено ту, що має цей останній: 25 студня 1845 р., а не дату „Роскоп. могили“ (9/X 1843).

229, 14 зн.: *моїх* діток доглядала, — в коп. Максим.: *малих* діток..., а в початковій редакції в приміт. Пражськ. Кобз.... „своїх діточок маленьких“...

229, 12 — 11 зн.: виростали мої *діти*,
Мої добрі *квіти*, —

к оп . Максим. спершу *квіти*, а потім *діти*, — і це краще.

229, 5: на свою *Вкраїну*—в Лейпцігськ. стоїть: *країну*. Треба зазначити, що Шевченко дуже часто в поезіях навіть 1849—1850 рр. вживає *країну*, а видавці все виправляли на *Вкраїну*, як це згодом буде видно. Але в копії Максимовича в цім разі стоїть виразно: *Вкраїну*.

229, 3 зн.: про свою *недолю*, — так і в коп. Максим., а в Пражск. К.: *неволю*.

229, 1 зн.: виглядала волю, — так і в коп. Макс., а в Пражск. вар.: проклінала долю. У Львівськ. 1867: виглядала волі, але ми вже бачили, що Ш. не тернів в такому разі genetiiv'у.

230, 6: *Жидовій* німоті — очевидно, у д. Романчука помилка: він мабуть хотів написати: *жидові й німоті*, — але це зовсім неправдиво: скрізь і в друкованих, і в рукописних варіантах: *жидові*, при тім ще, очевидно, з наголосом на *і*: жидові (жидова, пімбта).

230, 11: *А* могили мої....—По всіх друкованих і рукописних варіантах стоїть: *І* могили,—д. Романчук поправив сам на: *А*, бо йому здавалося, що „так ліпше було би“ (див. його статтю у З. Н. Т., стр. 21).

230, 14: після „шукає“ не (;), а (.....), як це в Лейпцігск. вид.: так само і в рядку 18-м після „господарювати“ (.....).

230, 13 зн.: сорочку *здіймати*, — так і в коп. Макс., а в примітк. Пражск. Кобз.: *здирати*.

230, 12 зн.: *помагайте, недолюдки*,—в примітк. Пражск. вид.: *поспішайте, недолюдки*, а в Лейпциг.: *помагайте, недовчодны*,— очевидно, що не зуміли прочитати: „недолюдки“... А що видавці розуміли, що тут не може бути: „недовчені“—свідчать літери *д і ы* при кінці... В коп. Максимовича: *помагайте, недолюдки*, так як прийнято скрізь. В прим. в Пражск. вид. дальні 4 рядки, що скрізь „по Кобзарях“ стоять окремо, складають одну цілість з попереднім, і контекст там такий:

Поспішайте ж, недолюдки,
Матір катувати,
На четверо розкопати,
Розсипать могили!
Чого ж вони там шукають,
І що заховали?

230, 10 зн.: На четверо розкопана
Розрита могила,

так скрізь в друкованих виданнях, тільки в коп. Максимовича зовсім справедливо після: *розкопана* поставлено (,).

230, 6 — 1 зн. Ці останні 5 рядків мають дуже багато варіантів. Рядок 6: Ех, як би то,—так і скрізь, тільки в прим. в Пражск. К.: ех, як би *ж* то! А в копії Максимовича: *От, як би то*, — і це буде, здається, найкраще.

Рядки 5 — 1 у Романч. так, як у Львів. вид. 1867 та Пражск. (основному):

Як би то,
Як би то знайти те,
Що там поховали,
Не плакали б діти,
Мати б не ридала...

Очевидно, варіант цей узято з Лейпцігск. редакції, але там зам. „поховали“—*схоронили...* Через що зробили тут поправку видавці Кобзаря р. 1867, не відаю,—може для рифми до: не „ридала“ та щоб двічі не було „схоронили“. В копії Максимовича з цих 4 рядків зроблено лишень два (так як і в Лейпцігск. виданню) і читаються вони так:

*Як би знайшли те, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась.*

В першому рядку, очевидно, не стає після „як би“ частини „то“, яка єсть в Лейпцігск. вид. Мені здається, що цю останню редакцію і треба прийняти, вставивши лишень ту опущену частину „то“: „*Як би-то знайшли те, що там схоронили...*“, бо очевидно в обох разях Ш. спинився на цьому глаголі (*схоронили*),

а *поховали* — підправлено пізніщими інтерпретаторами. Зазначу нарешті і початковий варіант кінця цієї поеми (з приміток у Пражск. Кобзарі):

Як би були знали,
Що там заховали,
Не плакали б діти,
Мати не тужила.

21. Чигирин.

Вперше видруковано у „Вечерницях“ р. 1863, № 11 ¹⁾, а потім у Львів. Кобзарі р. 1867. (стр. 62 — 64). Автографа немає. Дата 19/11 р. 1844, у Москві (під час пробування у Бодяньського); так воно і в тому зшиткові, що знайдено цього року в Департам. Поліції, де ще додано присвяту: *М. С. Щенкину*.

Що до варіантів поезії, то раніший з них той, що в „Вечерницях“ та у Львів. Кобзарі 1867, а пізніший—у Пражск. виданні, яке й має перевагу. Текст, той що в Деп. Пол., має тільки дві одміни од тексту вид. Романчука.

Одміни:

226, 7 зп.: Дніпро висихає, -- у Львів.: засихає.

227, 4: За що ми різались з ордами, -- це варіант Львів. К., а в Пражському: *за що ж ми різались з панамі?*

227, 6: московські ребра, — теж вар. Львівськ. К., переднічий, а в Пражському: *татарські ребра*. — Цей варіант неодмінно треба взяти, як що узято й попереду:.. „з панамі“, бо інакше про боротьбу з Татарами зовсім не буде згадано.. Що ж до „московських ребер“, то їх не так-то вже й багато доводилось „скородити“, щоб спеціально на цьому синятися. І це Ш., поправляючи згодом поезію свої, й узяв на увагу.

227, 9: що ж на ниві уродило? — у Львів.: *уродилось*. Так і в рукоп. Департ. Пол. Але єсть крапца форма (в Пражськ. пізнішому варіанті): *уродило*.

1) На жаль, цього числа „Вечерниць“ не довелось мені бачити.

227, 12 зн.: нехай же вітер *все* розносить,—так і в Пражськ., а у Львів. К. 1867 — помилка: вітер *віє*, розносить, — через що утрачується ритм.

227, 11 зн.: — теж у Львів. помилка: на *некрайнім крилі*, — у д. Романчука, як і в Пражському: *неокрайнім*.

227, 6 зн.: степи, *ліси*, — так і в Праж., а у Львів.: степи снігі.

227, 2 — 1: Поки тії недолітки
Поростуть гетьмани,—

це варіант Львівського вид., але він кращий за Пражський: *недолюдки*... Раз поет має надію, що Гетьманщина знову настане і гетьмани поростуть, то *недолюдки*, здається, він не міг би сказати.... В рукоп. Департ. Поліц. стоїть *недолітки*, але не *поростуть*, а: *підростуть*.

228, 5: не рвіть, думи, не паліте—так у Праж., а у Львів. К. 1867: *не рвіть душу*. Власне й одне і друге добре і має сенс, але вважаючи на те, що Пражськ. варіант пізніший — краще брати цей останній.

228, 12 зн.: козацької *тії* крові, — у Льв. К. 1867 слова *тії* немає.

228, 8 зн.: барвінок розіветься,—у Льв.: розівуться, бо попереду ще стоїть: і *рута*; але Ш. звичайно глагол сполучає з останнім самостійним імям, як це й бачимо ми в варіанті Пражськ. Кобз.

228, 3 зн.: серце боязливе, — у Львів. К. помилка: *богобоязливе*, в pendant до попереднього „слово богобоязливе“.

228, 1 зн.: після: і мене згадає, — треба —

229, 1,—після: сльози мої, — треба —

22. Сова.

Нова поема, що знайдено цього року в Департаменті Поліції у Петербурзі. Датовано її там *б/г 1844*. Про те, що була така поема, знали ми раніш з листа кн. В. Рєпніної до Шевченка—того ж таки р. 1844, 20/XII: „Обрадуйте его (А. Лизогуба) и всѣхъ любителей малороссійскаго языка Вашей *Совой*“.¹⁾ Текет цієї поеми відруковано тільки що в X книзі місячника „Нова Громада“.

¹⁾ Київск. Старин. 1887, II, 167.

але подаю його звичайним фонетичним правописом. Редакція журналу ласкаво дозволила мені скористуватися оригіналом цієї (та й інших новознайдених) поезії, на основі якого я й подаю текст, додержуючи буквально правопису в ньому (оригінал той—копія з рукопису, що знайдено в Департ. Поліції).

Породила мати сына
Въ зеленій диброви
Дала ему карі очи }
И чорні брови.
Китайкою повивала
Всїхъ святыхъ благала
Та щобъ ёму вси святии
Таланъ-долю слалы.
Пошли тобі матер—божа
Тїи благодаты *важне!*
Всего того, чого мати
Незуміє дати.—
До схиць соньця воду брала
Въ барвинку купала
До півночи колыхала
До свита спивала

Э... Э... Лю ли
Питала зузули
Зузуля кувала
Правдоньку казала.
Буду сто литъ житы
Тебе годуваты
Въ жупани ходиты
Буду пануваты.
Ой виростышь сыну
За півчварта року
Якъ княжа дытына
Якъ ясець высокій
Гнучкій и дебелый
Щастливый веселый
И неодинокый.

Найду тобі ривню
Хочъ за моремъ сынїмъ
Або крамаривну,
Або сотныквинну,
Таки панну сыну
У червоныхъ черевикахъ
Въ зеленїмъ жупани
По свитлыци похожае
Якъ пава, якъ пани,
Та зъ тобою розмовляе
Въ хати якъ у раи;
А я сыну на покути¹⁾
Тилько поглядаю.

Ой сыну мій сыну
Моя ты дытыно
Чи є крашчїй на всїмъ свити
На всїй Украини!
Нема красчого й не буде
Дывуйтєся люды! *!!!*
Нема красчого!... а долю... *>*
Доля²⁾ роздобуде.

Ой зузуле зузуленько
На що ты кувала
На що ты їй довги лита
Сто литъ накувала.
Чи ежъ³⁾ така на сїмъ свити
Слухняная доля?
Охъ якъ бы то!... вмилабъ маты
Зъ немецкого поля
Своимъ диточкамъ заклыкать

1) В „Нов. Гром.“ неправильно: „на покутя“.

2) Очевидно, треба: „долю“. В. Д.

3) Чи є жъ.

И долю и волю,
Та ба!... а зле безталанья
Зострипеця всюды,
И на шляху и безъ шляху
Усюды де люды.

Кохалася маты сыномъ

Якъ квиткою въ ган
Кохалася... а тымъ часомъ
Батько умирае.
Осталася удовою
Хочъ и молодую
И не одна... та все жъ тяжко...
Зъ горемъ та нудьгою,
Пишла вона до сусидивъ
Порады просыты...
Присудили сусидоньки
У наймахъ служити.
Изныщла, измарнила
Кинула гоепѣду
Пишла въ наймы... не минула
Лыхой пригоды.
П день и ничъ працювала,
Подушне платыла...
И сынови за три копы
Жупанокъ купила.
Шобъ и воно удовине
До школы ходило...

Ой талане талане

Удовиный поганый
Чи ты въ поли чи ты въ ган
Обидраный цыгане
Зъ бурлаками гуляешъ.
Тече вода и на гору
Богатому въ хату.

А вбогому въ яру треба
Криницю копаты.
У багатыхъ растутъ диты
Вербы при долини;
А у вдовы одвымъ одно
Тай те якъ былына

Дождалася вдова доли ¹⁾
Зросту того сына
И письменный и вродливый
Квиточка дытына!
Як у бога за дверима
Вдова панувала,
А дивчата лицылыся ²⁾
И рушныкы дбалы.
Полюбила багатая
Не поцилувала,
Вишивала шовкомъ хустку
Не подарувала.
Кралысь злыдни изъ за моря
В удовину хату
Тай подкралысь... стали хлопцив.
В кайданы куваты.
Та повезлы до приему
Битыми шляхамы
Пишла й вдова зматерями
Зъ дрибными слезами.

Де на ничъ ставалы
Сторожу давалы
Стару, ³⁾ вдову до обозу
Та й не допускалаы.

Ой привезлы до приему
Чуврины голиты,
Усе дрибни, усе мали
Ве ⁴⁾ багатыхъ диты
Той калика не дорика

1) Замість закресленого: „маты сына“.

2) Очевидно, помилка, замість: лицялися.

3) Тут (.) не на місці.

4) Помилка, замість: „Все“.

Той не вміє стати
 Той горбатий той багатий
 Тыхъ чотыри въ хати. ¹⁾
 Уси не владъ усихъ назадъ
 Въ усихъ доля маты.
     А у вдовы одынъ сынъ
     Тай той якъ разъ пидъ
                     аршинъ.

Покинула знову хату,
 Сынову господу;
 Пишла въ найми за хлибъ чер-
   ствый

Жидамъ носыть воду.
 Бо хрищени не прыймають ²⁾
 Стара кажуть стала
 Не здужае.... и огризокъ
 Въ викино подавали
 Христа рады... Не дай боже
 Такого дожиты
 Не дай Боже в багатого
 И пыть попроситы.
 По копійци заробляла
 Копу назбирала.
 Та до сына листъ писала
 У всьеко послала —
 Полегшало. Мынае рикъ
 И другий минае
 И четвертый и десятый
 А чутки не мае.

Нема чутки; шо тутъ робить.
 Треба торбу браты
 Тайты... игы собакъ дражныть
 Одъ хаты до хаты.
 Взяла торбу пишла селомъ
 На вигони сила,
 И въ село вже не верталась,
 День и ничъ сыдила
 Коло поворотъ. А лито
 За литомъ минае
 Помарнила скаличпла
 Нихто й не визнае.
 Тай кому тамъ признаваты
 Калку убогу.
 Сыдыть соби та дывиця
 Въ поле на дорогу.
 И свитае, и смеркае
 А москаля ин сына
 Не мае немае

По-надъ ставомъ у вечери
 Хитаеця очереть.
 Дожидае сына маты
 До досвита вечерять
 По-надъ ставомъ у вечери
 Шепочеця осока
 Дожидае въ темнимъ [гац] ³⁾
 Дивчишоцька козака.
 По-на[дъ] ⁴⁾ ставомъ витерь віе
 Лозы нагинае

¹⁾ Далі зразу йшли рядки:

А у вдовы одынъ сынъ,
 Та й той якъ разъ пидъ аршинъ,

але закреслено і поставлено їх далі, через 2 рядки.

²⁾ Зразу було: не прыйняли, але — *нялы* закреслено і дописано олішцемъ *мають*.

³⁾ Цього слова в рукописові немає, але очевидячки його бракує. В. Д.

⁴⁾ В рукописові помилка: *по-наставомъ*.

Плаче маты одна въ хати
А дивчиша въ ган
Поплакала чорнобрива.
Тай стала спиваты
Поплакала стара маты
Тай стала ридаты.
И моылась и ридала
Кляла все на свити
Охъ тяжки вы безталанни
У матери диты.

Скаличени стари руки
До бога здіймала
Свою долю прокълнала
Сына вымовляла.
То отъ жалю отходыла
И мовчки ¹⁾ журилась
Та на пляхъ той недалекій
Кризъ слезы дывилась.
И день и ничъ дывилася
Тай стала питаты
Чы ны чувъ хто, чи ны бачивъ
Москаля—салдата
Мого сына... нихто не чувъ
Ни хто и не бачивъ.
Сидыть вона нейде въ село
Ны пита й не плаче
Одурила!... и циглыну
Муштруе, то лае
То тудуе якъ дытыну
Й сыномъ называе
И ныщечкомъ тыхесенько
Кризъ слезы спивае

Змія хату запалыла ²⁾
Дитямъ каши наварила
Поморщила по столы, ³⁾
Полетили москали
Сіри гусы въ ірій ірій
По чотыри по чотыри
Полетили гелъ-гелъ
На могили орелъ
На могили середночи
У козака выйма очи,
А дивчиша въ темнимъ ган
Его зъ виска выглядае.

Въ день лазыла на смитныхкахъ
Черепки сбирала,
Примовляла то синову
Гостыньця ховала.
А у ночи рохристана
И простоволоса
Селомъ ходыть то спивае
То страшно голосыть,
Люды лаялы... бо бачте
Спать имъ не давала
Та кропиву пидъ ихъ тыномъ
И бурьянъ топтала.
Диты бигалы зъ паличамъ
У день за вдовою
По улыцяхъ, та сміючись.....⁴⁾
Дражнили *Совою*.

6
Маія
1844
С: П: В:

1) Зразу було: *И тяжко*, але закреслено. В. Д.

2) Зразу написано було: *затотла*, але олівцем поправлено: *запалыла*.

3) Треба: *постолы*.

4) Зразу було: *та дражнылы*...

23. Дівочії ночі.

Невідома досі поема, знайдена цього року в Департаменті Поліції в Петербурзі; датовано її там 18/11 1844. Текст її тільки що опубліковано в місячнику „Нова Громада“ (X кн.). Подаю текст, не одмінюючи правопису копії з оригінала.

Дивычіи но́чи.

Высушили кари очи
Дивычіи но́чи.
Черныця Марьяна.

Росплідася густа коса
Ажъ до пояса
Роскрылыся перси горы
Фили середь моря ¹⁾)
Засіялы кари очи
Зори середь ночи
Билы руки простягылыся
Такъбы й обвилыся
Кругомъ стану, и въ подушку
Холодну въ пылыся
Тай заляклы, тай замерлы
Зъ плачемъ рознялыся.
На що мыни коса краса
Очи голубыни
Станъ мій гнучій... колы нема
Вирной дружныны.
Немае зъ кимъ полюбитысь
Серцемъ подилытысь...
Серце мое! Серце мое!
Тяжко тоби битысь
Одинокому. Зкимъ жыты

Зъ кимъ свите лукавый
Скажи мыни... нащо мыни
Тая слава... слава
Я любить я жыты хочу
Серцемъ не красою!
А мыни ще й завидують
Гордою и злою
Злыи люды нарикають
А того й не знають
Шо я въ серци заховала...
Нехай нарикають
Грихъ имъ буде... боже милый
Чому ты не хочешъ
Укоротыть свои темни
Тяжки мени но́чи.
Бо я въ день неодынока
Зъ полемъ розмовляю
Розмовляю и недолю
Въ поли забуваю,
А въ но́чи... Та й онимла
Слезы полылыся...
Билы руки простягылыся
Въ подушку впылыся.

18

Маія

1844

С: П: В:

1) Зразу було: зори сероѣ морѣ. (закреслено).

24. Сон.

Вперше видруковано в окремому виданні К. Климковича (Львів, 1865) ¹⁾; варіант дає і у Львів. Кобзарь 1867 р. В Празьк. Кобзарі, в примітках, дано варіант з якоїсь рукописної редакції. Крім того, у д. В. Науменка єсть копія, писана рукою М. Максимовича, найпізніша од усіх досі знаних редакцій, через те найцінніша, але, на жаль, зшиток переривається на початку поеми (на словах: „Душе моя убогая! Чого марше плачеш?“). Невеличкі відміни подав О. Кониський (З. Н. Т. т. 39, стр. 21) з рукопису Л. Жемчужникова. Єсть ще одна копія (писана рукою Ченстаховського) в Черниг. муз. імені В. Тарновського, але кінчається вона словами в III розділі:

На квиток повірив москалеви!
От і читай, і йми ти ім віри.

Нарешті, цього року знайдено цю поему в арх. Департ. Поліції; текст той—найперша редакція. ²⁾

Дата поеми досі була 8/II 1844, але тепер (з рук. Департ. Поліції) виявляється, що—8/VI 1844.

Відміни:

394, 11: чи нема *Країни* — скрізь так, крім копії Максимов.; де: *Вкраїни*, але тут така поправка, здається, не буде крапцою.

394, 12 — 13: Щоб загарбать і з собою
Взять у домовицу, —

скрізь так, але в коп. Макс. стоїть (не правдиво) *інакше:* загарбать із собою

Загарбать із собою.

394, 17: гострить ніж,—так скрізь, так і в коп. Макс., тільки в прим. Празьк. К. — *точить*.

395, 7: на сім світі бажаєте, — скрізь по всіх редакціях так, крім прим. до Празьк. К.: *на тім світі благаєте*. Так і в рукоп. Ден. Поліції.

¹⁾ На жаль, не довелося мені бачити цього видання.

²⁾ Що до усіх цих редакцій тексту, то, як можна бачити з їх порівняння, за найпершою редакцією (в Департ. Поліц.) хронологично мусить іти текст рукоп. приміток в Празьк. К., потім редакція Львів. вид. 1867 р., потім копія Ченстах., далі основний текст Празьк. Кобзаря і нарешті копія Максимовича. Про рукопис Л. Жемчужникова тяжко щось сказати, бо всього 4 варіанти вона дає.

395, 17: жалуетесь,—скрізь так (і в коп. Макс.), крім приміт. в Пражск. К. та копії Ченстаховськ., де: *жалкується*. В рукоп. Департ. Поліції—*жалкуєте*.

395, 8 — 7 зн.: — в коп. Макс. і Чепстах., а також у Львів. 1867 — ці рядки посунуто вправо (інший розмір).

395, 4 зн.: *отто-ж* я ліг і спати, — так у Львів. 1867, так і в рукоп. Департ. Поліції (без *і*), але на початку рядка: *отто-ж*; так і скрізь, — а в коп. Макс.: *Оттак я ліг спати*.

395, 2 зн.: то хоч коті гармати, — так скрізь, крім коп. Макс., де: *3 гармати*.

396, 1: сон напроцуд дивний,—у Львів. К. 1867 стоїть: на причуд, а в Пражск. 1876 — на *прóцуд*. В копії Ченстахов.: на *прічудь*, наренті в коп. Максим.: на *прічуд*. Так і в рукоп. Департ. Поліції, В прим. у Пражск.: *найпречудовний*.

396, 2. — в коп. Максим., як і у Львів. вид., цей рядок посунуто вправо.

396, 5: щоб позирнуть на ті дива, — так скрізь, крім копії Максим., де: *на теє диво*,—мабуть тому, що за *дива* їде ще: *з-два* і *сова*, — аж три склади підряд з кінцевим *а*.

396, 6: *Так чорта з-два!*—у Львів. 1867: *так*, а в Пражск.—*та...* Так воно і в рукоп. Департ. Іол. В коп. Ченстах. і Максим. теж: *та...* Цей рядок посунути треба вправо.

396, 7: дивлюся: так буцім сова, — так в Пражск. вид.; у Львів.—гірше (бо не стає одного склада), хоч ближче до правди: *дивлюсь: так буцім сова*, а найсправедливіше в коп. Ченстах. та Максимов.: *дивлюсь: так буцім то сова*.

386, 9: *Тенетрами (!)* — це чудне слово появилося в Пражськ. Кобзарі, і означає воно не що інше, як: *Та нетрями*, чи *та нетрями*. В такій формі воно й стоїть у Львів. К. 1867, в коп. Ченстах. і в коп. Максим. (у нього: *та нетрями*), тільки ці два слова додаю до рядка 8-го (попереднього). Так воно стоїть і в рукоп. Департ. Пол.

396, 17: мої муки, мої люті, — скрізь так, крім теї ред., що в прим. Пражск. К., де: *свої... свої...*

396, 18: в *хмарі* заховаю,—скрізь: в *хмарі*, крім прим. в Пражск. К., де: в *хмари...*

396, 12: На розмову тиху, сумну,—в рукоп. Деп. Пол.: *тихо сумну*.

396, 9 зн.: з чистою росою, — в прим. у Пражск. К.: *рясною* росою. Так воно і в рук. Деп. Пол.

396, 5 зн.: на ворога *стануть*.—у д. Романчука — *стануть*, хоча по всіх редакціях (Льв. 1867, Праж. 1876, коп. Ченстах. і Максим.) — *встануть*. Одначе в рукоп. Деп. Пол.: *стануть*.

396, 3 зн.: удово небого, — треба: удово-небого! В коп. Макс. до того ще: *небога!*

396, 2 — 1 зн.: Годуй діток! Жива правда
У Господа Бога! —

скрізь так, крім коп. Макс., де не *жива*, а — *живе* правда. Крім того, перед *жива* — краще поставити (:), як це в коп. Ченстаховського.

397, 1: лечу, дивлюся, — треба: *лечу... дивлюся*. В рукоп. Департ. Пол.: *летим* (?).

397, 5: вітер віє, — скрізь так, тільки в коп. Ченстах. через щось: *вітрець*.

397, 11—Стоять, мов сторожі,—в рук. Деп. Пол.: *мов сторожа*, і це значно краще.

397, 12: розмовляють *в полі*,—так у Праж. К. 1876, а у Львів. 1867 та в обох копіях рукописних, і в рукоп. Деп. Пол. — *з полем*.

396, 13: І усе те, вся країна, — це знов пішло з Праж. К., де: *і усе ж те*, а у Львів. 1867 і в обох коп. рукописних: *і все то те*; так само і в рукоп. Департ. Поліції. А в коп. Макс. ще навіть *Країна* поправлено на *Вкраїна*.

397, 16 — 17: Раньою росою,
Вмивається, красується,—в прим. в Праж. К.:
Дрібною росою
Споконвіку вмивається.

Так і в рукоп. Деп. Поліції.

397, 16 зн.: І нема тому почину, — в прим. в Пражськ. К.: *загину*.

397, 13 зн.: *а ні* розруйнує, — так почалося з Пражськ. вид., а тим часом у Львів., 1867 в обох рук. копіях і в рук. Деп. Поліції: *І не* розруйнує.

397, 12 зн.: і все то те... Душе́ моя! — в которомусь з пізніших загранишн. видань (Женевск.?) стрічав я: душе моя убогая! але цей рядок трапляється далі, через оден, хоч в тому „Кобзарі“ його вдруге вже немає.

397, 11 зн.: Чого ж ти сумуєш, — в рук. Департ. Поліції: чого ти (без *ж*).

397, 5: *то* глянь подивися,—в одному котромусь загранишн. виданні: *он* глянь, а в рукоп. Ченстахов. варіант: *поглянь*, подивися.

397, 4 зн.: високо, високо, — треба високо-високо (як от і в Пражськ. вид.)

397, 1 зн.: он глянь, у тім раю, — після *глянь* треба (:). В рукоп. Департ. Пол.: у тім *раі*.

398, 1 — 2: здійсмають, — у Льв., в коп. Ченстахов. і в рукоп. Дец. Пол. *знїмають*.

398, 3: *панягт* недорослих, — версія ця пішла з Пражськ. Кюбзаря, а тим часом в рукоп. Департ. Поліц., у Льв. Кобз., в рукописові Л. Жемчужникова, в коп. Ченстаховск.: — *княжат*.

398, 6: єдину *надію*, — у Льв. 1867 чомусь *дитину*, хоча *дитину* стоїть в попередньому рядку.

398, 7: а он-де під тином,—так скрізь, так і в коп. Ченстах., в одному лишень котромусь пізніщому загран. виданні (Женевському?): *а там по-тід тином*.

398, 10: а он — бачиш? — в тому самому виданні: а там... а там...

398, 14 — 13.: З двадцятю. недолюдок,
Душі пропиває,—

тут повстає чимале непорозуміння. Одні варіанти, як: копія Ченст., Пражське вид., мають з *двадцятю...*, а інші знов, як от Львів. 1867, окреме видання Климковича (у Львові, 1865) — з *двадцятото, недоліток...*,—тоб-то з 20-го року, „коли паннич має маєткові права“, — поясняє Климкович. Вже не кажучи про те, що в такій версії поставала б величезна неясність, яку навряд чи допустив би Шевченко, самий віраз (з 20-го року) — нічого не вартій, бо кожному ж відомо, що „маєткові“ права у нас настають для неповнолітніх не з 20-го-зовсім року. До того ж—для того, щоб пропивати душі, не обовязково треба мати „маєткові права“, а можна й значно раніш. Нарешті, пізніці варіанти (от як Жемчужникова, Ченстаховського) ясно говорять, що: з *двадцятю*. В рукоп. Депар. Поліції: з *двадцятю, недоліток*.

398, 13, — після „душі пропиває“, — в Пражському вид. вставлено два рядки:

Душе мое убогая!
Лишенько з тобою!

Через що їх сюди втиснуто (в одному лишень цьому виданню), не відаю: адже через 6 рядків ці рядки знову є.

398, 10 зн: може й бачить, та помога, як..., — на *помога* неодмінно треба ставити наголос (*помо́га*), щоб не заставляти читача думати, що це глагол: *помога́* (чи *помага́*). В коп. Ченстах навмисне поставлено наголос: *помо́га*.

Так само краще ставити наголос і в 399, 11: *рига́ змія* (глагол *рига́є...*). У Льв. К. 1867 стоїть *недоладня* форма: *рига змії (?)*...? Одначе це помилка не видавців того „Кобзаря“, а самого оригіналу, бо в рукоп. Департ. Поліції як раз так стоїть: *рига зміи*.

399, 15: А тим часом,—в рукоп. Департ. Пол.: *та тим часом*.

399, 8 зн. кругом *бори* та болота, — одначе ніде, крім редакції приміт. в Пражськ. К. та рук. Департ. Поліції (значить, найперших двох редакцій тексту) немає *бори*, а скрізь *гори*, і в копії Ченст. *гори*. І коли узяти на увагу, що поет, який летить тут ві сні, летить саме десь коло Уральських гір чи по той бік їх, в Сибіру, бо далі:

Аж слухаю —
Загули кайдани
Під землею...

то *гори* було б зовсім до речі. Одначе наголос, очевидно, у Ш. на *борі* та *болота́*, і не дозволяє, щоб було *гори*...

398, 7: туман, туман та пустота, — цього рядка у Льв. К. 1867 немає, — він з'явився в Пражськ. вид.

400, 4 — 5: Що ще єсть країна
Неполита слізьми, кровью—

так в Пражськ. вид. [основн. текст.], а у Львів. та в коп. Ченст.:

Що ще Україна
Не полита,

а у Льв. навіть *непомита* [очевидно, помилка]. Варіант Пражського, як найпізніший, має найбільшу рацію. До того, і в рукоп. Департ. Поліції: *що ще є країна*.

400, 15 зн: в *мені* душу закували,—в примітк. в Пражськ. К.: *в му́жу*, в Пражськ. та Льв. 1867: в *мені*, нарешті в коп. Ченстаховськ.: в *тілі*... Цей останній вар.—найближчий до правди. Так і в рукоп. Департ. Поліції. А в *мені* — давало б, крім усього, ще й наголос незручний: в: *ме́ні*...

400, 13 зн.: І, *ганячи силу*,
Думи розпустили?

Такий абсурдний варіант узято з Пражського видання. Що має значити: „ганячи силу, думи розпустити?“ М. Кр-ський здогадувався, що тут треба: *гонячи мою силу*,—але це—одне другого варто. Тим часом у Львів. 1867, а також і в копії Ченстаховського, а нарешті—і в рукоп. Департ. Поліції ясно стоїть:

*І галичі силу —
Думи розпустили.*

Аналогічне порівняння *думки з вороном, галичю* стрічаємо ми у Ш. в віршові „Думи мої. думи:“

*Нехай думка, як той ворон
Літає, та кряче...*

Взагалі ж Ш. уживав *галич* для порівняння не раз, і в „Єретику“, напр. ми читаємо:

*Як та галич поле крила —
Ченці повалили...*

400, 11 — 10 зн.: ...а карають,
І тяжко карають.

так скрізь, крім двох перших редакц. (прим. в Пражск. К. та в рукоп. Департ. Поліції), де: *караюсь... караюсь...*

400, 6: після „пустиня“ неодмінно треба....., так, як це в копії Ченстаховського.

400, 5 зн.: Мов із тісної домовини,--у Львів. К. 1893: із *темної* такий варіант ніде не стрічається: це просто помилка.

400, 4: останній страшний суд, — в рукоп. Департ. Пол.: *остатній*.

400, 2 зн. не зариті.--в перш. двох ред. (в приміт. в Пражск. К. і в рук. Деп. Пол.) — *не убиті*.

400, 1 зн.: не суда *ідуть* просити—слово „ідуть“--з'явилося в Пражск. вид., а в рукоп. Департ. Поліц. та у Львів. К. 1867 його немає, так само як немає і в коп. Ченстаховськ. Вважаючи, що варіант Пражск. Кобз. (основн. текст) — найостаннішній, мусимо його прийняти.

401, 2: в кайданах забиті, — в рукоп. Деп. Пол. найгірший варіант: *в кайданах залиті*.

401, 9: *он-де* злодій, — так пішло воно з Пражськ. вид., а у Львів. К. 1867 та в коп. Ченстаховського стоїть: *от де...*

401, 11: От розбійник,--в рукоп. Деп. Пол.: *он розбійник*.

401, 15 зн.: Цар всевітній,—так і скрізь, крім прим. в Праз. вид., де: *Всвишній*.

401, 11 зн.: Раз добром налите серце,—в рукоп. Деп. Пол.: *нагріте* серце.

401, 10 зн.: В-вік не прохолоне,—в рукоп. Деп. Пол.: *вік* не прохолоне.

401, 7 зн.: Кому ж ти їх, — в рук. Деп. Поліц.: *Кому ти*.

401, 6 зн.: в серці заховав, — в рук. Деп. Поліц.: *поховав*.

401, 5 зн.: Ой не ховай, брате! розсип їх, розкидуй—в рукоп. Деп. Пол.: *о, не ховай!* Звідкіля: *розкидуй*—не відаю, бо й у Львів. К. 1867, і в Празк., і в коп. Ченстахов.: *розкидай*, що й натуральніше. Але може бути, що в перш. редакціях стояло: *розкидуй* [за рукоп. Департ. Пол. — певно не знаю].

401, 4 зн.: і у люде вийдуть,—так у Льв К. 1867, так в коп. Ченстах., так і в перших двох редакц.,—в одному Праз. (основний текст): *і вийдуть з їх люде*, що дає добру рифму з дальшим: *чи вже буде...*

402, 4: То город із стома церкванн, — в рук. Деп. Пол.: то городи з стома церкванн.

402, 5: А в городі, — в рукопис. Департ. Пол.: *А в городах* [власне: *а в горах*,—але це помилка].

402, 6: Замуштрували москалі—так скрізь, так і має бути,—тільки в копії Ченстаховського, очевидно помилкою: замуштровані москалі, — і після *москалі* — знак [:].

402, 15: То город без крає, — в рукоп. Департ. Пол.: *безкрайї*.

402, 13 зн.: Огонь — огнем

Кругом запалало,

так скрізь. Здається. найправильніше в коп. Ченстаховського. Огонь [:] Або ще так: *огонь... огнем*.

402, 11: Аж злякався,—в рукоп. Деп. Пол.: *Аж злякався я*.

402, 9 зн.: Цу-цу, дурні,—так скрізь, так і в коп. Ченстаховського, а в рукоп. Жемчужникова: *скажені*.

402, 7 зн.: Що орете? Экой хохоль!—треба: оретé [з наголосом],—як в коп. Ченстах. В рукоп. Департ. Поліції навіть з аспіративним *з*: що горите [=горете]. І не „хохол“, а *хахол*, — як це у Льв. К. 1867.

402, 6 зн.: не *знаеть параду!*—так пішло з Празк. видання, тим часом як у Львів. К. 1867 і в коп. Ченстахов.: не *знаєшь параду?*

402, 4 зн.: Сегодня гуляти,—в рукоп. Департ. Поліції: *сегодня*.

402, 2 зн.: вонъ, видишь палати?—знак [,] не треба; у Львів. не *вон*, а *вот*, але в коп. Ченстах.: *вон...* Це, здається, й правильніше; так і в рукоп. Департ. Поліції.

402, 1 зн.: штовхаюся, а землячок — так скрізь, крім рукоп. Департ. Поліції та коп. Ченст.: *штовхаюсь я, аж землячок*.

402, 2: з цинковими гудзиками—в рук. Деп. Поліц.: з *ціновими* (може це й помилка?)

403, 4: Гдѣ ты здѣсь узялся,—в рук. Деп. Пол.: *Де ти здесь узялся*.

403, 5: ...Да какъ же ты,—в рук. Деп. Пол.: так як же ти.

403, 5: *II гаварить* не вмѣешь,—в коп. Ченст.: *II говорить*. В рукоп. Деп. Пол.: *й говорить не вмѣи*.

403, 6: по здѣшнему,—в рук. Деп. Пол.: по *здешнему*.

403, 6—8,—Ба ні, кажу,
Говорить я вмію,
Та не хочу,

немає ні у Львів. вид. 1867, ні в коп. Ченст., що свідчить про близькість цих двох редакцій і про те, що вони молодші за Пражський основний. В рукоп. Деп. Пол.: *говорить умію*.

403, 9: Я всѣ входы знаю,—в рукоп. Деп. Пол.: я *всі* ходи...

403, 10: Я *здесь* служу коли хочешь—в рук. Деп. Пол.: я *тут* служу; коли хочеш.

403, 12: тебя,—в рук. Д. П.: тебе.

403, 13: просвѣщенны,—в рук. Д. П.: *просвіщенни*.

403, 10 зн.: обік його,—в рук. Деп. Пол.: *обок* його.

403, 9 зн.: жіночка,—в рук. Деп. Пол.: *цариця* небога.

403, 6 зн.: *Та ще й на лихо, сердешна*,—в рукоп. Деп. Пол., у Львів. К. і в коп. Ченстах. немає *й*, а в прим. в Праж. К.: *та не на добре*. В рукоп. Деп. Пол., крім того: *сердешне*.

403, 5 зн.: *хита* головою,—в прим. в Праж. К.: *тряс*.

403, 1 зн.: тебе, цяцю,—в рук. Деп. Пол.: тебе, *цяце*.

404, 5: на *квиток* повірив,—скрізь так, крім коп. Ченстаховського, де правильно: *квиток*.

На жаль, через два рядки далі копія Ченстаховського кінчається.

404, 7: За панами панства, панства—в рукоп. Деп. Пол.: *за богами...*

404, 18: *N* сріблі—в рук. Деп. Пол.: в сребрі.

404, 7: Об отечестві,—в рук. Д. П.: *O* отечестві.

404, 5 зн.: га об муштрах,—в рук. Д. П.: о муштрах.

405, 7 зн.: дивлюся я—в прим. в Праж. К.: дивуюся.

405, 12 зн.: по кутках стогнали—в рук. Д. П.: по углах.

405, 4 зн.: а берег обшптий,—в рук. Д. П.: а берег.

405, 3 зн.: ввесь камінем,—в рук. Д. П.: увесь камінем.

Дивуюсь.

406, 3: полито людської,— в рук. Д. П.: *прошто* людської.

406, 8: і дзигарі тельнякають,—в прим. в Праж. К.: *дзвонарі* (?); у Львів. 1867: дзигарки (!).

406, 16: Кінь басує,—треба не [], а.....

406, 12 зн.: таке диво поставила,—в рук. Д. П.: *наставила*.

406, 8 зн.: доконала, — в рук. Л. Жемчужн.: *заковала*.

406, 4 зн.: після „накралися“, треба —.

407, 10: У столицю, — в рук. Д. П.: *на* столицю.

407, 12: О Боже мій, — в рук. Д. П.: о *Боже наш*.

407, 14: Проклятий, неситий, — в рук. Д. П.: проклятий, *лукавий*.

407, 15: Гаспиде лукавий! — в рук. Д. П.: Аспиде неситий!

407, 18: благородними кітками, — в рук. Д. П.: *костями*.

407, 10 зн.: і Бог не розлучить, — такий вар. тільки в перш. двох редакц., а у Львів. К. 1867 і Пражському основн.:—*не розсудить*.

408, 2: після „сине море“ — краще [?].

408, 4—5: в прим. в Праж. К. після *нашу славу* не (?), а (.), а далі так:

На ту славу, Боже милій,
Глянься, Боже милій!

408, 8: Хмара крпе . . . сине небо, — в Праж. Кобз.: сине море (!), — одначе і в прим. в Праж. К. і у Львів. вид.: *небо*. Та й яке ж там коло Петербургу може бути *сине море*? В рукоп. Д. П.: *сіре небо*.

408, 13—9 зн.:
Загнав голих і голодних
У спіг на чужину,
Та порізав із шкур наших
Собі багряницю,
Пошив жилами..

так звичайно скрізь стоїть, і може й вражав де кого вислов: *порізав* із шкур наших . . . багряницю, одначе так уже й призвичаїлися до цього варіанту. Тим часом текст Д. П. дає значно кращу відміну:

Загнав . . . . на чужину
Та й порізав, а з шкур наших
Собі багряницю
Пошив злилами ..

Таким чином *порізав* не *багряницю*, а *голих і голодних*, а *багряницю* — *пошив із шкур*.

408, 7 зн.: подивися, — у Льв. вид.: подивися *ж*.

408, 6 зн.: церкви *та* палати, — у Льв. вид.: *і* палати. — так стоїть в Праж. вид.

409, 15 зн.: і з батька і з брата, — другого з нема ні в рук. Ден. Пол., ні у Льв. 1867, — воно в Пражськ. К. з'явилося.

409, 13: Де-де поглядають, — в рук. Ден. Пол.: *проглядають*.

409, 12 зн.: по московськи так і чешуть, — в перших двох редакц. і в рукоп. Л. Жемчужникова: так і *ріжуть*.

409, 9, — цвенькати не вчили, — в рук. Ден. Пол.: *цвенькать не навчили*.

409, 7: в чорнилі, — в рук. Ден. Пол.: в чорницях.

410, 4—5: в пімецьких петлицях

Замучені. Плач. Україно! — в прим. в Праж. К.: *в теплицях заглушені* В рук. Ден. Пол.: в петлицях замучені. Плач, *Україно!*

410, 12: Старшина . . . сопе, хропе
Та понадувалась,

в рук. Ден. Пол.: *понадувалось*.

410, 14: поглядала, — в рук. Ден. Пол.: *поглядало*.

410, 10 зн.: він *вишучив баньки*, — так почалося з Праж. вид., а в рук. Ден. Пол. та у Львів. 1867: *вишучив*.

410, 9—8: і все затрусилось,
Що осталося, — у Львів. вид.:
І всі затрусились,
Що остались.

410, 7: після *зукас* треба —; в рядку 6 му (після: *дрібних*) і в 4-му (після: *сунеться*) теж—; так само і в 2-му знизу після: *до москалів*.

410, 1 зн.: тяжко застогнали, — в рук. Ден. Пол.: *тільки застогнали*.

411, 5: мій ведмедик, — в рук. Д. Пол.: мій *медведик*.

411, 8: ведмежа натура, — в перш. ред.: *ведмедька*, а в рук. Ден. Пол.: *медвежа*.

411, 10: я аж засміявся!—В Пражск: я як засміявся! Очеви-
о, що як краще, бо воно й сильніше за: аж засміявся..., і „вед-
дик“ може б і не почув, як би автор голосно не зареготався...

411, 11: він і почув, та як гикне, а у Львів.: він і почув се—
га як зикне! В рукоп. Деп. Пол.: зикне. Але Пражськ. варіант,
(зикне) видимо, пізніший,—то треба вже його й брати.

411, 20 — брати мої милі,—в рукоп. Деп. Пол. та у Льв. вид.:
брати любі, милі!

411, 21: я не своє розказував,—а у Льв. вид.: що не своє рос-
казую; в рукоп. Деп. Пол.: що не своє розказав вам; а те в Пражськ.
К (розказував) краще.

Дата у Львів. виданні стоїть: червень у Петербурзі 1844.
Так і всі вважали, що дата 8/VI, а тим часом вона 8/VII 1844.

---

25. Хустина.

(У неділю не гуляла).

Вперше надруковано в альманаху „Луна“ на рік 1881.
Автографа немає. Текст цієї поезії, видрукований в „Луні“, досить
лихий: бракує в ньому в одному місці аж 2 рядки. В паперах
д. В. П. Науменка знайшлася копія цього вірша, писана на 5
боках звичайного поштового паперу з вибитою на першій сторінці
короною з літерами „А“ і „К“¹⁾. Письмо з 70-х чи початку 80-
тих років. Копія ця дуже важна тим, що вона дає і повніщий, і
поправніщий текст, ніж той, що в „Луні“ та взагалі в „Кобзарях“.
Між иншим, текст цієї копії, мало різниться од тексту знайденого
цього року в Департ. Поліції, хоч, очевидно і поправніщий за
нього і пізніщий. Що до дати, то до сього часу „Хустину“ цю
датовали р. 1841 (її Шевченко заслав був, в першій редакції,
Корсунові для 2-го випуска альманаха „Сніп“), але у зшиткові,
що знайдено цього року в Департ. Поліції, вірш цей датовано
18/x 1844.

Відміни:

- 153, 1—2: У неділю не гуляла
На шовк заробляла,

---

¹⁾ Як здогадуюся — А. Корсуна [сина того А. Корсуна, що видав „Сніп“]

очевидно, що тут не має два склади, та й дальші 2 рядки 8-складові. Так воно й єсть, бо в копії д. Науменка і в рукоп. Деп. Пол. стоїть: *та на шовки заробляла*. Д. М. Кр—ський здогадувався, чи не: *на шовк вона заробляла*.

153, 5: „Хустиночко мережена“.—В коп. д. Науменка: *мережана*, і це краще, бо далі додатковий рядок: *Вишиваная!*

153, 7: після *вигантую* треба —

153, 11-18—ці два куплети в рукоп. Деп. Пол. переставлено так, що спочатку йде куплет: *Здивуються франці люди, а потім: А я косу розлітаю*.

153, 13 зв: *і в вікояце*, — в коп. д. Науменка: *У віконце*.

153, 3 зв: як *доля чужая*, — в коп. д. Н.: *як инша чужая*, бо перед тим [через 1 рядок] стоїть: *доле моя, доле!*

154, 1—2: Чи до тебе доріженьки
У стєну не знаю? —

в коп. д. Науменка: *У стєні* [accusativ.]

154, 8: *богачі* купили, — в коп. д. Н.: *багаті* купили,—і це значно краще (цього вимагає й наголос).

154, 9: може й дівчину,— в коп. д. Н. немає „й“.

154, 11: з пишим одружили, — в коп. д. Н.: *заручили..*

154, 12: навчи ж мене, доле, — д. М. Кр—ський здогадується, що тут чогось не стає і радить: *навчи мене, моя доле*, — і дійсно так: воно в коп. д. В. Науменка: *навчи ж мене моя доле!* (рядок треба посунути вліво).

154, 14 — посунути вправо.

154, 16: ой заплакав сивий пугач, — в рук. Деп. Пол.: *ой застогнав*.

154, 13 зв: та повезім товариша, — в коп. д. В. Науменка і в рук. Деп. Пол.: „*та понссем..*“

154, 10 зв: й ворожок питали, — в коп. д. В. Науменка: *Ворожки* питали.

154, 8 — після слів: „в дорогу рушали“ — бракувало двох рядків, на що звернув увагу і д. Романчук в своїх „Причинках“ (стр. 12—13) і радить ставити тут два рядки крапок або павзи. Ці рядки такі (і в рук. Деп. Пол., і в коп. д. В. Науменка):

Чи то праця задавила
Молодую силу?

і тепер буде зразуміло, чому далі:

Чи то нудьга певнипуца
Його з ніг звалила?

154, 6 — *його* з ніг звалила, — в коп. д. Науменка: *того за ніч звалила*, — очевидно, що якась тут непевність, а може навіть і дві: одна, знати, та, що *його* прочитано за—*того*, а друга, що за *ніч* (за ніч) — зам.: *з нігъ*, бо наврядчи нудьга могла б так раптом, за одну ніч, звалити — це одне, а друге — що „*звалити*“, без додаткового „з *ніг*“ — було б незвичайним виразом, — треба було б: за ніч з ніг звалила... Певнищ усього, що тут ми маємо у всякім разі одну помилку (за ніч — зам.: з ніг), а може ще й другу (*того* — зам.: його), — принаймні в рукоп. Дец. Пол. правильно стоїть: *його з ніг звалила*.

154, 5 зн.: чи то люде *наробили*, — я вже давніше (в реценз. на вид. д. Романчука ¹⁾) здогадувався, що має бути *поробили* — і так воно і єсть в копії д. Науменка: *поробили*.

154, 1 зн.: Благав Бога, щоб дівчину,

155, 1: Хоч *свою* побачить, —

в такому контексті безпречний нонсенс: чумак благає Бога, щоб побачить дівчину *хоч свою* (то б то, з нього досить було побачити хоч яку—небудь?) А тим часом копія д. Науменка, а також і рукоп. Дец. Пол. дає нам ключ до справжнього сенсу:

Благав Бога, щоб дівчину,
Хоч *сею* побачить...

155, 6: Та й розійшлись — в рук. Дец. П.: *й розійшлися*.

155, 8: з сього світа, — в коп. д. В. Науменка: *світа*.

155, 16: а дівчина у черницях
Косу розплітає,

в коп. д. Науменко: *у черниці*.

Взагалі ж, що до копії д. В. Науменка, то деякі особливості її (з сього світа, таї розійшлись, — як це звичайно уживає Шевч. скрізь, де тільки *і* постає з *о*) показують, що копію списано з самого автографа, а не з якоїсь лишної ще копії. Порівняння копії цієї з текстом рук. Дец. Пол. дозволяють нам значно реставрувати цей вірш.

¹⁾ Київ. Стар. 1904, кн. 3.

26. Чого мені тяжко.

Вперше видруковано в „Основі“ 1861, II. Автографа немає. Датовано цей вірш, на здогад, роком 1846. Цього року знайдено цей вірш в Департ. Поліції разом з іншими, і дата під ним: „13/хІ 1844 у Петербурзі“.

Відмін у виданню д. Романчука — немає. В рукоп. Деп. Пол. передостанній рядок: невкрите, *голодне* (серце) — читається: невкрите, *розбите*.

27. Пустка (М. С. Щепкину).

(Заворожи мені, волхве).

Вперше видруковано в „Основі“ 1861, кн. I, і дату поставлено там 1846. Київ. Автографа немає. Цього року вірш цей знайдено разом з іншими в Департаменті Поліції, і дата там 13/хІ 1844. Заголовку там немає, а починається вірш словами: „Заворожи мені, волхве“. В рукоп. Деп. Пол., в найранішій редакції цього вірша, єсть чимало одмін.

17, 11 зн: хату руйнувати, — в рук. Д. П.: *пустку* руйнувати.

17, 4 зн: може вернеться в *некриту* — в рук. Д. П.: *з-за світа*, а далі вставлено два нових рядки:

*Хоч в середині обліить
Горілую хату.*

17, 2 зн: І укріє, і нагріє, — в рук. Д. П.: *і витопить*, і нагріє.

18, 5: Може ще раз пожурюся, — в рук. Д. П.: *помолюся*. Нарешті після кінцевих слів: *Хоч крізь сон побачу*, стоїть ще чотирі рядки, незнаних досі:

*Встань же братом (?), хоч одури,
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити.*

Так виглядає ця поезія в найпершій редакції.

28. Н. Гоголю.

(За дулюю дула).

Вперше вірш цей видруковано в Лейпцигу, в книжечці „Новые стихотворенія Пушкина и Шавченки“, р. 1859, стр. 22—23, під загол. „Думка“. Автографа немає. Аж цього року знайдено рукопис в Департ. Поліції разом з іншими поезіями, і виявилося, що дата цього вірша не 1846, П, як стоїть у д. Романчука, або по інших виданнях, а 30/XII 1844, і що заголовок його *Н. Гоголю*. І тепер нам стає зрозумілим, до кого це поет звертається:

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже,—

і в иншому місці:

Нехай, брате! А ми будем
Сміятись та плакати.

Де-які варіанти маємо і в Пражському Кобзарі, але вони гірші і, знати, редакція тексту в Пражск. Кобзарі раніша за Лейпцигську. Текст в Кобз. Льв. 1867 та Кожанчиківському 1867 — однаковий, і в обох — 12 рядків, од слів „Не заревуть в Україні“ і кіпчаючи „Та німоті плата“ — немає зовсім. Аж згодом видавці Львівськ. Кобзаря в додатках до 2-го тому додали ці 12 рядків з Лейпцигського видання. Таким чином за основу треба брати Лейпцигський текст, як пізніший од Пражського. Текст Департ. Поліції, здається, нічим не відрізняється од тексту в вид. Романчука.

Одміни:

14, 4: плаче у самому серці, — в Праж.: у самого серця.

15, 6 — 7: А що вродить з того плачу?
Нічого, мій брате! —

це варіант Пражського К., а в Лейпциг., на жаль, щось певпразне: „богиніва, брате!“. Видавці Кожанчик., а за ними й Льв. 1867, читали це, як „боліголов, брате“.

15, 11: своєї дитини, — в Праж.: *рідної*.

15, 12 — 13: За честь, славу, за братерство,
За волю України, —

це варіант Лейпциг. вид., тільки там *Країни*, що їй треба лишити. В Пражск. К. значно гірший варіант:

За честь, за віру і за братство,
За славу України.

15, 14: не заріже, викохає, — після „заріже“ треба (:).

15, 12 зн: сміятись та плакати, — в Лейпц. і в Праж.
сміяться.

---

29. Не завидуй багатому.

Вперше видруковано в „Осн.“ 1861, III. Автографа немає. Датувалося досі (приблизно) р. 1846. Цього року знайдено цей вірш разом з іншими в Департаменті Поліції, і дата там стоїть: 4/X 1845. Миргород.

Одміни тексту Деп. Поліції проти „Основи“ та тексту вид. Романчука:

88, 8 зн: не має, — в рук. Деп. II.: *не знає*.

38, 3 зн: кровю та сльозами вилльє, — в рук. Д. II.: *тяжкими сльозами виллив*. Очевидно, пізніщий (Кожанч.) текст — поправничий. Тільки чи дійсно то Шевченк. поправки?

---

30. Не женися на багатій.

Вперше видруковано в „Осн.“ 1861, III. — Автографа немає. Досі датувалося [III. 1846]. Цього року в архіві Департ. Поліції знайдено цей вірш разом з іншими. Дата там стоїть: 4/x 1845, Миргород.

Одміни тексту Деп. Пол. проти „Основи“ і Романч. вид:

87, 5: та ніхто не розважає, ніхто не питає, — в рук. Деп. Пол.:

Та ніхто *не докучає*,
І *не розважає*.

87, 6: чого болить? і де болить? — сам про тее знаєш, — в рук. Деп. Пол.:

Чого болить? і де болить?
Ніхто не питає.

87, 8: брешуть люди: легче плакати, як ніхто не бачить, — в рук. Деп. Пол.:

*Не потурай: легче плакати,
Як ніхто не бачить.*

Крім того, вірш цей в рук. Деп. Пол. видруковано не у 8, а в 16 рядків, що значно краще.

31. „Єретик“ або „Іван Гус.“

Початок „Послання“ видруковано вперше р. 1861 в „Основи“ (кн. I), а незабаром вийшло літографоване видання у Відні р. 1863 (оригінал „Послання“ і частини поеми зостався у сина П. І. Шафарика, професора чеськ. техн. Акад. в Празі). Варіанти дає текст, видрукований у „Правді“ р. 1873¹⁾, (ч. 15 і 16), а також є вони у Пражському Кобзарі, де крім того в примітках дано варіанти ще з якогось рукопису. Варіанти дає також текст з рукопису Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), але тільки для I і II розділів, — без „Послання“. Один листочок автографа з „Гуса“ з поправками Шевченка єсть і в Чернігів. музеї імені В. Тарновського (од слів „Розбойники, людоїди“ до кінця розділу — до „Папської булли“), а копія з перших 7 рядків того самого автографа єсть в паперах В. П. Науменка. Нарешті дуже цінна знахідка цього року — в архіві Департ. Поліції, де знайдено *цілу* поему, з датою 10/X 1845. („Послання“, як відомо, датовано 22/XI 1845).

Хронологічно редакції ці стоять так:

а) що до „Послання“, то найдавніша та, що в Праж. Кобз., далі — рук. Деп. Пол., потім — літографованого вид. 1863, і найнізніща — Кожанчиківська: б) що до самої поеми, то: 1) рук. Департ. Пол., 2) коп. Жемчужникова, 3) близько до неї—

---

1) Редакція „Правди“, подаючи текст, додала таку примітку: „подаємо у сему н-рі одну, а в другому подамо ще другу із доси еще нігде недрукованої поеми Тараса Шевченка „Іван Гус“, пересланої поетом славному Шафарикови. *Пишу частину чули ми перед то літами і запам'ятали собі деякі варіанти*, котрі також тутки наводимо. Початок звісний буде і нашим читателям, бо був у нас вірно після рукописи відфотографований“. З підкресленого вище речення я бачу, що примітку зробив д. Ю. Романчук, який і подав „Івана Гуса“ до „Правди“, про що він пише до мене в листі з 24/VII 1906: „деякий відпис (з нецензурних поезій) і затратився у мене, але лишився в мой памяти, і я подав его до Правди з 1873 р. “В „Правді“ р. 1873, крім „Івана Гуса“, інших Шевч. творів не друковалося. В „Правді“ „Послання“ не видруковано.

та копія, що в примітках у „Правді“, хоч та що в „Правді“ — пізніша; далі: 4) автограф музею Тарповського, потім нарешті 5) Пражськ. К. (Основ. текст). Текст в виданню Романчука взято з „Правди“ р. 1873, де він же і видрукував вперше початок поеми.

Одміни:

467, 3: сусіди злі — в рук. Деп. Пол.: *Злі сусіди*; в Праж.: *сусідоньки* (так і в рукоп. Шафарика).

467, 4: та й полягли спати, — в рук. Д. П.: *й полягли*.

467, 5: І забуди теплий попіл, — так в Кожанч., а в рук. Деп. Пол. і Праж.: *сірий попіл*.

467, 6: *по полю* розвіять, — так в Кожанч., а в рук. Деп. Пол. і Праж.: *по вітру*.

467, 11: Підпалу жде, — в Праж.: *жде підпалу*.

467, 13: злого часу, — так в Кож., а в Праж.: *непевного* (з рук. Шафар.).

467, 14: тихо дотлівала, — так в Кож., а в Праж.: *неспримо сіяла*. В рукоп. Деп. Пол.: *тіла — дожидала*.

467, 12 — 11 зв.: Сімю славян раз'єдинила

І нишком — тихо упустила, —

так в Кож. К., а в Праж.:

Славян тих славних порізнила

І тихо — тихо упустила.

467, 11: *Усобиць*, — так в Кож. і в Пражськ., але в літограф.: *усобиць*; так і в новознайд. частині поеми — *усобиць* (див. дайі).

467, 10 зв.: — після цього рядка — новий розмір.

467, 8 зв.: пожар погасили, — так в Кож., а в Праж.: *загасили*.

467, 6 зв.: й сиріт поділили, — в Кож., а в рук. Деп. Пол. і в Пр.: *розділили*.

467, 3 — 2 зв.: І забули у неволі,

Що вони на світі, —

це вар. Пражськ., а в Кожанч. і в літографов. (1863):

І забули невольники,

Чії вони діти.

468, 7: смілим орлім оком, — так в Кожанч. і в Праж., а в літограф.: „смілим *добрим* оком“.

463, 9 зв.: слава тобі, *любомудре*, — так в Кожанчик., а в Праж.: „*славянину*“!

469, 1: і з добрим кормилом, — так в Праж.; в Кожанч.: з немає.

469, 4: слава ж тобі, Шафарику, — в Кожанч., а в Праж.: слава тобі, славний чеху.

469, 6: що злив-еси в одно море, — так в Кожанч., а в Пр.: злив еси в одно море.

469, 9: лепту думу, — скрізь: лепту — думу, — так і треба.

469, 10: про Чеха святого, — в літографов.: святого — підкреслено.

469, 13: а я нишком, — так в Кожанч., а в Пр.: а я тихо.

469, 6 зн.: бысть сей, и есть дивеъ, — треба бысть сіє, и есть дивно.

470, 2: людською кровію торгує, — в рукоп. (прим. Праж.) — шинкує, так і в рук. Деп. Пол. і в літограф. 1863, так і в рукоп. Л. Жемчужникова, так і в копії В. П. Науменка з автографа муз. Тарнов. За цим рядком в рук. Жемчужникова вставлено: небесний царю! суд твій веє.

Такий варіант подано в примітках в „Правді“ р. 1873; так воно і в першій редакції — в рук. Деп. Пол., так і в літографов. вид. 1863, так як і в прим. в Пражськ. К., де: Небесний цар! І суд твій веє.

470, 10: люде стогнуть у кайданах, — так в Пражськ. основному, а в примітках у „Правді“ і в перш. редакц. (Деп. Пол.):

Земля плаче,
Як за дітьми мати.
Нема кому розкувати,
Одностайне стати.

Такий самий варіант і в рукоп. Жемчужникова, лишень зам. „як“ — „мов“. В автографі музея імени Тарновського — так, як в Пражському.

470, 16 зн.: чи настане великий час, — в прим. у „Правді“: час великий, а в рук. Деп. Пол.: ні! настане час великий.

470, 14 зн.: чи розломим три корони, — так в Пражськ., а в вар. Л. Жемчужникова та в приміт. у „Правді“: чи розібе́м. В автографі муз. імени В. Тарновського зразу було: чи розломимо корони, але Ш. олівцем поправив згодом: чи розломим три корони. В перш. ред. (рук. Деп. Пол.): чи розпа́дуться корони.

470, 12 зн.: Розломимо... Благослови, — в примітках у „Правді“: розібе́мо, в рук. Д. Пол.: розпа́дуться, а в коп. Жемчужникова: „Благослови, милий Боже!

470, 11 зн.: не на мечь і муки, — в рук. Деп. Пол.: *на мечь і на муки*, — як раз противне тому, що в дальших редакціях.

470, 8: й слово тихее! о Боже, — так в Праж., а в автогр. муз. імени Тарн. зовсім правильно: *І слово тихее...* Цього рядка і дальшого — в рук. Деп. Пол. зовсім немає.

В автогр. муз. імени Тарновського після „І слово тихее“ було одразу так написано (цікаві подробиці):

... *Ні, ні!*

Вони послули, не почують.

Огнем збужу їх, напою,

Напою і нагодую

Голодних кровію..., а олівцем дописано

Царів неситих,

але все це рукою Ш. закреслено, і замість цього всього дописано: о Боже! чи виши ж почують? — те, що й маємо ми в „Кобзарях“, а зате далі цілий рядок крапок.

Али чи це частина автографа 40-х років, чи перерібка з кінця років п'ятидесятих? Листочок цей узятो з того чималого зшитку (на ньому позначено стор. 93), од якого зберігся чималий шмат на 10 листочках і який містить в собі автограф „Невольника“: зшиток цей, очевидно, виготовлявся до друку, бо в „Невольникові“, напр., вставлено одну чвертку паперу і на ньому не Ш-ю рукою вписане те, що вважалося нецелзурним. Та про це буде мова далі.

Випадково, набрів я на слід цього автографа в паперах В. П. Науменка, де до копії „Посланія“ (в тій редакції, що була літографована р. 1863 у Відні) додано таку примітку: „Стихотвореніє это находится въ рукописи автора, написанное на сложенномъ листѣ бумаги, начиная съ первой странички, которая помѣчена въ верхнемъ правомъ углу цифрою 90: слѣдующіе затѣмъ листики послѣдовательно помѣчены цифрами 91, 92, послѣдній безъ помѣтки. Заглавіе написано: „Шафарикови“; надъ заглавіемъ поставлена крупнымъ почеркомъ цифра 6; эти цифры, а также то, что непосредственно слѣдующее за нимъ стихотвореніе начало поэмы „Еретикъ“ помѣчено цифрою 7, показываетъ, что это отрывокъ отъ большей тетради. Данное стихотвореніе занимаетъ первыя 5 страницъ. Тутъ же находятся слѣд. сдѣланные другой не Шевченковою рукою помѣтки: вверху надъ заглавіемъ--Власпоруच्या (автографъ) незабутнѣго Українського Кобзаря, Тараса Григоровича у „Народній Домъ“ на незабудъ скла-

дає Українець Василь Білозерський 29 січня 1863 року. Петербургь“.

Таким чином — той аркушик автографа, що єсть у Черниг. музеї і вгорі має число 93 — це уривок з того зшитку, про який йде мова в копії д. Науменка. З того ж самого зшитку, очевидно, і 10 листочків автографа „Невольника“. Та обставина, що найдавнішу версію „Гуса“ досі ми мали в коп. Жемчужникова, а редакція автогр. Черниг. музея пізніша навіть за примітки у „Правді“ і найближча до останньої редакції (в Пражськ. К.) — свідчить, що Черниг. автограф належить до часів, коли частина „Гуса“ була знайдена в Москві, і Ш. її, очевидно, поправив. Що взагалі рукопис з шматком „Івана Гуса“ та „Невольником“ належить не до 40-х, а до кінця 1850-х — свідчить і текст „Невольника“, виправлений, не такий, як був він в р. 1845 (як це знаємо ми з рукоп. Департ. Поліції).

470, 4 зн.: Роскувать

Народ замучений, —

так в Пражськ. а в примітках у „Правді“ і в автогр. муз. імени Тарновського:

Розірвать

Окови адови —

а в рук. Деп. Пол. та близькій до неї коп. Жемчужникова — так:

Оттак у келії правдивий

Іван Гус думав *розірвать*

Окови адови.

471, 1: Поборюсь! — так в Пражськ., а в примітках у „Правді“: помолюсь.

471, 2: за правду Бог! — так в Пражськ., а в примітк. у „Правді“: *за мною Бог*; в рукоп. Деп. Пол. і коп. Жемчужникова: *за мене Бог*.

471, 4: пішов молитися *вірний* Гус, — так в Пражському К.: в рук. Деп. Пол.: *добрий* Гус, в рук. Жемчужник. стоїть: *цирний*; так було зразу і в автогр. муз. імени Тарн., але Шевч. поправив на: *певний*. Але маючи на увазі, що редакція Пражськ. К. найостанніша — найкраще буде: *вірний*.

471, 12 — 13: Рабиці божній отгій,

Що водили...

в рук. Департ. Пол. краще:

*Рабині божій —
Оттій самій,
Що водили*

471, 15. Що хилялась, — в Пражськ.: хилилась. В рук. Дец. Пол. виповнено ту недостачу, що по всіх „Кобзарях“ означено після *хилялась* знаками — — —, і читається так: *Оттій самій, що хилялась.*

471, 14: по шинках, по станах, — в рук. Дец. Пол.: по станях... Чи правильно прочитано, і чи тут справді має бути *стані* (конюшні), а далі (473, 8) вже *стани* [Аж трясуться стани від шопоту) — напевно не скажу. Очевидно тільки, що в останньому разі *стані* не може бути.

471, 5: І вільних розум окував, — в рук. Дец. Пол.: і *вільний розум*. Це, здається, буде справедливіше.

471, 2 — 1: Просвітсья, чехи, змийте луду,
Розправте руки, будьте люде;

в Пражськ. так, тільки немає (як в „Правді“) слів: *розправте руки*, — а в коп. Жемчужникова стоїть так:

Розправте руки, змийте луду,
Проспітєсь, Чехи.

Так воно і в рук. Департ. Пол., тільки: *прокиньтєсь, Чехи!*

472, 2: в тіярах, — у Ш. та і в „Кобзарях“: тіарах.

472, 4: Мов у Москві Татари, — очевидно, тут недоставало 2-х складів (розмір тут скрізь 9-складовий). Д. М. К-ський здогадувався, що треба: *які татари*. Цей дефект поміг нам поправити рук. Дец. Пол., де стоїть: *мов у Московії татари*.

472, 12: святим положено конклавом, — в рук. Дец. П.: *отим* положено.

472, 15: після „за булду вдвое“ треба —

472, 11 зн.: — після слів: не дієш без виши нікому, — в рукоп. Л. Жемчужникова чимала вставка:

Молюся Господи помилуй!
Спаси ти нас, святая сило!
Зломн язик мій за худи
Та язвн мира изціли:
Не даї згнуцатися лукавим
І над Твоею вічною славою,
Й над нами, простими людьми“.

Все це взято з рукоп. Департ. Поліції, де такий самий цей уступ, тільки зам. *зломн язик* — *язвій язик*.

472, 9 зн.: і *тяжко* плакав, — так в Пражськ., а в коп. Жемч.: і *гірко*. В рук. Деп. Пол.: *тяжко*.

472, 8: що він діяв? — в рук. Деп. Пол.: *діє*.

472, 7: на кого руки піднімав, — так в Праж., але *руку*. В коп. Жемчужникова: „руки“. Очевидно, що *руку* правильніше. В рук. Деп. Пол.: *підійма*.

Далі і в „Правді“, і в Пражськ. К. 2^{1/2} рядки випущено (стоять крапки), - - а просто читається:

„Всі здригнули:
Іван Гус булду розідрав...“

Це місце єсть в копії Жемчужн., але трохи інакше:

Дивіться люде: ось де булла,
Що я читав!“ І показав
І пєред народом
Іван Гус булду *розірвав*

(у Романчука чомусь: *розідрав*).

473, 4,—після цього рядка в коп. Жемчужникова так:

Зашпили мов гадюки,
Ченці в Ватикані,
Шепочеться Авиньона...

Це взято з рукоп. Деп. Пол. Здається, їй треба писати *Авиньона*, а не *Авиньоно* (як напр. в Пражськ. Кобз.).

473, 9: *Від* — в рук. Деп. Пол.: *од*.

473, 17: як зачули, — в рук. Деп. Пол.: *як згадали*.

473, 12 зн: Зібрав раду. Положили, — в „Правді“ і в Праж. Кобз. слів „зібрав раду“ немає, — це взято з копії Жемчужникова, а коп. Жем. — з рук. Деп. Пол.

473, 10 зн: Против Гуса, і в Констанцу
Всіх вороп скликати,

цих рядків немає ні в „Правді“, ні в Пражськ.—там тільки:

І всіх . . . . .
. . . . . скликати;

повний текст узято з копії Жемч. а це те саме, що й в рук. Деп. Пол.

473, 8 зн: Та і стерегти як мога, — в рук. Деп. Пол. цей рядок значно краще: *тай стерегти, яко мога.*

473, 6 зн: щоб не втікла тая птаха, — в рук. Деп. Пол.: *сіра птаха.*

473, 2 зн: До Констанци—в відомій досі частині обидва рази „Констанца“, а в новознайдений частині скрізь уже „Констанц“, і в рук. Деп. Пол.: і в Констанці. Крім того, в рук. Деп. Пол. не *шляхи, стени, а: стени, шляхи.*

Щоб мати увесь дотичний тексту матеріал вкупі, подаю і знайдений в Деп. Пол. кінець поеми, додержуючи правопису оригіналу, поскільки його додержано в журналі „Былое“ [1906, Іюнь], де видруковано вперше. На жаль, як знати, в тексті переписувач та друкарі зробили не одну помилку.

Відомий нам текст поеми кінчається словами:

Ченці повалили: шляхи, стени,
Мов сарана вкрили

Цей текст перервано на пів слові, бо далі говориться, хто саме вкрив:

Бароны, Герцоги и Дюки
Цесари, Гирольды, шинкари
И Трубадуры, (Кобзари)
И шляхомъ вьсеко мовъ гадуки.
За Герцогнями нимота
Хто зъ соколами на рукахъ
Хто тишки ¹⁾ верхи на ослахъ
Такъ ажъ кишить! все на охоту
Мовъ гадъ у ірії поспиша!
О Чеху! де твоя душа??
Дывись шо сылы повальыло
Мовъ Сарацына воювать
Або великого А т и л у!

У Прази глухо гомоняь,
И Цесаря, и Вячеслави²⁾

И той соборъ тысячеглавный
У голосъ лають! не хотая
Пускать въ Констанць Ивана Гуса!
„Живъ богъ! жива душа моя!
Браты я смерти не боюся!
Я докажу отымъ зміямъ
Я вырву ихъ не сыте жало!..
И чехи Гуса провожалы
Мовъ диты батька...

Задзвонилы у Констанци
Рано въ уси дзвоны.
Збиралыся кардиналы
Гладки та червони
Мовъ бугаи въ загороду
И прылативъ лава.

¹⁾ Очевидно, треба: *пінки.*

²⁾ Очев.: і *Вячеслава.*

И три папы, и баронство
И винчани главі:
Зибралыся мовъ іуды
На судъ нечестивый
Противъ Христа. Свары,
гомнѣ,

То реве, то вые ¹⁾
Якъ та орда у табори,
Або жида въ школи...
И, всимъ разомъ заципило!..

Мовъ кедръ середь поля—
Ливанского,—у кайданахъ.

Ставъ Гусъ передными!
И окинувъ нечестивихъ
Орлымы очима.

Затрусилыся, побилыли
Мовчки озирали

Мученика.— „Чого мене
Чи на прю позвали?

Чи дывица на кайданы?..

„Мовчи чеше смилый...
Гадукою зашипилы

Звиремъ заревилы.
„Ты еритыкъ! ты еритыкъ!“

Ты сіешъ розколы!
Усобища розвиваешъ²⁾

Святійшой воли —
Не прыймашъ!.. „Одно

слово!“
Ты богомъ проклятый!

Ты еритыкъ! ты еритыкъ!..“
Ревилы прелаты

Ты усобныкъ!.. „одно слово
Ты всимы проклятый!..

Подывився Гусъ на Папы

Та й выйшовъ зъ палаты!..

„Поборолы! поборолы!..

Мовъ обелепилы.

Автодафе! автодафе!..

Гуртомъ заревилы.

И цилу ничъ бенкетовалы

Ченьци, Бароны... вси пилы

И пьяни Гуса прокляналы

Ажъ поки дзвоны загулы.

И свить наставъ... Идутъ молиця

Ченьци за Гуса. Зъ загоры

Червоне сонце ажъ горыть,

И сонце хоче подывиця

Що будуть зъ праведнымъ тво-
ритъ?!..

Задзвонилы въ уси дзвоны

И повелы Гуса

На Голгофу у кайданахъ

И нестрепенувся...

Передъ огнемъ ³⁾, ставъ на ёму

И молитву діе.

„О Господы милосердый

Шо я за подіав

Оцымъ людямъ? твоимъ людямъ!

Защо мене судять!

Защо мене розпинають!

Люды! добри люды!

Молитесь! неповинни ⁴⁾

И зъ вами те буде!

Молитесь! люти звіри

Прыйшли въ овнихъ шкурахъ

И пазори розпустыли...

Ни горы, ни муры

Не сховають. Розильеться

1) Мабуть: *те реве, те вые.*

2) „Розвиваешъ“—од слова „віяти“, „розвіяти“...

3) Спочатку було—„костром“ (прим. ред. „Былого“).

4) Здається, що інтерпункція повинна бути инакша, а власне: „молитесь, не-
повинни“.

Червоне море
Крови! крови, зъ дитей вашихъ,
О горе! о горе!
Онъ де вони! въ ясныхъ ризахъ ¹⁾
Ихъ лютиі очі... „палы! палы!
Уже крови.. „палы, палы!“
Крови! крови хочуть!
Крови вашей!..²⁾ и дымомъ
Праведного вкрило.
„Молитесь! молитесь
Господы помилуй
Просты ты имъ бо не знаютъ!..“
Та й нечуты стало!
Мовъ собаки коло огню ³⁾
Кругомъ ченьцы стали.
Боялися шобъ невылизъ
Гадьною зъ жару
Та не повисъ на корони
Або на тіари.
Погасъ огонь, дунувъ витерь
И попилъ розвіявъ.
И бачили на тіари
Червоного змія. ⁴⁾
Прости люде. Пишли ченьцы
Й те Deum спивали
Розійшлись по трапезахъ
И трапезували

И день и нічъ, ажъ попухлы.
Малою симьею
Зійшлись чехи. Взялы земли
Зъ пидъ костра, и знею
Пишли в Прагу. Отакъ Гуса
Ченьцы осудыли
Запалили... та божого
Слова не спалили,
Невгадали шо вилытыть
Орель изъ захмары
Замисъ гуся и розклюе
Высоку тіару.
Байдуже имъ, розлетились
Мовъ тіи воропы
Зъ кровавого того свята.
Ченьцы и Бароны
Розвернулись у будынкахъ
И гадки не мають
Бенкетують, та инколы
Те deum спивають.
Все зробили... постривайте
Онъ надъ головою
Старый Жижка зъ Таборова
Махнувъ булавою.

10 октября

1845

С. Марьинское.

32. Невольник.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, кн. 4 і 1862, кн. 6 [„Епілог“], але з де-якими опущеними місцями, які вперше з'явилися в Пражському „Кобзарі“, хоч теж не всі. Варіантів до цієї поеми досі не відомо було ніяких. Автограф єсть в Черниг. Музеї імені В. Тарновського, але не стає в ньому початку — до слів

1) Очев.: онъ де вони — въ ясныхъ ризахъ.

2) Очев.: *вашої*.

3) Спочатку було — „кругом костра“ (Прим. ред. „Былого“).

4) Крапки тут не треба.

„І треба б, — каже, — й трохи шкода“, усього епілога та в середині — од слів „Недалеко. А на той рік“ до кінця II розділу. Автограф цей пізній — з другої половини 1850-тих років, теї самої останньої редакції, яку взято до „Кобзаря“. Дуже цінний автограф знайдено цього року в Департаменті Поліції. Хоч віп і найраніший, але дуже одмінний [навіть з иншим заголовком: „Сліпий“, замість „Невольник“], а крім того в ньому подано усі ті уступи, що по всіх „Кобзарях“ означено крапками. Дата поеми — 16/x 1845.

Хоча до цієї поеми варіантів до цього часу не було, одначе одміни в вид. Романчука єсть, — мало не всі вони помилки, а часом то й явні власноручні д. Романчука поправки.

Але попереду — про „Посвяту“. „Посвята“ в рук. Департ. Пол. дуже одмінна, через що подаю її тут цілком ¹⁾:

Думи мої молодії,
Поховані діти,
Не літають з того світа
Нустьку натопити.
Покинули сиротою
З тобою одною ²⁾
Мое серце, моя зоре
Раю мій покою!
Ніхто не зна мого раю
І сама не знаєш
Що вітаєш надо мною
Як зоря над гаєм
І дивлюся я дивлюся
А ти моя зоре
Спускаєся низесенько
Тихо заговориш
Усміхнеся подивися
Дивлюєь, і не бачу...
Проклинуся плаче серце
І очи заплачуть

Спасибі зіронько! Мишає
Неясний день мій вже смеркає
Над головою вже трясє
Косою смерть. І поховують

¹⁾ Задержуючи інтерпункцію оригінала.

²⁾ Тут, очевидно, має стояти (,).

А там і слід мій занесе
Холодний вітер. Все минає
І ти случаем прочитаєш
Вилиту сльозами
Мою думу. І тихими
Тихими речами
Проговориш. Я любила
Я його любила
І він не знав... Зоре моя
На мою могилу
Світи зоре. А я буду
З за світа літати
І про тебе мое серце
На небі співати.

Одміни проти вид. Романчука:

445, 14: після день мій—треба (;).

445, 11: після „непевний“ треба . . . .

445, 1 зн.: світ перехожає, — в рук. Дев. Пол.: *світ переливає.*

446, 1: Долі, доленьки шукає, — в рукоп. Дев. Пол.: *шука доли — не находить.*

446, 3: А той рветься, — в рукоп. Дев. Пол.: *инший рветься.*

446, 7: а в шиного сіромахи, — в рук. Д. П.: *а в третього; як у старця.*

446, 11: мов дитинка, — в рук. Д. П.: *як.*

446, 13: І за чвертку закладає, — в рук. Д. П.: *І жидові заставляє.*

446, 14: сидить собі сіромаха, — в рук. Д. П.: *наш сирота.*

446, 12 зн.: така то доля тая, — в рук. Д. П.: *А така то тая доля.*

446, 10 зн. — кого схоче, сама найде, — після *схоче* треба —. В рук. Д. П.: *кого любить* — сама найде.

Далі 6 рядків [„Ще на Україні веселі...] в рук. Д. П. немає.

447, 5: — цього рядка в рук. Д. П. немає.

447, 6: „І треба б“, — каже. — й трохи шкода — в рук. Д. П.: *„І треба б то, і шкода.*

447, 7: А треба буде; два-три года, — в рук. Д. П.: *ні, буде треба хоч два года.*

447, 8: погуляє, — в рук. Д. П.: *поблукає.*

447, 16: І вишварив, — рук. Д. П.: *і ударив.*

447, 16 зн.: старий грає, промовляє,—і в Кожанч., і в Праж., і в Черниг. автографі — промовляє.

447, 11 зн.: До другої не ходив, не любив—в рук. Д. П.: *та другої не любив, не любив.*

447, 8 зн.: та троїстні музики, — в рук. Д. П.: *та троїсті музики.*

447, 7 зн.: од віка до віка,—у всіх трьох джерелах *а* в обох словах.

447, 5 зн.: ой гоп! — в автогр.: ой гоп[.]

447, 1 зн.: А нуте, діти, отакої, — в рук. Д. П.: *А ну, діти! отак, діти!*

448, 14: ні не така вже—в Черниг. автогр.: ні не *та* вже,—

448, 15: стара моя сила, — в рук. Д. П.: моя стара сила.

448, 5 зн.: то я не син, — треба (?).

448, 4 зн.: *А* чужий вам, тату? — так і в Праж., і в Кожанч., але в автографі: *Я*. В рук. Д. П.: *Я не син ваш, тату?*

448, 3 зн.: та не чужий! стривай лишень, — в рук. Д. П.: *та ні, не син; стривай лишень.*

448, 1 зн.: таки твоя, — рук. Д. П.: ти й зостався.

449, 2 — 3: Моїї жінці: А що, — кажу,—

Візьмем за дитину, — в рук. Д. П.:

Таки жінці: а знаєш що?

Візьмим за дитину.

449, 5 — 6: -- в рук. Д. П. немає.

449, 7 — 8: Ми та й спарували

З Яриночкою до купи, — в рук. Д. П.:

От ми й спарували

Вас з Яриною до купи

449, 10: Ось що робить: ти на літі,

І Ярина зріє, — в рук. Д. П.:

Ось бачиш що! ти на порі

І Ярина сіє.....

449, 11: людей шукать, — в рук. Д. П.: *питають.*

449, 16: сестра тобі,—в рук. Д. П.: *сестра твоя?*

449, 18 — 19: Воно просто: любітеся,

Та й з Богом до шлюбу, — в рук. Д. П.:

*Вона просто, як любитьсь,
То й жінкою буде.*

449, 20: А поки що, треба буде, — в рук. Д. П.: *Та перш ось що: треба буде.*

449, 11 зн.: А просто жнуть, — в Кож. і Праж. теж а, але в Черниг. автогр. було зразу: А, а потім виправлено на „І“.

449, 5 зн.: так от як, друже, — в рук. Д. П.: *брате.*

449, 4 зн.: на рік, — в рук. Д. П.: *на год.*

450, 1: Не думай! Коли хочеш знать, — в рук. Д. П.: *А коли хочеш, сину, знать.*

450, 5: Я їх чимало попоїв, — в рук. Д. П.: *А я їх їв.*

450, 7 — 8: Коли здобудеш, принесеш:

А коли згубиш, поживеш. — в рук. Д. П.:

Коли заробиш — принесеш,

А не заробиш — поживеш.

450, 8 — 9, — в вид. Романчука, в Пражськ. і в Кож. К, стоїть так:

А коли згубиш — поживеш

Мое добро! то хоч звичаю...

В автографі в муз. імені Тарн. хтось (не Шевченко) олівцем так поправив:

А коли згубиш — поживеш:

Мое добро! —

і тоді логичний наголос на *моє*. Чи так воно й повинно бути — я не певен. Принаймні, в рук. Д. П. (?) немає.

450, 9: мое добро! то хоч звичаю, — в рук. Департ. Пол.: *та звичаю.*

450, 12: Як у бурсі, — в рук. Д. П.: *як у Братстві.*

450, 14: з товариством прочитаеш, — в рук. Деп. Пол.: *на синьому прочитаеш.*

450, 15, 17: по молодечн, по-чернечн, — в рук. Д. П.: *помолодечій, по-чернечій.*

450, 16 зн.: помолитишсь Богу, — в рук. Департ. Пол.: *помолитимось Богу.*

450, 15 зн.: осідлаєм буланого, — в рук. Д. П.: *та сивого осідлаєм.*

450, 14 зн.: тай гайда, — в рук. Д. П.: *І гайда.*

— 12 зн.: чи ти вже, Ярино; — в рук. Департ. Пол.: що ти там, Ярино.

450, 11 зн.: змайструвала нам що небудь, — в рук. Д. П.: *Змайструвала? Уже, тату.*

450, 9 — 8 — немає в рук. Д. П.

— 6: не чуть голови! — в автогр. в муз. імени Тарнов. *не чуть голови.* В рук. Д. П. після цього рядка вставлено ще рядок: *ніначе немає, ніби неживий.* Потреба в цьому рядку велика, бо без нього немає рифми до *голови*, тоді як *до бється* — *есть і бється.* і *сміється.*

451, 2: Ярина питає, — в рук. Д. П.: *очима стїтала.*

— 3: ніби-то й не чує, — в рук. Департ. Пол.: *нібито й не бачить.*

451, 4: старий промовляє, — в рук. Д. П.: *примовляє.*

— 6: до вечерні може, — в рук. Д. П.: *Може до вечерні.*

451, 7—9—в Черп. автографі рядки розставлено так, як у Пражському виданню: 7 — 8 посунуто вправо, а 9 — ще більш вправо.

451, 11: чого се ти плачеш?—в Черп. автографі теж „се“,—що у Шевч. рідко трапляється. В рук. Д. П.: чого *бо* ти плачеш.

451, 12: Усміхнися, подивися, — в рук. Д. П.: *усміхнися бо до мене.*

451, 17: утечу, їй Богу, — в рук. Д. П.: *Заплачу, ей - Богу.*

— 18: та й сховаюсь у бур'яні..., — в рук. Д. П.: *та й утечу... ось побачиш.*

451, 7 зн.: на чужині, — в рук. Д. П.: сиротами.

— 5 зн.: а то мене й не згадаєш, — в рук. Д. П.: *І ти мене не згадаєш.*

451, 3 зн.: схаменися! — в рук. Д. П.: *перехрестись!*

— 1 зн.: хто-ж отце я? — *Хто ж я така?*

452, 2: що тут діять? — в рук. Д. П.: що тут робить?

— 5: й байдуже, — в рук. Д. П.: *й немає.*

— 6: Степаночку! — в рук. Д. П.: *надо мною.*

— 8: що без тебе і таточка, — в рук. Д. П.: *Що з тобою і татуся*

452, 9: і мене не стане, — в рук. Д. П.: *й мене поховать!*

— 10: я не кину, — в рук. Д. П.: *я не умру.*

— 12 — 15: Недалеко. А на той рік

Я до вас приїду

З старостами, за тобою
Та за рушниками, — в рук. Д. П.:

*Од вас завтра... а приїду...
На той рік приїду.
Вже не братом, з Запорожжя
А за рушниками...*

452, 16 зн.: та се й справді, — в рук. Д. П.: *то це...*
— 12 зн.: не сестра я? — в рук. Д. П.: *я не сестра?*
— 9: чому, — в рук. Д. П.: *чом же.*

— 5 — 3: Пусти и мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти бо!
Йй-Богу, заплачу... , — в рук. Д. П.:

*Пусти мої руки.
Ти не брат мій, ти не брат мій...
Муко моя, муко!*

452, 1 зн.: як тая дитина, — в рук. Департ. Пол.: *як мала дитина.*

453, 1: і крізь сльози промовляла, — в рук. Д. П.: *промовляє.*

453, 9: подивиться, — рук. Д. П.: *поцілує.*

453, 10: І знов, — рук. Д. П.: *то знов.*

453, 11: як смерклося, — рук. Д. П.: *як і смеркло.*

453, 13: ніби скованих до купи,—в рук. Д. П.: *мов скованих, обнявшись.*

453, 15: а Ярині, — в рук. Д. П.: *а Ярина.*

453, 16: не спиться, ридає,—в рук. Д. П.: *ридає... ридає...*

453, 16 зн.: й вона з відрами побігла, — в рук. Д. П.: *взяла відра, та й побігла.*

453, 12 зн.: Старий виніс, -- в рук. Д. П.: *Виніс батько.*

453, 11 зн.: Дивиться, — в рук. Д. П.: *розгляда.*

453, 2 зн.: Послужи, — в рук. Д. П.: *послужи ж.*

454, 1: Верпулися од криниці, — в рук. Д. П.: *І Ярина дає зброю.*

454, 2: І Степан, — в рук. Д. П.: *А Степан.*

454, 4: й жуная надіває, — в рук. Д. П.: *одягає.*

454, 5 — 8 — в рук. Д. П. немає.

454, 10: дручина, — в рук. Д. П.: *дручина.*

454, 11: Йй самопал семиядений, — в рук. Д. П.: *й самопал семиядений, але тоді, мабуть, повинно бути не Йй, а І...*

454, 13: Аж зомліла, — в рук. Д. П. помилка: *зомліла*.

454, 16: Научає сина, — в рук. Д. П.: *Наставляє*

454, 14 зн.: Старшини шанувати, — в рук. Д. П.: старшин шанувати.

454, 9 зн.: сказав батько, — в рук. Д. П.: сказав *старий*.

454, 7 зн.: Степан гукнув, — в рук. Д. П.: *Степан свиснув*.

454, 3 — 2: Сказав старий. А Ярина,
Мов тая ялина, — в рук. Д. П.:

Старий сказав, та й заплакав
Мов тая ялина.

Але хоч після *заплакав* і немає знака, одначе *мов тая ялина* має належати не до *старого*, а до дальшого — *Ярина*.

455, 1: мовчала, — в рук. Д. П.: *замовкла*.

455, 8: пропадає, — в рук. Д. П.: *ховається*.

455, 14: Із куряви. Не вирнула, — в рук. Д. П.: *не вірнула*;
похилилась.

455, 15: пропала, і знову, — в рук. Д. П.: *заплакала знову*.

455, 16: заплакала Яриночка, — в рук. Д. П.: *а за нею й старий батько*.

455, 17: та й пішла додому, — в рук. Д. П.: та й пішли.

455, 5 зн.: згадав — та й *нищечком* заплакав, — тут д. Романчук вставив *нищечком*: ні в обох Кобзарях, ні в автографі муз. Тарн., ні в рук. Деп. Пол. немає його, — та й потреби в ньому нема, — тільки рядок цей треба поєднати вправо, як це зроблено в Черн. автографі.

455, після рядка 4-го: Багатий сивий сирота, — в рук. Д. П. додано:

Мов лату на латі
На серце печалі нашили літї.

455, 2 зн.: твоя всюди воля, — в рук. Д. П.: твоя *свята* воля.

455, 1 зн.: як хочеш, — в рук. Д. П.: як *буде*.

456, 2 — 5 — в рук. Д. П. немає.

456, 5: в садок *похожати*, — і в Черн. автографі, і в Праж. та Кожанч. К.: *походити*, — поправив д. Романчук для того, щоб, мовляв, вийшла рифма до *з під хати*. Очевидно, для цього не було ніякої потреби. Зауважу, що в Черн. авт. хтось олівцем над „походити“ поставив „поплівся“, і це вже зовсім добре рифмувало б з „Богу помолівся“ (а не з сумезнім „з під хати“), — тільки поправку, здається, не рукою Ш. зроблено.

456, 11: в Черн. автогр. інтерпункція: *опинилось—стала* (як і в Праж. та Кожанч. К.).

456, 12 зн.: *ворухнулось*, — в рук. Д. П.: *повернулось*.

456, 11 зн.: І світ запалило, — в рук. Д. П.: *Заступило*.

456, 8 зн.: *вранці*,—в рук. Д. П.: *вранці*

456, 4 — 1 зн.: — в рук. Д. П. немає.

457, 4: *причащалась*, — в автогр. Муз. Тарн.: *пречащалась*, так само, як і далі: *престріг*.

457, 7: *доля тая*,— в рук. Д. П.: *тая доля*.

457, 9: *не приснилась*, — в рук. Д. П.: *не снилася*.

457, 11: *За зимою*, — в рук. Д. П.: *Знову весна*.

457, 12: *знов зазеленіла*, — рук. Д. П.: *рястом червоніла*;

457, 13: *Весна божа. Війшла з хати*,—в рук. Д. П.: *Знов*

Ярина вийшла з хати.

457, 15 — 18, замість цих рядків, в рук. Д. П.:

Та не святих вже благати...

Ворожки питати.

457, 14 зн.: інтерпункція в Черн. автогр.: *талан—долю та весілля* [так і в Праж. та Кожанч. К.], в рук. Д. П., замість *та весілля—та три шаги*.

457, 12—10, має бути інтерпункція: *Он бачиш, кінь осідланий*

Під козаком?

457, 11: *тупає ногою*, — в рук. Д. П.: *маха головою*.

457, 10 зн.: *Під козаком; а он-де йде*, — в рук. Д. П.: *А он іде, а он де йде*.

457, 8 зн.: *Аж до колін. Ото гроші*,—в рук. Д. П.: *Ото гроші, бач віскривий*.

457, 6 зн.: *козак отой злягать діда*, —в рук. Д. П.: *та втер йому; отже й утер*.

457, 5 зн.: *Злякав!*—та й сховався,—в автогр. Муз. Тарнов.: *злякав*; в рук. Д. П.: *Дивися — сховався*.

— 3 зн.: *А он знову шляхом*, — в рук. Д. П.: *Знову іде шляхом*.

— 2 зн.: *Козак іде, ніби старець*,—так і в Пражеск. та Кожан. „Кобзарі“, а в автогр. Муз. Тарн.: *іде* (написано не: *иде*, а *іде*,—навмисно через *і*). В рук. Д. П.: *Заплющившись, з торбинками*.

458, 1: *Щоб ляхи або татари*, — в рук. Д. П.: *Щоб татаре або Ляхи*.

- 3: І радесенька Ярина, — в рук. Д. П.: *І радієнька до дому*
- 4: До-дому вернулась, — в рук. Д. П.: *Ярина верталась.*
- 10: І стежечка—доріжечка,—в рук. Д. П.: *І стежечки-доріжечки.*
- 12: Утоптана, — в рук. Д. П.: *Шо топтані.*
- 13: Поросла, — в рук. Д. П.: *Поросли.*
- 14: Нема його! У черниці, — в рук. Д. П.: *І Ярина у черниці*
- 16: Безталанна: коло неї, — в рук. Д. П.: *Старий батько коло неї.*
- 15 зн.: Старий батько, — в рук. Д. П.: *Хоч годочок.*
- 13 зн.: Хоч Зеленої Неділі, — в рук. Д. П.: *Хоч зелених.*
- Діждалися.*
- 12 зн.: Діждались, і хату, — в рук. Д. П.: *Уквічали хату.*
- 11 зн.: Уквічали гарнесенько, — в рук. Д. П.: *І любистком і клечаньям.*
- 10: І в сорочках, — в рук. Д. П.: *У сорочках.*
- 9: *Невеселі,* — в рук. Д. П.: *У неділю.*
- 7: та сумують. — В автогр. Муз. Тар.: *та сумують,*
- 5: Мов на кобзі, на улиці,—в рук. Д. П.: *За ворітьми,* — мов на кобзі.
- 4: І піби співає, — в рук. Д. П.: *І тихо співає.*
- 459, 4: Байдаки спускати,—в рук. Д. П.: *Чайки попускати.*
- 459, 7: чайки і байдаки, — з автогр. муз. імені Тарн., в рукоп. Департ. Поліції, в Праз. і Кожанч. К. й.
- 459, 8: з Дніпрового гирла широкого вицливали — в рук. Департ. Поліції було зразу: з *широкого*, а тоді—з *Дніпрового*.
- 12: Тендером, — в рукоп. Департ. Пол.: *Тендром.*
- 13: *пропали* — в автографі в муз. імені Тарн. це слово перенесено в окремий рядок.
- 15: рукою махає — в рук. Деп. Пол. в цьому рядку слів цих немає, а ними починається далі рядок (замість *і зично*): *Рукою махає, гукає.*
- 17: панове товариство, — в рукоп. Департ. Поліц. *панове* немає.
- 459, 11 зн.: без кормил, — зауважу, що Ш. пише: без кормил. В рукоп. Деп. Пол.: *без весл і кормил.*
459. — після рядка 5-го („В кайдани кували) — в рукоп. Деп. Пол. вставлено: *В Царградську баишту сажали.*
- 4: в тяжкую неволю, — в рукоп. Департ. Поліц: *роботу.*
- 3: Межигорський, — в рукоп. Департ. Пол.: *чудотворний.*

— 2: чудотворний, — в рук. Департ. Пол.: *Межигорський*.

460, 7: без сповіді святої умірають, — так скрізь (і в Деп. Пол.), тільки в автографі в Черниг. муз. хтось олівцем поправ. у на *в*(мірають).

-- після рядка 8-го: як собаки здихають, — в рукоп. Деп. Поліції додано новий рядок: *пропадають*.

— 10: свою далеку Україну, -- в рукоп. Департ. Поліції: свою *матір* Україну.

— 13: І нерідну сестру Ярину, — в рукоп. Деп. Пол.: *нерідну* — немає, в автогр. муз. імени Тарн.: *нерідною* (в Праж. та Кожанч. К.: *нерідну*).

— 13 зн.: догнали, — в рукоп. Деп. Пол.: *ловили*.

— 10 зн.: — в автогр. муз. імени Тарн. рядок цей посупуто вліво, а рядок 7 (далі) — вправо.

— 9: в кайдани кували, — в рукоп. Департ. Пол.: *забили*.

— 7: та її замурували, — в рукоп. Деп. Пол.: *І замурували*.

461, 2: кричала, ридала, — в рукоп. Департ. Пол.: *ридала, кричала*.

— 3: серце мое, — одначе в автогр. муз. імени Тарн., в рук. Деп. Поліц., в Пражськ. та Кожанч. Коб. — *моє серце*.

— 4: Де ж це ти барився? — в рук. Деп. Поліц.: *де ти забарився?*

— 5: Ідїть сюди, — в автогр. муз. імени Тарн.: *сюда*; в рук. Деп. Пол.: *це Степан наш*.

— 6: Ідїть, подивіться, — так в рукоп. Департ. Пол., одначе в автогр. муз. імени Тарн., в Пражск. та Кож. К. — *подивітсь*.

— 7: прийшов старий, -- в рук. Деп. Пол.: *прийшов батько*.

— 8: І свого Степана, — в рукоп. Департ. Пол.: *насилу Степана*.

— 9: не пізнає. Таке з його, — в автогр. муз. імени Тарнов.: *не пізнає*, — таке... В рукоп. Департ. Пол.: *розпізнає: отак його*.

— 12: Моя ти дитино, — в рук. Деп. Пол.: *добрая дитино*:

-- 13: де ти в світі погибаєш? — в автогр. муз. імени Тарн.: *погибаєш* (.) (так і в Пражск. та Кожанч. К.); в рукоп. Департ. Поліції: *пробувався*.

— 15: та ридає, — в рукоп. Департ. Поліції: *обнімас*.

— 16: й Степан сліпий плаче, — в рукоп. Департ. Поліції: *І сліпий мій плаче*.

— 6 зн: у кімнаті, — в рук. Деп. Пол.: *на нерині*.

— 4 — 1 зн. — в рукоп. Департ. Поліції немає.

162, 3: Степан каже, — в рукоп. Деп. Пол.: *подивіться.*

— 7: за калікою, Ярино? — в автогр. муз. імени Тарновск.:
за калікою... Ярино! В рук. Деп. Пол.: *з калікою... ні, Ярино!*

— 10: І прожене долю, — в рук. Д. П.: *долі (?)*.

— 14: І знайде, — в рук. Деп. Пол.: *ти знайдеш.*

— 15: в Запорожє,—в автогр. муз. імени Тарн.: *Запорожєжя*

— 16: там я, — в рук. Деп. Пол.: *я там.*

— 17 — в рукоп. Деп. Пол. немає.

— 18: ні, Степане, — в рук. Деп. Поліц.: *Мене люблять...*

Ні, Степане.

— 17 зн.: моя ти дитино, — в рукоп. Деп. Пол.: *ти моя дитино!*

— 16 зн.: І Господь тебе покине, — в рукоп. Деп. Пол.:
І бог тебе покарає.

— 15: як ти нас, — в рукоп. Деп. Пол.: *як мене.*

— 11: А ти будеш братом, — в рукоп. Департ. Пол.: *а ти мені братом.*

— 10: І дітьми, — в рук. Деп. Пол.: *А дітьми.*

— 8: не йди од нас, — в рук. Деп. Пол.: *не йди, серце.*

— 4: мов маленький, — в рук. Д. П.: *мов дитина.*

— 2: метелицю, — в рукоп. Деп. Пол.: *навірсісдики.*

463, 1 — в рук. Деп. Пол. немає.

— 2: під хатою, — в рук. Д. П.: *І на призьбі під хатою.*

— 4: розкажи ж ти нам, — в рук. Деп. Пол.: *розкажи ж тепер.*

— 8 — од слів „Оттож мене, вже сліпого“ і до „Москалі срібло—злото“, а також: „Оттаке-то“ (стр. 464—5) і до „Тепер, кажуть, в Слободзеї“ — вставлено в автограф. муз. імени Тарн. на окремому листку, не рукою Ш. писаному. А все ж таки од слів „Як москалі срібло-злото“ і до „Оттаке-то! тяжко, тату“ не-вписано зовсім. Одначе воно увійшло в Кобзарь Кожанчикова. Найповніший, одначе, текст в рукоп. Деп. Поліції.

— 10: з товариством, — в рук. Д. П.: *з козаками.*

— 12: І мене взяло, — в рук. Д. П.: *взяли.*

— 14: простали ми, — в рук. Д. П.: *поспішали.*

— 16: а на, — в рук. Д. П.: *І на.*

— 17 зн.: Січовики-запорожці. — в рук. Д. П.: *товариші-запорожці.*

— 13: срібло-злото, — в рук. Д. П.: *срєбро-злато.*

— 11: у Покровці, — так і в рукоп. Деп. Пол., а в Пражськ. та Кожанч. К.: у *Покрові.*

463, — після рядка 5: з Нечосом ходила, — по всіх „Кобзарях“ — два рядки крапок,—а в рукоп. Деп. Пол. цей уступ читається так:

*І Межигорського Спаса
В ночі запалила,
І по Дніпру у золотій
Галґві гуляла,
На пожар той поглядала,
Нимиком усміхалась.*

463, 3 зн.: тогді поділили, — в рук. Д. П.: *Німоті ділили.*

— 2 зн.: І паном на Україні, — в рук. Д. П.: *та бахурям і байструкам.*

— 1 зн.: люд закріпостили, — в рук. Д. П.: *закріпостила.*
Далі по „Кобзарях“ стоїть рядок крапок. В рукоп. Деп. Поліції тут такий, одначе, текст:

*Як Кирило з старшинами
Пудром остались,
І в Цариці, мов собаки,
Патинки лизали.*

464, після рядка 4-го — рядок крапок. В рукоп. Деп. Поліції стоїть тут цілих 4 рядки:

*Ляхи були, усє взяли,
Кров повишивали!
А москалі і світ божий
В нутро закували.*

464, 8: до Турчина, — в рук. Д. П.: *До нехриста.*

— 10: в Слободзеї, — в рук. Д. П.: *Головатий.*

— 12: Головатий, — в рук. Д. П.: *підмовляє.*

— 13: хлопців підмовляє, — в рук. Д. П.: *Черкеса лясє.*

В рукоп. Д. П. після рядка 13 знизу на стр. 464 текст кінця поеми зовсім одмінний і значно короччий, а власне ось який:

*Згадували Запорожжя,
Козацькую славу,
І співали у двох собі
Про Чалого Саву,
Про Богдана недомудра.*

Ледачого сина
І про Гонту мученика,
ІІ славного Максима.
А Ярина їх слухала,
Та святих благала...
Ублагала: на всеїдній
З Степаном побралнсь.

466. 7: І немощну мою душу
За світ посилає. —

в рукоп. Д. Пол.: *душу*, і це цілком правдиво.

— 6 зн.: а дивишся, — в рукоп. Д. П. *а дивіться...* Помилка сталася од того, що *ї дивіться і дивишся* — на письмі дуже схожі.

33. Великий Льох.

Вперше видруковано у Львів. К. 1867, а потім у „Правді“, 1869, № 2 і 3 (стр. 12—16), але почавши II розділом; нарешті — в Женев. вид. року 1890 (не знати, з якого рукопису). Автографа немає. Пражський Кобзарь має значні відмінні, але варіанти Праж. вид. гірші за Львівськ.; редакція тексту Львів. вид. пізніша. Крім того, в примітках до Праж. Кобз. є ще варіанти з *першого* рукопису (між иншим, де які варіанти, в додачу до тих, що подано в Пражск. К., зроблено рукою В. П. Науменка, у його власному примірнику). Таким чином маємо досі чотири редакції поеми: перший рукопис (прим. Праж. К.), Женевськ. вид., Пражск. К. (основний текст) і Львів. К. Зауважу, що у Львів. К. текст якого узятю з „Правди“, першого розділу („Три душі“) немає, бо це має його і в „Правді“.

Дата написання поеми досі була *р. 1845. Миргород*¹⁾, але з того рукопису, що знайдено цього року в Департ. Поліції, можна здогадуватися, що дата має бути: *21/X. 1845*²⁾. Цей рукопис дає п'яту ще редакцію — найранішу за всі.

¹⁾ В „Правді“, р. 1869, № 2, стр. 12 говориться, що поему цю написано р. 1846.

²⁾ В рукописові цьому „Великий Льох“ стоїть поруч з „Суботовим“ (далі за ним), і вже під „Суботовим“ поставлено дату *21 x 1845*. Власне в рукоп. Деп. Пол. так воно стоїть: спочатку (№ 17): *Копають день, копають два* (кінець „Вел. Льоху“), потім (№ 18): *„Стоїть в селі Суботові“* (в ряд з ним, і з датою: *21/X 1845*,

Одміни:

Попереду всього в рук. Деп. Пол. під заголовком подано епіграф „Положить еси насъ сосѣдомъ нашимъ подражаніе и поруганіе сущимъ окрестъ насъ. Положилъ еси насъ въ притчу во языцѣхъ, покиванію главы въ людехъ. „Псаломъ 43, ст. 14—15.

428, 6 зн.: на похиленому хресті, — в Праж.: *на похилившемусь*. У Львів. К., де немає початку поеми, немає й варіанта. Джерелом для *похилившемусь* служив текст тієї ред., що і в Женев. вид.: там теж: *похилившемусь*. *Неправильно же похилившемусь?*

— 1 зн.: Ми тепер душі, а не люде, — це вар. з приміт. Пражск. К. (так і в рукоп. Деп. Пол.), а в Пражськ. основн.: *пташки-душі*, що значно краще.

428, 2 зн.: як розкопуватимуть льох, — в Праж. та й у Женевськ. р. 1890: *як той розкопуватимуть льох*. — Так воно і повинно бути.

429, 1—Тоді-б у рай нас повпускали. — В Пражськ. вид. немає, а з'явилося вперше в Женевськ. вид. 1890. В рукоп. Деп. Пол.: *тоді у рай їх повпускаеш*.

429, 4: як все москаль позабірає, — в Праж.: *порозбірає*.

429, 7: як була я людиною, — в Женевськ. К. р. 1890: *молодою*.

429, 8: то Прісею — так в Пражськ., а в перш. рук.: *Пріською*.

429 9: я оттутечки й родилась, — в рук. Д. П.: *я оттутечки родилась*.

429, 10: тут і виростала, — в Женевск.: *тута й виростала*.

429, 13: з тим Юрусем гетьманченком, — так в Пражськ. К.: в рук. Деп. П.: *гетманенком*, а в прим. до Пр. К.: *із Юрусем*; в Женев.: *І з Юрусем*.

429, 14: у піймурки граюсь, — в Женев.: *граєм*. Так і в рук. Д. П.

429, 16: та й кликне в будинок. — в Женев. не (.). а . . . .

— 17: оттам мелі, — в рук. Д. П.: *а там*.

429, 15 зн.: до гетьмана ж, як прийдуть, — такого варіанта піде я не стрічав; в Пражськ. К.: *а до гетьмана як прийдуть*; в рук. Д. П.: *А з гетманом*.

Марьинскоє; далі (№ 19): „І мертвим і живим“, а ще далі (№ 20): „Великий Льох“ (без кінця). Робити з цього якісь висновки, напр., що Суботів — це дальший протяг „Великого Льоху“, немає підстав: з того розпорядку віршів, який бачимо в рук. Д. П., ясно, що переписувалися вони не в хронологичному ладу, а як попало: після віршів з 18/XI 1845 та 21/XII 1845 — іде знов 21/X 1845; або після 30/XII 1844 — 9 X 1843 і т. и.

429, 10 зн.: росла, виростала,—треба: росла—виростала.

— 6 зн.: любили й кохали,— в рук. Д. П.: любили *й вітали*.

430, 2: як на тее,—так в рук. Д. П.: в Праж.: як на тее-ж;—так і треба.

— 3: і рушники ткались,—в рук. Д. П.: *й рушники вжс*.

— 10: — криниця

засунулась і висохла,—в Праж. гірше: запустіла...

В рук. Д. П.: *замулила*; в Женецьк.: *засунулась*.

— 11: а я все літаю,—так і в Женецьк., а в Пражск. гірше: *вітаю*.

— 12: дивлюсь:—в Женецьк.: *дивлюся*.

— 14: та вповні шлях перейшла їм,—в 1 рук. „ім перейшла“, в Женецьк.: *та вповні шлях і перейшла*.

— 11 зн.: тою клятою водою,—в 1 р.: тою проклятою водою

— 5 зн.: за те не пустили,—так і в Женецьк. в Праж.: не пускають.

431, 1: я була ще недоліток,—так і в Женецьк.; а в Праж. гірше: *недолітком*. Очевидно, помилка: в рук. Деп. Пол.: *недоліт-ком*.

— 5: і старого і малого,—в Женецьк.: *і малого, і старого*. Так і в рук. Д. П.

— 8: у самих палаток,—в рук. Д. П.: у самих *палатах*.

— 15: од матері неживої,—так в Женецьк. а і рукоп. Д. П.; в Пражск.: *неживою*.

— 16: що вже я просила,—так і в рукоп. Д. П., а у Львів. 1893: *що то вже*.

— 16 зн.: москалям на грище,—в Праж.: *на зрище* (sic!)

— 15 зн.: я сховалася,—в Пражск.: *я заховалася*.

— 13 зн.: і осталась,— в рук. Д. П.: *й зосталася..*

— 11 зн.: і в тій хаті поставили,—Праж.: *і в ту хату*.

— 9 зн.: як вертався з під.—в рук. Д. П.: *як вертався із під..*

— 8 зн.: я йшла з водою,—в Праж. і в Женецьк.: я йшла за водою; в рук. Д. П.: *А я йшла з водою*.

— 7: до хатини,—в Праж. і Женецьк.: повз хатину; в рукоп. Деп. Пол. і в прим. в Пражск. К.: *до хатини*. Але *повз*—краще. В Женецьк.: *повз хатою* [!]

— 5 зн.: звелів копя напоїти,—так і в Женецьк.; в Праж.: *каже копя напоїти*: так само і в рук. Д. П.

— 3 зн.: я й не знала,—в рук. Д. П.: *я не знала*.

432, 2: а на завтра як цар вийшов,—в Праж.: *Царь поїхав в Московцину*, а в прим. в Пражск. К.:

*На порозі, як царь вийшов.
Мене поховали.*

В рук. Д. П. так, як у Романчука, тільки: поховали.

— 6 та, що її мене привитала,—в Женеvськ.: *та ще її мене привитала*; так і в рук. Деп. Пол.

— 8 — 9: А по завтрі її вона вмерла
І зотліла в хаті, —

цих рядків в Пражськ. Кобз. немає, взято їх з Женеvськ. редакції, тільки там: *А на завтра її вона вмерла . . . .* В рук. Д. П.:

А позавтрі її вона вмерла
І зотліла . . . . .

432, 13: і сволок з словами.—так і в Женеvськ.: в Пражськ.: *хрещатий*.

— 16: і степами козацькими,—в Праж. і Женеvськ.: *ї бараками козацькими*.

— 11 зн.: А я в Київi родилась, — так і в Женеvськ., а в Пражськ.: *Київi*.

— 9: ще сповиту,—так і в Женеvськ., а в Праж. гірше: *не сповиту*.

— 6 зн.: в Київ,—Праж.: *Київ*.

— 5 зн.: а ми з матірю сиділи.—так і в Женеvськ., а в Праж.: *а я з матірю сиділа*.

433, 3 — 6: На Дніпр поглядала
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок, —

так в Женеvськ., а в Праж. гірше:

І . . . і показала
На галеру золотую:
„Он глянь лиц“, сказала:
„Мов будинок иливе“ . . . А в галері.

— 8: воеводи, а між німи,—в рук. Д. П.: *і між ними*.

— 16: на митарства,—в рук. Деп. Пол.: на митарство.

— 13 зн.: голодна вовчиця.—в прим. Пр. К.: *львичице*. В Пражському та і в Женевськ. тут ще один рядок: *скажіте, сестриці*,—якого в виданню Романчука немає.

12 зн.: полетімо,—так в Женевському; в Праж.: полетіли.

— 11 зн.: в Чуту—в Праж.: в пуцу; але в прим. Пр. К. теж в: *Чуту*. До слова „Чуту“ в Женевськ. виданню додано виразу примітку: „Ліс коло старої Січі“.

— 9: відтіль буде чути,—так в Праж., а в Женев.: *виднійши буде й чутно*.

— 8: схопилися білесенькі,—в Праж. щось недоладне: сховалися білесенько [!], — замість білесенькі. Але куди ж „сховалися“? Теж помилка!

— 7: і в ліс...,—в Праж. і Женевськ.: у ліс.

— 6: і в купочці на дубочку,—в Праж. не добре: *і в кусточку на дубочку*. Цей варіант власною рук. III. у власному примірникові „Кобзаря“ виправив на: *і на гілонці на дубі*.

434, 6: та три злоті, — в рук. Д. П.: та три злата..

— 9: І коза по водѣ, — в рукоп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39) — *А коза по водѣ* (так в рук. Д. П., так і в „Правді“). Взагалі усі 4 рядки треба писати по російські, а не по українські, як у „Правді“, Львівськ. 1867 та у Праж. виданнях.

— 17 зн.: мохом поросли, — в 1 рук.: *лихом*.

— 8: є чим розговітись,—у „Правді“ та у Львів.: *й є чим розговітись*, в Пражськ.: *йі є чим поживиться*.

— 6: є чим поживитись? — так в „Правді“ і у Львівському, а в Праж.: *є на що дивиться?*

— 3: є, сестриці, — в „Правді“: — *сестриця*

— 2: три укази, — в рук. Д. П.: указа.

435, 1: па яку це? — в Праж.: *на яку це?*

— 5: в одній вереті, — в рук. Д. П.: *въ одной верстѣ*.

— 15 зн.: уже й запишались,—так в „Правді“ та у Львів. (власне у „Правді“: запитались): в Праж.: *то вже запанілись*. У Львів. 1893: *то вже запишались*... Але звідки це?

— 10 зн.: а дзуски вам, — так у Праж.: у „Правді“ та Львів.: *а заєь вам*.

— 6 зн.: дивись, які! — так у Пражськ.; у „Правді“ та Львів.: *дивись яка*.

— 3 зн.: цитьте, недоріки!—так у Львів.: в Праж.: *дзус, вам*.

436, 7: Утопилась би, — в рук. Д. П.: *утошилася б*.

— 11: А про тебе, щebetуху, — в рук. Д. П.: *щebetухо*.

— 17 зн.: от-от я їх поховала, — так у „Правді“ і Льв.; в Праж.: *поканала*; в рук. Д. П.: от-от *уже* поховала.

— 15 зн.: і з шведською приблудою, — так у „Правді“ і Льв.: в Праж.: з *Мазепою приблудою*.

— 14 зн.: та й тогді ж творилось, — в Праж. нема.

— 13 зн.: Впростаю, — в рук. Д. П. щось инше, немов би: *А злишаю* (?!). *зв. тало?*

— 8 зн.: просто-козаками (так в Праж.), — треба: просто козаками (як у „Правді“ та у Льв).

437, 4: у Іржавці, — в рук. Д. П.: у *Ржавиці*.

— 8: з татарами помутила, — в Праж.: з *татарами послужила*, а у „Правді“ та у Льв.: з *татариню помутила*. Звідки у Романчука: з *татарами?*

— 11 — 12: тай Русь німцям продала: — у Льв., як і в „Правді“: *та й Німцям запродала*, (один рядок), а в Праж.: *Та все Німцям продала* (двічі). І тут щось непевно, — звідки: *Русь Німцям?* В рук. Д. П.: *Да ньмиам запродала* (один раз).

— 14: *Та й ти*, — так в Пражск., а у „Правді“ і Львів.: *да ти*; в рук. Д. П.: *та ти*.

— 15: *так кацанів*, — це взято з „Правди“. бо у Пражському: *козаків*. Розуміється, правильніше *кацанів закрітила*, бо далі: *у німецькі кайдані*.

— 16: у німецькі кайдани, — так у „Правді“, а в Праж.: *у німецькі кайдани*.

— 11 зн.: *вже ж і Січ*, — так у „Правді“; в Праж.: *уже й Січ*.

— 10: Жидовою поросла, — так у „Правді“; в Праж.: *Німотою*.

— 5: Що Москалі в Україні

З козаками діють, —

так у „Правді“: в Праж.:

Що москалі з козаками

В Україні діють.

— 3 зн.: *от-от указ*, — так в Пражск., а у „Правді“: *оце указ*. Перве—краще.

438, 10: *трошки б*, *трошки*, — так у Льв., а в Праж.: *трошки-трошки*.

— 12 — 13: тоді б разом дві руїни в „Пчелі“ описали, (тоб то у „Съверной Пчелѣ“). Це вар. з „Правди“. В рук. Деп. Пол. так само, тільки: „Пчелъ“. В Праж стоїть так, як зразу було у Шевченка:

*Тоді б собі дві руїни
Разом роскопали.*

— 16: дивитись,— у „Правді“; в Праж.: *дивіться*; те ж саме і далі, ряд. 18: творитись, — а в Праж.: *твориться*.

438, 16 зн.: на Україні, — у „Правді“, у Львів. та в Праж.: „в Україні. Звідки: на Україні?

— 12 зн.: другий буде,—ні в „Правді“, ні у Льв., ні в Праж.: *буде* немає, а замість нього ..... В рукоп. Деп. Пол.: *другий буде* (оце вже наш!).

— 10 зн.: наш вже в череві щіпає, — так в „Правді“: в Праж.: *він вже в череві кусає*.

— 6 зн.: усе добре поплондрує, — так у „Правді“, так і в рук. Деп. Пол.; в Праж.: *усе добро*. „Добре“ краще, бо й далі:

*„На катів та на все добре
Кайдани готують“...*

439, 7: ні, він клятий недовіроч, — так в Пражськ.; у „Правді“: *а він клятий недолюдок.*; в рук. Департ. Поліції: *ні, він клятий недолюдок.*

— 15 зн.: над Кіївом, — так у „Правді“; в Праж. і рук. Департ. Поліції: *над Чигрином*.

— 13 зн.: і над, — в „Правді“: *А над*; в рукоп. Деп. Поліції: *І над*.

— 10 зн.: гора в Чигирині, — так в „Правді“, а в Праж.: *над Чигрином*.

— 9 зн.: О, сміється і радіє
Уся Україна, —

так у „Правді“ і Льв., тільки не *радіє*, а *ридає* (так і в рукоп. Д. П.), а в Праж.:

*І радіє на родинах
Певна Україна.*

— 5 — 4: Що Йвапами
Обох буде звати, —

в „Правді“ правильніш: *обох будуть звати*.

*у к. радіє, як бачити
а то не може злати чи
пакоти; Громадск. шк.
та с. мешкає фрази*

— 3 зн.: полетімо, — так у „Правді“, а в Пр.: *полетимо*.
440, 8: побіжить..... зо мною — в „Правді“ — *за мною*.

— 5 зн.: *ти б то* — так у „Правді“, в Праж.: *ти то*;
так і в рук. Деп. Пол.

441, 4: та сідало, — в „Правді“: та сідала.

— 8 — 9: Бо є чутка, що цар хоче
Весь світ полонити, —

так у Льв.: а в „Правді“: *бо чутка є*; в Праж.:
Бо чутно єсть, що царь хоче
Весь мир полошити.

— 11: а може й так, — так у „Правді“ в Праж.: а може
ще й так.

— 14: що й хмари, — так у „Правді“; в Праж.: *й немає*.

— 15: як ізлізти, — так у „Правді“; у Львів. і в Пражеськ.,
а в прим. в Праж.: *як нідекоциш*; в рук. Деп. Пол.: *як вилізти*.

— 12 зн.: *а нічого*,—так у „Правді“; в Праж.: *та нічого*.

— 10 зн.: от для того,—так в Праж.; у „Правді“ та Льв.,
от для чого:

— 6 зн.: за Тясмином, — в рук. Деп. Пол.: *за Тясмою*.

— 4 зн.: провадиш, — так у Праж., а у „Правді“ і Льв.:
провадить.

442, 7: співа, — так у Льв., в Праж.: *співать* (!).

— 9: і про *Ясси*, — так у „Правді“, Льв. і в прим. в
Пражеськ. К., а в Праж. (основн.): і про *Красні* (далі: і про
Ковті води).

— 16: базар людей походилось, — у „Правді“ і Льв.: *на-*
сходилось, у Праж.: *насходився*. Звідки у Романчука: *посходилось*?
В рук. Деп. Пол.: *базар люду*.

— 17: та й папства не трохи, — так у „Правді“, у Льв. і
в Праж.; а в прим. в Праж. Коб.: *й поживи не трохи*.

— 18: От де нам пожива буде, — в Праж. вид. цього
рядка немає.

— 16 зн.: а ну, заспіваймо,—і в „Правді“, і у Льв., і в Праж.:
заспіваєм.

— 13 — 10—так у „Правді“ і Льв., тільки не „*полягаймо*“,
а „*полягаєм*“; так і в рукоп. Департ. Поліц. А в Праж. замість
4-бох рядків — 2:

Та цур йому!
Ляжмо трохи спати.

В прим. в Праж. К. так: Краще полягаймо та виспимось.
День великий; ще будем співати.

— 9 — 7: І я кажу. Помолимось
Та будемо спати, —

взято з прим. в Праж. К; у „Правді“ і Львів. К. немає зовсім: в Праж. иначе:

І я кажу, — обісіе
Ще й у день співати.

— 2 зн.: копають два, — так у „Правді“ і Льв., а в Праж.: *другий*.

443, 3: поставивши караули,—так у Праж.; у „Правді“ та Льв.: *поставили калавури*.

— 11: Вірній діло! — в рук. Д. П.: *Вірний дьло!*

— 14: і мов усміхались,—так у „Правді“ і Льв., в Праж.: *усміхнулись*.

— 16 зн.: то *б* добре, — так у Льв.; в Праж.: *б* немає.

— 14 зн.: засміялись, — так в рук. Деп. Пол., у Льв. і в прим. в Праж. К., а в Праж. (осн.): *кому-небудь*.

— 11 зн.: а він *то*,—так у Праж.; у „Правді“ і Льв.: а він *ще*; в рук. Д. П.: а він *жс*.

— 9 зн.: та дурнем убрався,—у „Правді“ і у Льв.: та *й* дурнем убрався, а в Праж.: *та дурня й добрався*; в рук. Д. П.: та *в дурні й убрався*.

— 6 зн.: у москалі заголнв би, — так у „Правді“ і у Льв.; в Праж.: *загатив би*.

— 2 зн.: Яременка, — до цього слова в рук. Д. П. Шевч. додав: „козака Яременка клуня стоїть на тім місці, де стояли палати Богдана“.

444, 1: *ввесь* народ, — так у „Правді“ і у Льв.; в Праж.: *і ввесь*.

— 2: моїх палітае, — так у „Правді“ і у Льв.; в Праж.: *оттих покликае*.

— 3: *Вы что*, — в рукоп. Деп. Пол.: *ви што*,

— 15: оттак-то льох і Богдан той, — так в Праж., а у „Правді“ і у Львів.: *оттак пісні Богданові*; в прим. в Праж. К.:

Випороли по московські:
Боже правий!
Оттак пісні Богданові!

— 20: ще її не дошукались, — так в Праж.; у „Правді“ і у Льв.: не дошукалась, а в прим. в Праж. К. ще її не докопались.

34. Суботів.

Вперше видруковано в „Основі“ 1862, кн. 7, 6 — 7. Той самий текст у „Вечерницях“ 1862, № 39, та в Пражськ. К. 1876, але повніщий, — єсть, напр., рядки:

Занапастив еси вбогу
Сироту Україну .....

В цьому останьому переіменовано „Суботів“ в „Могилу Богданову“ (дата: „перед 19 лютим 1861 року у Петербурзі“). ¹⁾ Копія вірша єсть в Науковому Товаристві ²⁾ ім. Шевченка, яка дає деякі варіанти, досить лихі проти звичайного тексту. Очевидно, списано її з першої редакції. Більше варіантів маємо з коп. Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), поправленою рукою Ш. і з датою: 21/x 1845. Він має найбільшу ціну,—все одно, які автограф,—і текст цього вірша в рук. Д. П. мало чим рїжниться од тексту у вид. Романчука.

Дата поезії 21/x 1845, Марїнське.

Одміни:

231, 10: не так воно стало,—дивно, звідки д. Романчук узяв цей варіант, коли і в „Основі“, і в „Вечерницях“: і в копії Жемчужн., *сталося*.

— 7: церква, — в рук. Д. П.: *церков*.

— 11—12—Москалики, що зазріли,

То все очухрали,

в „Основі“, у Львівськ. та Пражськ. К. немає. В копії Л. Жемчужникова стоїть:

Москалики, що *зустріли*

То все очухрали.

В „Вечерницях“: що *задріли*.

¹⁾ Це через те, що в „Основі“ подано було примітку: „это стихотворение написано задолго до манифеста 19 февраля 1861 года“.

²⁾ Див. про неї З. Н. Тов. т. CV, Misc. 6 6

— 13: могли вже розривають, — так само і в рук. Д. П.: так скрізь, крім копії в Н. Тов., де: *все* (!) розривають.

— 17 зн.: Цо за труди, — в рук. Д. П.: *Що й за труди*.

— 15—14 зн.: Занапастив-еси вбогу
Сироту Україну,

немає ні в „Оспові“, ні у Льв. та Праж. Кобз. В „Вечерницях“ і в копії Жемчужникова: *сироту Вкраїну*. Таку форму і слід прийняти до „Кобзаря“.

— 13 зн.: за те ж тобі така й дяка,— в копії Жемчуж. і в „Вечерницях“ без: „й“, а в копії Н. Тов.: „доля“.

— 12: церква, — в рук. Д. П.: *церков*.

— 8 зн.: Ляха задавила,— так в рук. Д. П. і в коп. Жемчужникова, а в коп. Н. Тов.: *ляхи задавила*“...

— 5 зн.: Зиновію,— в коп. Жемч.: *Зіновію*; так і в „Оспові“.

232, 2: а що ми, — в коп. Н. Тов.: *що вони*; так і в рук. Д. П.:

— 4: та Полягам. Може й справді, — в коп. Н. Т.: *Та Тяхам. А може й справді*.

— 5: нехай і так буде, — в коп. Н. Т.: *по їх*.

— 6: Так сьміються з України
Сторонній люде, —

в коп. Н. Т.: *сміються ж*. Це *ж* важне тим, що показує, який тут логічний наголос має бути: на *сміються*, а не на *так*.

— 8: не смійтеся, — в коп. Н. Т.: не смійтеся *ж*: так і в рук. Д. П.

— 9: церква, — в рук. Д. П.: *церков*.

— 14: і помоляться на волі,— у Львів Кобз. 1867, очевидно, через помилку: і помоляться волі. —

35. Наймичка.

Вперше видрукував П. Кудіш в „Зап. о Южной Руси“, т. 2. р. 1857; вдруге видруковано в К. р. 1860. Дату визначали досі (приблизно) р. 1844. Але цього року в арх. III отд. знайдено разом з іншими творами і „Наймичку“, і там дата стоїть: 13 хі 1845. Переяслав. (Автограф „Наймички“ єсть в бібліотеці Моск. Имп. Общ. Истор. и Древностей Россійских, в паперах О. Бодяна того, № 159, але мені не довелось його бачити.) В музею В.

Тарновського в Чершигові єсть рукопис Леон. Влад. Тарновської з рр. 50 чи 60. Зшиток на 10 піваркушах сірого паперу. Хоч він і немає значіння автентичних писань, але як близький до часів постановня оригіналу, все ж має в собі де-що й вартого уваги, бо списано, очевидно, з оригіналу, ранішого за видрукований в Зап. „Юж. Русп“.

411, зп.: до лоня,—в рук. Деп. Пол.: *до лона*.

402, 4: отгуг серед лану? — в рук. Деп. Пол.: *серед лану в тумані?*

412, 12: моєі недолі,—в коп. Тарновської, замість цих слів: „ні не ховай!“, що має також свою рацію.

413, 13: іскупай, ісповий,—в рук. Деп. Пол.: *нагодуй, ісповий*.

— 17: у-двох,—в рук. Д. П.: *вдвох*.

413, 6 зн.: та діточок, у їх біг-ма, —в коп. Тарн.: *у їх*—немає: немає і в рук. Деп. Пол.

— 1 зн.: спомяє,—в рук. Д. П.: *помяє*.

414, 3: і згадає дякуючи,—в рук. Д. П.: *згадає їх....*

414, 15 зн.: ані хмариночки,—в коп. Тарн.: *а ні хмарочки*.

414, 6 зн.: заворушилось,—в рук. Д. П.: *поворушилось*.

415, 4: як помремо,—в рук. Д. П.: *як умремо*.

— 5: — сама не знаю,—в Кобз. 1860 стоїть: Бог знає! І це й краще. В рук. Д. П.: *й сама не знаю*.

415, 7: аж сумно,—в рук. Д. П.: *аж нудно*.

415, 16 зн.: зупинились,—в рук. Д. П.: *опинились*.

415, 3 зн.: та й не туго,—в рук. Д. П.: *та не туго*.

415, 13 зн.: маюсенькі [ручєнята],—в коп. Тарн.: *малюсеньке...* [тоб-то, дитинча].

417, 8: хоча воно вже й підросло,—в коп. Тарн.: *воно і підросло...*

417, 10: коло його піклуковатись,—в копії Тарн.: *пильновати*. Тільки чи буде по українські: *коло його пильновати?*

417, 14 зн.: зароблену плату,—в коп. Тарн. немає, та цей рядок і справді немов зайвий.

417, 10 зн.: ні ти нас,—в рук. Д. П.: *і ти нас*.

418, 9: головоньку,—в рук. Д. П.: *й головоньку*.

418, 11 зн.: чого,—в рук. Д. П.: *на що*.

418, 9--6 зн.: цих рядків в копії Тарн. немає зовсім.

418, 9 зн.: чого вона,—в рук. Д. П.: *на що вона*.

419, 2: вона чує з тії хати,—в коп. Тарн.: *в другій хаті* — Це й краще.

— 7: величає,—в рук. Д. П.: *називає*.

- 420, 4 зн.: танцює,—в рук. Д. П.: *жартує*.
- 420, 1 зн.: у двір,—в рук.: *на двір*.
- 421, 3: знай бігає,—в рук. Д. П.: *аж танцює*.
- 422, 8: на акафіст у Варвари,—у своєму примір. „Кобзаря“
III. виправив: *на молитвіє Варвари*.
- 422, 15 зн.: і всім святим поклонившись,—в коп. Тарн.: *по-
клонилась*.
- 423, 7: розтавала,—в рук. Д. П.: *й розтавала*.
- 423, 14: щоб швиденько верталася,—в коп. Тарн.: *вернулася*.
В рук. Д. П.: *щоб швиденько верталася*.
- 423, 13 зн.: унучок,—в рук. Д. П.: *онучок*.
— 11 зн.: у Катрину,—в рук. Д. П.: *у мамину*.
- 423, 10 зн. засміявся,—очевидно, треба: *засміявся*—тоді й ритм
і рифма до *засміявся* будуть додержані. В Кобзарі 1860 одначе
„засміявся“.
- 424, 3: питалася,—в рук. Д. П.: *питається*.
— 5: додибала,—в рук.: Д. П.: *доплелася*.
- 11: і внучатам із клуночка,—в рук. Д. П.: *і онучатам із
к.лунка*.
- 2 зн.: ввійшла,—в рук. Д. П.: *ввійшли*.
- 425, 3: стара Ганна,—в Кобз. р. 1860: *моя Ганна*. Так і в
коп. Тарновської; так і в рукоп. Департ. Поліції.
- 425, 13 зн.: тяжко Катре, умірати,—в рук. Тарн.: *страшно*.
- 425, 9 зн.: й маслосвятіє служили,—в рук. Д. П.: *справляли*.
- 426, 7: ох, як би я знала,—в рук. Тарн.: *ох коли б*.
- 426, 13: воли попасає,—в рук. Тарн.: *поганяє*.
- 427, 6: Христе Боже,—в Кобз. р. 1860: *Спасителю!* Так і в
рук. Д. П.
- 427, 12 зн.: воли батько,—в рук. Д. П.: *батько воли*.
— 9 зн.: у порогу,—в рук. Д. П.: *у порога*.
- 428, 11: сльози,—в рук. Д. П.: *й сльози*.
- 428, 17—18: Зомлів Марко,
    Її земля . . . ,—в рук. Тарн.:
        Марко хлипав,
        Аж земля . . . В рук. Д. П.:
            Марко слухав,
            І земля дрожала.

36. Кавказ.

Вперше видруковано в Лейпцигу р. 1859 в книжечці „Новья стихотворенія Пушкина и Шавченки“. Цінний також текст видруковано в „Вечерниях“ р. 1863, ч. 13¹⁾ та у Львівськ. виданні р. 1867. Редакція цього останнього пізніща за редакцію в Лейпцигськ. виданні. Крім того дуже ранню редакцію маємо в Примітках до Пражськ. Кобзаря. Знайдено цього року цю поезію в архіві Департаменту Поліції; текст її найраніший, досить близький до того, що в примітк. в Пражськ. К. та Лейпциг. виданні.

Досі датували „Кавказ“ 14/xi 1845, але виявилось,—таки в знайденого в Департ. Поліції рукопису, що поему цю викінчено 18/xi 1845 у *Персяслеві* і присвячено „*Искреннему моему Якову де Бальмену*“.

Особливості різних редакцій такі:

232, 16 зн.: *хмарами* повиті—в початк. редакц. (в Примітк. Пражськ. Кобзаря) — *хмарою*; так і в рук. Деп. Пол.; у Львів. — *хмарами*.

— 12—11 зн.: довбе ребра,
Серце розбиває:

в Лейпцигському виданню:

Добрі ребра
І серце розбиває.

Зразу можна було б подумати, що тут помилка, що видавці Лейпциг. видання „довбе“—перевернули на „добрі“. Одначе *добрі* і в рук. Деп. Пол.

— 9 зн.: живучої крові, — в рук. Д. П.: *живущої*.

— 6 зн.: не вмірає *душа наша*, — в примітках д. Романчука до Кобзаря р. 1860 записано: Не вмірає *наша правда*, —і це найкраще: такий варіант трапляється в цій поемі і далі (233, 9): *а правда наша п'яна спить*.

— 4 зн.: не *видере*
На дні моря *поля*, —

---

¹⁾ На жаль, не довелося мені мати усіх чисел „Вечерниць“ за рік 1863, і між иншим і ч. 13, де видруковано „Кавказ“. Але здається, що текст Львів. К. 1867 той самий, що у „Вечерниях“.

зразу можна було б подумати, що це помилка—замість „не виоре“, як це скрізь стоїть тепер по „Кобзарях“, але в примітках д. Романчука також було зразу: „не видере“, та потім поправлено на: не виоре.

— 3: виоре поля—в рук. Д. П. та у Львів. 1867 стоїть: полс.

— 1: і слова живого—так у Львів. 1867, а в Лейпц.: і живого слова. Так і в рук. Д. П.

233, 3: не нам на *нрю* з тобою стати.—В перш. редакц. (прим. Пражськ. Кобз.)—на *суд*, але в інших виданнях на *нрю*, в Лейпц.: на *нри*(!). Вираз цей уживає Шевченко ще раз в „Івані Гусові“ (в недавно знайденому кіпці):

Чого мене,
Чи на *нрю* позвали?

— 8: зпущаються—в рук. Д. П.: згнушаються.

— 10: коли ж,—в рук. Д. П.: *коли*.

— 11—13—ці три рядки мають чимало плутанини. В Лейпцигськ. вид. вони читаються так:

Коли ж одночити
Даси, Боже, утомленим
І нам даси жити?

Так воно, знатн, й було одразу, так і у Львів. вид. 1867 р., але в „Вечерніцях“ та в рукописних замітках Романчука стоїть:

*Ляжеш, Боже, утомлений,
І нам даси жити.*

До речі зауважу, що „й ляжеш, Боже, утомлений“ стоїть і в рук. Дец. Пол., і в примітках у Праж. Кобз., а через усе це й треба його прийняти.

— 15: І слову *живому* (так у Львів. вид. 1867), а в давніших редакціях — в Лейпциг. та в прим. у Праж. К. стоїть: *твоїому*, а в початков. ред. Дец. Пол.: і слову і *духу*.

233, 16 зн.: поклоняться всі *язики* (так у Льв. 1867), — так і в Лейпцигському, тільки не: *во віки*, а *на віки*... А в прим. в Пражськ. К. стоїть так:

Поклопяться всі народи,
Поклопяться всі язики.

В рукоп. Дец. Пол.: *помоляться всі язики*.

— 12 зн.: *хмарами* (у Льв. 1867), — в Лейпцигськ.: *хмарою*: так і в рук. Департ. Поліції.

— 4 зн.: *імператорів* — в Лейпцигськ. — *цариків*.

— 3 зн.: *...втопить*, — це слово вперше додано в редакції Львів. видання (р. 1867), а в Лейпцигськ. його не було, і це не вадило нічого; тільки тоді згаданих особ стало б „в сльозах вдовиці і дівочих“ не *втопить*, а *напоїть*...

— 2: в сльозах удових. А дівочих... , — такий варіант вперше у Львів. Кобз. (1867), а в Лейпцигськ. так воно стоїть:

В сльозах вдовиці і дівочих,
Пролитих...

— 1 зн.: *нишком* — так в Лейпцигськ. вид., а в рук. Деп. Пол. і в прим. в Праж. К.: *тайно*.

234, 2: а батьківських, — в рук. Деп. Пол.: а *батькових*.

— 10: і вам *лицарі* великі, — в Лейпцигськ. вид. помилка: *дикарї* (!).

— 14 — 15: За нас воля

І правда святая, —

в рук. Департ. Пол.:

За нас слава
І воля святая.

— 16 зн.: ніхто *й* не візьме за своє, — в Лейпц. „й“ немає.

— 15 зн.: не поведе тебе в *кайданах*. — В Лейпц. „в кайдани“; так радить і М. Кр-ський, не відаючи певне, про Лейпцигський варіант. У Львівськ. Кобз. р. 1867, пізнішому варіанті, — в *кайданах*, через що *й* не слід уже переміняти на кайдани.

— 14 зн.: *У нас* — на те письменні ми, — цього „у нас“ в Лейпцигськ. вид. зовсім немає, а після двох рядків крапок, стоїть:

На те нещасні ми
Читаем...

(мабуть помилка зам. *письменни*: на це вказує два *и* та *ни*, а не *не*, на початку). В перш. редакц. (прим. у Пражськ. Кобз.) стоїть: *А в нас?* Але зважаючи на те, що в „Вечери.“ та у Львів. 1867: *у нас*—мабуть буде краще лишити це останнє.

— 10 зн.: в золоті і голі, — в прим. в Пражськ. К.: *в золоті єсьми*. В Лейпцигському вид. після „золоті“ -- 1¹/₂ рядка крапок, і далі починається з

„Ми не погани,
Ми настоящі христіани..

— 10 — 8 зн.: рядки ці з'являються у Львів. вид. 1867.

— 7 — 6: Ми христіяне: храми, *школи*,
Усе добро, сам Бог у нас! —

тут, я певен, допущено помилку у Львів. вид., з якого д. Романчук узяв цей варіант, і виправити її треба. держачись Лейпцигськ. видання. А в Лейпц. вид. стоїть таке:

Ми не погани —
Ми настоящі христіане:
Храми, *ікони*
Все добре, сам Бог у нас.

Очевидно, що за *храмами* має стояти *ікони*: над *школами*, (як би ж то вони справді були!) Ш. не став би гірко іронізувати.

234, 3 і 1 зн.: перед *чом* — обидва рази в Лейпц. вид. вставлено: *і*.

— 2: та *так* не кинем, — (так у Льв. вид.), але в Лейпциг. і в прим. в Праж. К. стоїть: *вам*, і це, здається, правдивіше буде.

235, 1 — після цього рядка в Лейпц. вид. 2 рядки крапок,

235, 2: *та й тільки..* (так у Львів. 1867), а в Лейпцигськ.: *І тільки ж*, а далі кінця рядка 2 і цілого 3 — в Лейпц. немає.

— 4: Ми малим сліті! А за те — в Лейпц.: а за *то..* В прим. в Праж. К. замість „малим сліті“ — *до нас в науку*.

— 5: як би ви — в Лейпц.: *коли б ви*.

— 6: *де-чому навчилились* — в Лейпц.: *де чого*, і це краще.

⁵
236, 10 — 12: Од молдаванина до финна
На всіх язиках все мовчить --
Бо благоденствує,

а в Лейпциг.: Од *Молдаванина* — стоїть у Львів. К. 1867 та у Лейпциг., в Пражськ.: *Молдаванна*.

Всі мовчать --
Бо благоденствуєм.

235, 16: жінку взяв *до себе*, — в Лейпцигськ. і навіть у Львів. 1867: *за себе*. Звідкіля ж „до“?

— 18 — 19: Ось бачите які у нас

Сидять на небі, —

так у Льв. 1867, — а в Лейпциг.: *ось бач*. Далі іде новий розмір, — треба „Ви ще темні“ з нового рядка писати.

— 16 зн.: догматами не просвіщенні (так у Льв. 1867). а в Лейпциг.: *святим хрестом*. Так і в рук. Деп. Пол.

— 15 зн.: у нас навчіться, — в Лейпц. (очевидно, помилка): у нас научитесь...

— 14 — 13: В нас дерн,

Дерн та дай,

І прямо в рай

Хоть і рідню всю забери! —

так у Львів. 1867, так і в рукописови д. Романчука, — і інші варіанти, як от у Пражськ. (основний):

Дерн та дай,

Та *потім* в рай

Хоч і рідню всю забірай, —

краще одкинути,

Такий варіант узятो з Лейпцигського вид., де стоїть:

У нас — дерн, дерн — та дай

Та й прямо в рай

Дочь (!) (очев.: *хоч*) і рідню всю забірай!

— 9 — 8 зн.: І зорі лічим, гречку сієм,

Француза лаєм, продаєм, —

так у Львів. 1867, а в Лейпциг. инакше:

Французькі (?) лаєм, гречку сієм,

Продаєм, — про „зорі“ немає мови.

— 7 зн.: людей, не негрів, — в Лейпц. зовсім правильно (та і у Львів. 1867): людей.... не негрів.

— 6: *по простих*, — в Лейпц.: *то простих* — що немає ніякої рації.

— 4 — 3 зн.: Щоб крадене перекупать,

Як ті жиди! Ми по закону! —

Як що після „як ті жиди“ поставити (....), то ці 2 рядка будуть — так як в Лейпциг. виданню і у Львівськ. 1867. Так воно й повинно бути. А такий варіант, як в Пражськ.

Щоб крадене перекупать *та* продавать
Як ті жиди... —

краще одкинути. Дуже може бути, що дійсно з цим уступом було так, як здогадується д. Романчука, — тоб то, що тут з 3 рядків зроблено два:

Щоб крадене перекупать
Та [опущено—кому] продавать
Як ті жиди.

— 2 — 1 зн.: По закону апостола
Ви любите брата? —

така інтерпункція в Пражск. Кобзар., і здається, вона правдивіша, ніж та, що у Львів. Кобз. з р. 1867, де після „брата“ поставлено (.), а знак (?) аж після дальших двох рядків:

Суєслови, лицеміри,
Господом прокляті?

А в перш. редакц. (прим. до Пражськ. К.) не так:

По закону апостола
Возлюбите брата! —

та й то мабуть не „возлюбите“, а „возлюбіте“, і ці два слова треба поставити в лапки: „возлюбіте брата“.

236, 6 — 8, — в Лейпциг. вид. ці рядки перестановлено так, що за 6-м іде 8-ий, а тоді 7-ий.

— 9: собі ж на те, *що* не знають, — в „Кобзарях“: *що* не знають, а в Лейпциг. стоїть: „*чого* не знають“, — і це найправдивіше, хоча виходить зайвий склад, але у Ш. це не раз трапляється.

— 13: за нас добрих? — скрізь „*добрих*“ — лишень в рукописові Романчука стояло „*грішних*“, але „*добрих*“ значно краще..

— 15: щоб ми з тебе насміялись? — скрізь так, а в Лейпциг. зовсім щось сплутано: чи може, щоб за тебе насміялись“.. В рукописові д. Романчука знов інакше: що би з тебе насміялись... — Це вже мало походить на Шевченк.: *щоби*, та ще й: *насмівались*.

— 16 зн.: *і м:рри дим*, — так в Лейпциг., так в Льв. 1867, так і в Пражськ. 1876, — в одних лишень прим. у Пражськ. К.: *мірри й дим*.

— 12 — 11 зн.: Просьять...
Тобі приносять, —

скрізь так. Рада М. Кр-ського узяти: просим, приносим — зовсім безпідставна, — скоріш уже може бути помилка раніш в рядку: *щоб ми з тебе насміялись*, де, може бути, повинно було стояти так, як в рукопису д. Романчука, — без „ми“.

В прим. в Пражськ. К., в рядку 11 зн.: тобі ж приносять.

— 9 зн.: та ще хочем, — в рукоп. Департ. Поліц.: та *ще й хочем*.

— 7 зн.: Сонце правди показати, — так скрізь, крім Лейпц. вид., де: *показать*.

— 5: все покажем, — так у Львівськ. і Пражському, а в Лейпциг. вид. та в прим. в Праж. К.: *всьому навчим* (чи научим?), але Ш., очевидно, поправив його на *все покажем*, бо далі через 6 рядків знову стоїть: *всьому навчим*.

— 1 зн.: як і плести, — в рук. Деп. Пол.: *і як плести*.

237, 2 — 3: Всьому навчим, тільки дайте
Взяти свої гори, —

скрізь так, крім Лейпциг., де щось опущено: „Всьому навчим, тільки дайте свої гори“... В Пражськ. „Кобз.“ перед *всьому навчим* вставлено ще один рядок, якого піде більше немає (не взяв його і д. Романчук) „І як під них спина підставляти“... Чи не інтерполяція це?

— 3 — 4: Ті останні, бо взяли вже
І поле і море! —

так скрізь, крім Лейпц., де інакше трохи:

. Остатки (останні?) гори — бо все взяли
І поле і море.

— 7: мій Якове *любий!* — В Лейпциг. вид.: *добрий*. Так і в рук. Д. П.

— 9, — після „не чорну“ не (,) , а — , як в Лейпциг. вид. (у Льв. та Пражск. стоїть [:]).

— 11: з московської чаші, — в Лейпц.: *чарки*.

— 15: могили в степу *назираї*, — так у Льв. та в Пражськ., а в прим. в Пражськ. К.: *наглядай*, а в Лейпциг.: *виглядай*. На цьому слові і кінчається текст Лейпцигського видання, — дальших 12 рядків немає.

— 14 зн.: *сіятиму*, — в прим. в Праж. К.: *сіятимуть*.

— 10 зн.: *мої думи*, — в прим. в Праж. К.: *мої думи*.

— 6 — 5 зн.: І могили, стени, гори, —
І мене згадаеш, —

в прим. в Праж. К.: *стени і море...* Очевидно, що *море* тут ні до чого, бо на Україні його немає, щоб згадувати його разом з степом; а коли це море Чорне,—побіля Кавказу, де Яків де Бальмен жив тоді і де його убито, то через що він мав його згадувати, коли воно нічим не звязане з поетом?

37. До мертвих і живих і ненарождених...

Вперше видруковано в книжечці „Новые стихотворения Пушкина и Шавченки“, Лейпциг., 1859. Видруковано й у „Вечерницах“, 1863, № 15. ¹⁾, а уривок „Учітєся, брати мої“—в „Оснoві“, 1861, XI—XII). Крім того, варіанти маємо з рукопису Л. Жемчужникова (Зап. Н. Т. т. 39), рукописні варіанти в додатку до Пражськ. Кобзаря та в копії В. П. Науменка, найденій в паперах М. Максимовича (про цей зшиток згадувалося попереду). Нарешті в Женев. виданні з р. 1878 варіантів власне немає, а тільки коректурні поправки, за те у Львів. 1867—досить пізня редакція.

Автографа не доводилось бачити, але в Департ. Поліції знайдено цього року і це „послання“, датоване справді 14 XII 1845, про що досі була неувність. Текст цього рукопису — аналогічний з тим, що в Лейпцигськ. виданні.

Хронологично різні редакції можна поставити так: 1) Притки в Пражському Кобзарі, 2) Департ. Поліції, 3) Лейпцигська редакція, 4) копія Максимовича, 5) копія Жемчужникова, 6) Кожан. та Львівськ. К. і 7) Пражськ. „Кобзарь.“

Відміни проти видання д. Романчука.

Попереду усього заголовок в Департ. Пол. та в Лейпцигському вид.: „І мертвим і живим і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружное посланіє“ (без „сущих“). В копії М—ча: „Послання до мертвих і живих і ненарождених моїх земляків в Україні і не в Україні“.

¹⁾ На жаль, не довелося бачити це число журналу.

474, 1: і сьвітає і смеркає, в рук. Д. П.: *і смеркає і сьвітає*.
— 6: і день і ніч плачу, — в одному лишень Лейпц.: день і ніч блукаю.

— 8: *А ніхто не бачить*,—в рук. Д. П.: і в Лейпц.: *І ніхто, а в коп. Максимовича: І ніхто не pomoже (!)*

— 11 — 12: — Кайданами міняються,
Правдою торгують,

в Лейпц. немає, а в коп. М—ча так, як і скрізь.

— 10 зн.: побачите,—так в коп. Максимовича, а в Лейпц. рук. та рук. Праж. приміток: *побачимо*.

— 9 зн.: які будуть жнива,—в рук. Праж. прим.: як будуть

— 8 зн.: недолюдки, — в рук. Д. П.: *недолюди*.

— 6 зн.: на раї тихий, — в рукоп. Пражськ. пр.: *край*

— 5 зн.: на свою Україну,—в Лейпц.: *Країну*. Так і в рук. Д. П.

475, 5: своя й правда, в Лейпциг. немає: *й*; в коп. Макс.: *й своя правда*.

— 7: нема на світі України,—в рук. Праж. пр.: немає на світі другій України.

— 12: братерства братнього,—в рук. Праж. пр.: братерства, братію.

— 13: щоб ви неправді поклонялись,—в коп. Макс.: поклонились: так і в рук. Ден. Пол.:

— 15: А хилитесь, як і хилялись,—так і в пражськ., у Львів. 1867: *І хилитесь*; в Лейпциг.: *І хилитесь як і хилились*; так і в коп. Максимовича та в рук. Д. Пол.:

— 17—15 зн.—цих рядків в Кожанчик. Кобзарі немає (3 рядки.....)

— 11 зн.: у чужині,—в рук. Праж.: *на чужину*; маб. так. і в Лейпц. мало бути, бо стоїть: нечужий; в коп. Макс.: *на чужині*. Чи не буде це найсправедливіще?

— 7: зн.: тогді б зостався, — в рук. Д. П.: *остався б*.

— 5 зн.: ох і як би то сталось,—в рук. Праж.: пр. ох, як би те сталось: так і в рук. Д. П.: у Лейпц.: *от як би...*; в коп. Макс.: — так як звичайно.

— 3 зн.: мати б не ридала,—в коп. Макс.: *не тужила*.

— 2 зн.: не чули б у Бога ваної хули,—в рук. Праж.: пр. *убогі*, але по всіх інших редакціях: *у Бога*,—навіть в Лейпциг; так і в рук. Д. Пол.

476, 1: на чистій, широкій, на вольній землі,—в коп. М—ча на чистій, на вольній, широкій землі.

— 8: заговор^ять,—в коп. Жемчуж.: заговорить; по всіх інших, друков. (і Женев.) і рукописних ред. — заговор^ять.

— 10: сто ріками,—в коп. М—ча два слова, в Праж.:—одно.

— 13: після „помагати“ треба не (:), а (, —)

— 15: і дитини мати,—в коп. М—ча: дитину (sic).

— 8 зн.: в саму душу,—в коп. М—ча: в *голу* душу.

— 4: тай засудять. — Цікава річ з цим варіантом. В Лейпц. виданні, через помилку (невміння читати по українськи) стоїть: та й *засядуть*, — і оттак і пішло: у Львів. та Кожанчк. 1867, Праж. 1876—*засядуть*, навіть в коп. М—ча: *засядуть*. А може бути, що й в автографі Ш—ка була помилка, бо Максимович, у всякім разі, не сплещував ні з якого друкованого тексту.

— 4: після *засудять* треба.....

— 2: як би ви вчились,—в Лейпц. *ви* немає,

477, 3: все те знаю,—в рук. Д. П.: *і все знаю*.

— 5: нема і Бога,—у Макс.: нема й Бога, — очевидно, коли єсть *й*, то мусить бути: немає (в Женев. К—рі: немає).

— 7: та й більш нікого,—в рук. Деп. Пол. та в Лейпц.: *А більш нічого*; в коп. М—ча: та й більше нікого..

-- 10 — 11: нехай німець скаже, — в Лейпц.: нехай скаже німець. Так і в рук. Д. П.

— 13,— у чужому краю,—в коп. М—ча: краї.

— 11 зн.: Ганку, — в коп. М—ча: Ганка.

— 7: всі знаєте,—в коп. М—ча: *ви* знаєте, і це краще багато.

Після „ви знаєте“ треба (...)

477, 2 зн.: нам нашу,—в рук. Д. П.: *нашу нам*.

477, 1 зн.: оттоді ми заходимось,—в коп. М—ча: оттоді-то заходимось.

478, 1: добре заходились,—в коп. М—ча немає,—очев., пропуск невзначай.

478, 3: тай,—в рук. Д. П.: *І*

478, 13: чорт зна що *за* Брути!—в Лейпц. вид.: *не* Брути! так у Львів., Кожанч., Праж. і Женев., так і в коп. М—ча, а д. Романчук узяв варіант рукоп. Праж. приміток.

478, 17 зн.: гори клала,—в рук. Д. П.: *слала*.

478, 9 зн.: тую *славу*,—в Лейпц.: *славу*, коп. М—ча теж у Льв. 1867 та Пражськ.: *главу*. Розуміється, *слава* певніше.

478, 7 зн.: а ці тітли,—в Лейпц. і коп. М—ча: тітла.

478, 3 зн.: чії сини?—в Лейпц.:—чії діти?.

478, 2—1 та 479, 1—2—нема в Кожанч. Кобз. (4 рядки.....)

479, 2: підвіжки,—в рук. Д. П.: *подножки*.

479, 6: сини сердешної України, — в Лейпц.: сердешной України, в коп. М-ча: сердешної Вкраїни (так і в Женеvськ.)

479, од рядка 7-го до самого краю стр. 479 в російськ. „Кобз.“ немає (через цензурні умови).

479, 8: ще лучше, ніж батьки ходили—в коп. Жемчужн.: ще краще, як діди ходили; в Лейпц.: ще лучше, як батьки ходили, от цей варіант і в коп. М-ча.

479, 9: деруть *ремінь*,—в Женеv. поправлено на: *ремні* (!), (од *ремінь*—*plugalia* реміння, а не ремні!), але в коп. М-ча ясно: *ремень*.

479, 13: Трапезунтом,—в рук. Д. П.: *Трапезонтом*.

479, 15: правда ваша,—в рук. Д. П.: правда, правда.

479, 18 зн.: а на Січі мудрий німець,—в рук. Д. П. і Лейпц.: *I* на Січі; так і в коп. М-ча; крім того, в коп. М-ча: *куций* німець.

479, 15 зн.: Купуєте,

    Ії їсте, — в рукоп. Праж. прим.:

    Коптуєте,

    Істе... В рук. Д. П.: теж: їсте.

479, 14 зн.: та й славите,—в рук. Д. П. і в Лейпц. немає *й*, в коп. М-ча: — *єсть*.

479, 12: Отта земля—в коп. М-ча: *шая* земля.

— 11 зн.: що картоплю родить,—в рук. Д. П.: що *картопля*.

479, 7 зн.: колись завалили,—в коп. М-ча: *задалили*. Чи не помилка?.

479, 5 зн.: тай вас роздавила,—в коп. М-ча: та й *нас*.

— 4 зн.: та ось-як.—в рук. Д. П.: *та от як*.

479, 2 зн.: і нам, синам,—в Лейпц.: і *вам*; так і в рук. Д. П.:

479, 1 зн.: свої кайдани, свою славу,—перш за все після „кайдани“ не (*и*), а—; але в коп. М-ча: свої кайдани *й* свою славу.

480, 5: *так як пиво*,—в рукоп. Пр. прим.: *замість пива*, в рук. Д. П. та в Лейпциг.: *замієв* пива; в рук. Жемчужн.: *замієв*, копія Максим.: *замієв*; у Львів. 1867 теж: *замість*.

480, 6: кров із ребер *точуть*. Це неправильно: в Лейпц.: *точать* і в рукоп. Жемчужн.: *точать*... Так і повинно бути, хоч далі рифма: *хочуть*.

480, 7: просвітити, бачити, хочуть,—в рукоп. Праж.: просвітити, *кажуть*, хочуть; так і в копії М-ча; так і в Лейпциг. і в рук. Д. П.:

480, 8: матеріці,—в коп. М-ча: матерії.

480, 13: після слів: ведіть, показуйте!—в Праж. рукоп., в коп. М-ча, так само як і в коп. Жемчужникова, іде такий текст:

Нехай стара мати
Навчається (Жем.: *научиться*—в коп. Макс.) як дітей тих
Нових (Макс.: на вік?) доглядати.
Показуйте! За науку
Не торгуйтеся (в рук. Д. Пол. та в Лейпц. вид.: не
турбуйтеся) буде

Материна (материнська—Жемч.) плата (в коп. Макс.:
Добра плата!)

В Лейпциг. так, як і в рук. Д. П.

Але останніх 4 ряд. так і у Львівськ. В одному Пражському—чомусь немає 4 рядки,—і їх треба до „Кобзаря“ узяти. Отже, зробивши вставки, матимем цей уступ в такому вигляді (найкраща редакція—рук. Дев. Пол. та Лейпциг., бо у Макс. щось попсовано):

Добре! Ведіть, показуйте!
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте! За науку
Не турбуйтеся — буде
Материна добра плата.

480, 16: розпадеться луда,—в коп. М—ча: полуда (!), але в Лейпц. краще: луда, як і скрізь,

— 14: учітеся, брати мої—в рук. Пр.: не дуріте самі себе; так і в Лейпциг., так і рук. Д. П.; в коп. М—ча:

Усе робіть, брати мої,
Учітеся, читайте.

В Кожанчик.: Учітеся, брати мої,
Учітеся, читайте:—а у Льв.: думайте, читайте;

— 8: чужі люде цураються,—в Лейпц.: *того діти* цураються; так і в рук. Д. П.; в рук. пр. Праж..

Того люде цураються,
В хату не цускають.

— 6 зн. свої діти—мов чужії,—в коп. М—ча; як чужії, а в рук. Праж.: чужі люде проганяють; — так і в Лейпциг. та в рук. Д. П.

— 1 зн. діла незабуті,—в коп. М—ча, „Основі“, Женев. Кобз.: *незабутні*.

481, 2: як би їх забути,—і далі —, а не (,).

— 8: несонним,—скрізь: не сонним.

— 14: *й* за що,—в Лейпц. і коп. М—ча нема *й*.

— 15: обніміте ж,—в коп. М—ча: обійміте ж.

— 13 зн: благословіть...,—в рук. Д. П.: благослови [тоб-то: *заплакана мати*].

— 10: і *обмитих* поцілуйте,—в рук. вар. (Праж.): в одному: і жіночок, (так в Лейпці., в „Основі“ навіть у Львів. 1867, в другому: і діточок; так і в коп. М—ча; в Праж.: і обмитих. В рук. Д. П.: і діточок поцілує (тоб то—заплакана мати).

— 3 зн. тихенько засяє,—в „Основі“ та в рук. Праж.: тихо просіє; в коп. М—ча: тихо засіє (так і в Лейпциг. та в рук. Д. П.); в рук. Жемчуж.: новий засіє.

38. Холодний Яр.

Вперше видруковано в Лейпцигу р. 1859 в книжечці „Новия стихотворенія Пушкіна и Шавченки“ В „Пражському „Кобзарі““ подано рукописні варіанти. Автографа не доводилось бачити, але у В. П. Науменка бачив копію, писану рукою М Максимовича (зшиток, про який була мова раніш). Копія ця—пізніша за редакцію Лейпциг. видання і має в собі де кілька зовсім оригінальних одмін, яких не мають ні Львівський, ні Пражський „Кобзарь“. Цього року автограф знайдено в Департ. Поліції, але одмін дає він не багато.

Дата 17/хп 1845.

237, 1 зн.: і в мене те лихо. — так в Лейпциг., Львів. 1867 та Пражськ., а в рук. Праж. К., в автогр. Деп. Пол.: і в коп. Максимовича: *і в мене не тихо*.

238, 3: на щоб *бачся*, скрізь так, крім коп. М—ча, де: *братя*.

— 5: Бог — знає, — в автогр. Д. Пол.: *бо* знає.

— 7: хоть і яр той, — в рукоп. Праж.: ось і яр той, коп. М—ча. хоч і яр той, — так, як і скрізь.

— 13: З монастиря Мотринова, — так в Лейпциг., а за ним пішли видаи. Львів. та д. Романчука; уже близьче до правди в Праж. „Кобзарі“: Митриного,—помилка, зам. Мотриного; так і в коп. Максимовича: Мотриного.

— 15 зн.: у Яр *тоді* сходилися, — так у Ленциг., Львів. та Пражськ., а в рукоп. Праж. та коп. М—ча: у яр *люде* сходилися

— 9 зн.: яр глибокий, — в рукоп. Праж. К.: — широкий.

— 6: чи то засадили, — в рук. Праж.: загатили; так і в коп. М—ча, а в автографі Д. Пол. та в Лейпциг.: засадили. В вид. Романчука взято: *засадили*, але тоді не ясно стає, через що далі (239, 2) поет говорить: *не гатіте!* бо над яром...

— 5 — 4: Нові кати, щоб до тебе

Люде не ходили, — в копії М—ча чомусь немає.

239, 1: новими ляхами, — так скрізь, крім коп. М—ча, де: *панами* — *ляхами*. В рукоп. Д. П.: *З новими* Ляхами.

— 2: не гатіте! бо над яром, — в рукоп. Деп. Пол. та в рукоп. прим. в Праж.: *не сховаєте: над яром*, — так і в Лейпциг. Зовсім оригінально в коп. М—ча: *не питайте*, бо над *краєм*. —

239, 12: бо ви самі, — в рук. Деп. Пол., в Лейпциг. та коп. М—ча: бо ви *й* самі.

— 14: а кричите, що несете, — треба з наголосами: а кричите́ що несете́.

— 15 зн.: ледаче ледащо, — так і скрізь, крім коп. М—ча, де: ледащо, ледащо!

— 13 зн.: розбойники, вори, — так у Лейпц., а у Львів. та Праж.: розбійники; — в коп. М—ча: *розбішаки*, — але найкраще: по російськи: *разбойники*.

— 12 зн.: п'ятно в нашій історії, — скрізь так, а в коп. М—ча: *п'ятно нашеї* історії.

— 9 зн.: розбійник, — в коп. М—ча: *розбішак*.

— 3 зн.: за свою Україну, — в Лейпциг. та в коп. М—ча, *Країну*.

— 1 зн.: після: „голодні ворони“ — не (!), а (,) бо далі те саме довге речення.

240, 9: чужих людей, — так в Лейпциг. і скрізь, — в коп. М—ча: „дурить людей“.

— 13: повий огонь, — в рук. Д. П.: *огонь новий*.

---

39. Маленькій Марьяні.

Росты росты моя пташко
Мій маковий цвите,
Розвивайся коли твое
Серце не розбите.
Поки люди не дозвали
Тыхои долини.
Дознаюца пограюца ¹⁾
Засушать та й кинуть.
А ни лита молоды
Повыти красою
Ни карі очинята
Умыти слізою
А ни серце твое тыхе
Добрѣ дивочи ²⁾
Не заступыть не закрые
Несытїи очи,
Найдуть злыи тай окрадутъ...
И тебе убогу
Кинуть въ пекло... замучися
И прокльнешь бога.
Не цвты жъ мій цвите новий
Не розвытый цвите.
Зовьянь тыхо поки твое
Серце не розбите.

*Витте голу Дав.
ниже
несити!*

20
Декабря
1845
Вьюнища.

40. Псалми Давидови.

Вперше видруковано в Кобз. р. 1860 із де-якими опущеними уступами, через цензуру). Варіанти маємо (з рукоп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), де-що з „Букваря Южно-Русскаго“

¹⁾ Зразу було: *вырауть злыи*, але закреслено.

²⁾ *Добрес дівоче* В. Д.

(р. 1861), виданого Шевченком, а найбільш (і найлучче) з копії псалмів, дуже чітко і совісно переписаної Кулішом (зберігається в музеї імені В. Тарновського в Чернигові); переписано з оригіналу, без найменших одмін, — остільки совісно, що в одному місці аж просилася крапця форми: до „мечі обоюду“—„люду“, а у III. стоїть „людей“,—і Куліш так і лишив „людей“, тільки вгорі легесенько зазначив поверх „людей“—у¹). Крім того, для псалма CXLIX—єсть автограф в Київ. „Музеї Древностей и Искусствъ“. Нарешті, цього року знайдено автограф в Департ. Пол., який не дає не багато нового.

Дата 19/XII 1845. Вьюнища.

Псалом I.

482, 12 зн.: діла добрих обновляться, — в рукоп. Деп. Пол. та копії Куліша: *оновляться*.

Псалом XII.

483, 1: після „душу“ не (!), а (.)

— 4: і всі злії посміються, — так і в К. 1860,—але в копії Куліша: *засміються*.

Псалом XLIII.

— 14 зн.: трупи ворогів. І силу, — в рук. Д. П. та в коп. Жемчужн. і в копії Куліша: *ворожі, і силу*.

484, 9: чужим богам не молимося, — в рукоп. Деп. Пол. та коп. Кул.: *не молимося чужим богам*.

— 13 — 15 — цих рядків немає, — вперше про них довідалися ми з рукопису Жемчужникова. Вони цілком єсть і в копії Куліша та в автогр. Деп. Пол.

— 14: побори і другу, — в коп. Кул.: побори ж.

— 16 — 13 зн. — теж нема в „Кобз.“ р. 1860,—узято їх з копії Жемчужн. Вони так само і в коп. Куліша та в рук. Д. П., тільки рядок 15-й не: *жить тяжко* (як в рук. Деп. Пол.), а *тяжко жить*.

Псалом LI.

— 6 зн.: взискающий Бога,—в коп. Кул.: *взискаючи*.

— 5 зн.: добро творящего,—в коп. Кул.: *добре творящего*.

Г] А що копія списана Кулішем прямо з оригіналу,—на це єсть свідоцтво примітка Куліша з приводу дати: „надпись автора“.

— 1: їдять люде, замість хліба — в коп. Кул. і в рук. Д. П., як і в Кобзарі 1860: *Їдять люде* [accusativ!] *замість хліба*.

485, 9: розібе неволю, — в Кобз. 1860 нема цього рядка, а єсть в обох копіях та в рук. Д. П.

Псалом LIII.

Одмін немає.

Псалом LXXXI.

485, 2 зн.: між царями й судіями, — в рук. Д. П.: *між царями, судіями*.

486, 9: *і виведить* із тісноти,—в коп. Куліша: і виводить.

— 12: познать, розбити тьму неволі, — так в рук. Ден. П. і в обох копіях; в „Кобзарях“, замість *неволі*, стоїть.....

— 13: і веує трепетна земля, — в обох копіях: *плачеться*. Так і в рук. Д. П.

— 14 — 15: Царі й раби однакові
Сини перед Богом, —

в Кобз. 1860 немає. В копії Куліша і в рук. Д. П. немає „й“ в рядку 14-му, а просто: *царі, раби—однакові*.

— 16: і *ви* вмрете, — так і в коп. Куліша. Очевидно, небіжчик О. Коноиський не добре прочитав рукопис Жемчуж., подаючи: *і всі вмрете*.

Псалом XCIII.

487, 1: во тьму і в неволю,— в коп. Куліша і в рукоп. Ден. Пол. зовсім правильно: во тьмі і в неволі (закували твої люде — accusativ!).

487, 3: потопили — в коп. Куліша: *затопили*.

— 8: умудрітеся, не мудрі! — треба не (!), а (;), як це й єсть в Кобз. 1860. В рук. Д. П.: *умудрітєсь, не мудрій*.

— 11: і розум лукавий,—в коп. Куліша: *і думки лукаві*. В рук. Д. П.: *і думи* лукаві.

— 15: після: „між нами“ не (;), а (,).

— 4 зн.: і пребуде, — в рук. Д. П.: і *пребудєть*.

— 3 зн.: і твій труд,—в коп. Кул.: *І труд твій*.

Псалом CXXXII.

488, 8: чи є що краще, дучче, — в Букв. Юж.-Русск. Шевченка: *лучше, краще*.

— 10: з братом, — в рук. Д. П.: *братам*.

— 11: (добро) *познать*, не ділити, — в рук. Д. П. і в Букв.: *пожить*.

— 12: миро, — в рукоп. Деп. Пол.: *миро*, в Букв.: *міро*.

— 16 — 17: І на шитії омети,
Ризи дорогиі, —

М. Кр-ський справедливо доводить, що має бути: *омети ризи дорогої*, — так воно й єсть. В коп. Куліша, правда, після *омети* стоїть (.), але в Букварі Ю.-Ж.:

*На гаптовані омети
Ризи дорогої.*

В рукоп. Деп. Пол. теж: *ризи дорогої*.

— 11 зн.: і людям....., а не (.).

— 8: в дому тихих,— в рук. Департ. Пол. і в коп. Куліша правильно: *в дому тихім*.

Псалом СXXXVII.

489, 3: після „оргаці глухії“ не (.), а (.).

— 8 — 9: Або нашу заспівайте,
Невольники наші, —

в Кобз. 1860 немає. В обох копіях і в рукоп. Деп. Пол. єсть.

— 14 зн.: як забуде помянути, — в рук. Д. П.: як забуду.

— 9 — 8: Паліте
Єрусалим, —

в обох копіях: *наліте*.

Сіон святий. Так і в рук. Департ. Пол.

Псалом СXLIX.

490, 16: на отмщеніє язикам, — в автогр. Київ. Музея: на отмщеніє *неправди*.

— 17: *І в науку*, — в автогр. К. Муз.: *На науку*.

— 11 зн.: ї осудять *губителі*. Цей рядок, і взагалі весь *СXLIX* псалом, стрічаємо ми ще раз в „Неофітах“, і там, зам. „губителі“, стоїть: „*неправдних*“.

— 8 зн.: преподобних слава, — в „Неофітах“: преподобним слава; так і в рук. Д. Пол.

41. Минають дні.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, III, стр. 1—2. Варіанти дає текст, уміщений в Пражському Кобзарі (т. II, 78—79), узятий „з рукопису 1848 (!) року“. Текст цей повніщий і сильніщий, бо не поглажений для цензури.

Нарешті, цього року вірш цей знайдено в арх. Департ. Поліції, і там дата стоїть, замість 1846 року, як звичайно датували досі, 21/хп 1845. *Вьюница.*

Одміни:

16, 16: по світу валятись, — так в „Основі“ та в „Кобзарях“ р. 1867, а в Пражськ. II т.: *на світі лежати.*

— 15 зн.: І людей любити, — в „Кобзарях“ та Праж. I: *І тебе хвалити*; варіант Романчука — узято з II т. Пражського. Так і в рук. Д. П.

— 14 — 13: А коли ні, то проклинать

І світ запалити, —

це теж з II т. Праж. (так і в рук. Д. П.), бо по інших видан.:

І твій світ нерукомтворний

І людей любити.

— 5: чи жив, чи загинув, — так по всіх вид. а в Праж. II: *чи жить, чи загинуть.*

---

42. Три літа.

Вірш, знайдений цього року в архіві Департам. Поліції:

И день—не день, и йде—не йде
А літа стрилою
Пролитають, забирають
Все добре зь собою.
Окрадають добри думы,
О холодный камень
Розбивають серце наше
И спивають аминь
Аминь всему веселому
Одъ нынѣ до вѣка
И кидаютъ на роспутти
Сливного каліку.

Не выликѣи три літа
Марно пролытели..
А багато въ моїй хати
Лыха паробили.
Опустошили убоге
Мое сердце тыхе
Погасили усе добре
Запалыли лыхо,
Высушили чадомъ дымомъ
Тѣи добри слезы
Шо лылыся зь Катрусейо
Въ московскій дорози

Шо моулысь зъ козаками
 Въ турецькій неволи
 И Оксану мою зору,
 Мою добру долю
 Шо день божій умивалы...
 Поки не підкралысь
 Злыи лита,—та¹⁾ все тіи
 Заразомъ укралы.
 Жаль и батька, жаль и матирь
 И вирну дружину
 Молодую веделюю
 Класты въ домовину
 Жаль великій, браты моп
 Тажко годуваты
 Малыхъ дитокъ неумытыхъ
 Въ нетоплений хати,
 Тяжке лыхо, та не таке
 Якъ тому дурному
 Шо полюбить, побереця
 А вона другому
 За тры шаги продаеця
 Та зъ ёго й сміеця
 Отъ де лыхо! отъ де серце
 Разомъ розирвеця!
 Отаке то злее лыхо
 Й зо мною спиткалось
 Серце люды полюбило
 И въ людяхъ кохалось
 И воны ёго виталы
 Гралыся хвалылы...
 А лита тыхенько кралысь
 И слезы сушилы
 Слезы щирою любови,
 И я прозриваты
 Ставь потроху:... доглядаюсь
 Бодай не казаты,
 Кругомъ мене, де негляну
 Не люды а змін...
 И засохлы мои слезы

Слезы молодіи.
 И теперь я розбитее
 Серце ядомъ гою
 И не плачу й неспиваю
 А व्यю совою.
 Отаке то, шо хочите
 То те и робите
 Чи голосно зневажайте
 Чи нышкомъ хвалите
 Мои думы, однаково
 Не вернуця знову
 Лита мои молодіи
 Веселее слово.
 Не вервыця (?)... и я серцемъ
 До васъ невернуся.
 И не знаю де динуся
 Де я пригорнуся
 И съ кимъ буду розмовляты
 Кого розважаты,
 И передъ кимъ мои думы
 Буду сповидаты?
 Думи мои! лита мои
 Тяжкіи тры лита
 До кого вы прихилетесь
 Мои злыи диты?
 Не хилитесь ни до кого
 Ляжте дома спаты...
 А я пиду четвертый годъ
 Новый зостричаты,
 Добры день же новый годе
 Въ торишній свитыни
 Шо ты несешъ въ Украину
 Въ латаній торбни?
 „Благоденствие указомъ
 Новенькимъ повите“.
 Иды жъ здоровъ, та не забудь
 Злыднямъ поклонитысь.
 22 декабря
 1845
 Вьюниша.

1) В „Нов. Гром.“ неправ.: *то* все... В рукоп. стоить: *на*,—очев., зам.: *та*...

43. Заповіт.

(„Як умру, то поховайте“).

Вперше видруковано в збірничку „Новые стихотворенія Пушкина и Шавченки“, Лейпцигъ, 1859, 18—19, під заголовком „Думка“¹⁾. Передруковано в „Меті“, 1863, № 4. Варіанти маємо: з рукопису Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), в Пражськ. т. II (варіанти *по рукопису 1848 (!) року*); крім того, в Київ. „Муз. Древн. и Искусствъ“ єсть автограф Шевченка, а у д. В. П. Науменка — копія М. Максимовича.

Нарешті автограф маємо цього року з арх. Деп. Пол., — майже нічим не одмінний од тексту в вид. Романчука.

Таким чином маємо чималий матеріал, який і дозволяє нам бачити історію цього вірша. Можна доглянути, що рукоп. Праж. приміток найстаріш., потім Лейпциг., текст. (копія) Жемчужн., копія М-ча, Пражськ. основний і найпізніший — автограф Київ. „Музея Др. и Искусствъ“.

Дата 25/xii 1845, що стверджується, крім копії Жемчужникова, ще й копією Максимовича та рук. Деп. Поліц.

13, 3 зн.: як умру; то *поховайте*, — а в коп. Жемчуж.: *заховайте*.

14, 1: на Україні милій, — в Лейпциг.: на *Країні*.

— 4: були видні, було чути, — в коп. М-ча: *були видкі*, *було чути*; більш-менш так і в Пражськ. основному: *були видні*, *було чути*, — звідки узяв і д. Романчук; однак по всіх інших джерелах: Лейпциг., автогр. Київ. Муз. та рукоп. Праж. приміток. *було* видно, *було* чути, — (так і в рук. Деп. Пол.): в прим. Праж. К.: *було* видно, *було б* чути.

14, 6 — 8: Як понесе з України

У синее море

Кров ворожу, —

так в автогр. К. Муз., коп. М-ча, Львів. та Праж. основн., — тоб-то по всіх пізніших редакціях, а в Лейпциг. так:

---

¹⁾ Заголовок „Заповіт“, очевидно, не Ш. дав, — у Львів. 1867 стоїть: „За-віщанне“.

Як потече з України

Кров ворожа.

14, 10 — і полину, — такий вар. в рук. Деп. Пол., в автогр. Київ. Музея та Праж. основному, бо в Лейпцигськ., рукопис. Праж., Львів. 1867 і коп. М-ча: *полечу*.

— 12 — 13: А до того—

Я не знаю Бога, —

так скрізь стоїть, крім Лейпциг. та рукоп. Праж., де після слів „а до того“ — одразу: „поховайте та вставайте“. За те в автографі Київ. Муз., який очевидно пізніший за всі редакції, навіть і Пражську основну, замість: *А до того* — стоїть: *А поки що..*

— 14: поховайте та вставайте, — скрізь так, крім автографа Київ. Муз., де: *прокиньтесь ж, брати мої*.

— 14 зн.: і вражою злою кровю, — так і скрізь, крім рук. вар. Праж., де: *чаркой* (очев.: *чорной*) кровю..

— 11 зн.: в семі вольній, новій, — скрізь так, крім рук. вар. Праж., де: в *самій вольній мові*. Очев., редакція найраніша.

— 9 зн.: незлим тихим словом, — скрізь так, крім рук. вар. Праж.: *незлим добрим*; в автографі; Київ. Муз. найпізнішій редакції: *тихим, добрим словом*.

„Заповіт“ — останній твір Шевченка, що увійшов в рукопис, під заголовком „Три літа“. Рукописе той забрали у нього під час арешту його 5 квітня року 1847. Досі відомо було (див. „Тарас Шевченко — Грушівський. Хроніка його життя“, О. Кониського, т. I, 235), що з власних творів взято було у Шевченка „Сон“, поему „Осика“, написану 7 березня 1847 р. у Седневі, кілька його віршів і зшиток його творів, злаштованих до цензури з передмовою, в якій слідчі зауважили, що він „бранить русских“. Справді, цього року д. Е. Щоголев розшукав в архіві Департаменту Поліції аж три рукописи; — один чистіший. виготовлений до цензури, з передмовою ¹⁾, в який, увійшли лишень: Лілея, Русалка та Осика (вона ж і „Відьма“ — пізніш); другий—*увесь* „Єретик“ або „Іван Гус“ і, нарешті, третій—немов би альбом, куди Шевченко позавадив усе те, що написав за три годи („Три літа“): р.р.

1) Передмову цю видруковано у О. Кониського в т. II, стр. 204—205, прим. 2 згадані вгорі його праці; передруковано потім в „Громадській Думці“ (1096, ч. 162) і нарешті опубліковано в журналі „Былое“ (1906, кн. VШ, 1—3), додержуючи правопису оригінала. Найповніше подано її в новому повному виданні „Кобзаря“, що друкується в Петербурзі.

1843—1845. Про цей останній мені відомо трохи більше, як про ті два ¹⁾. В архіві Департ. Поліції єсть великий зшиток, і на папірцях наліплено смужку білого паперу з надписом: „Стихотворенія Шевченка єсть дѣло 1 експедиції 1847 года № 81 ч. 6“. На першому аркуші олівцем намальовано: посередині, в рямцях якась постать, — як знати, боса, в бороді, без шапки і без штанів, в довгій сорочці, підперезана; поверх накинуто одежину без рукавів; руки розставлені і в лівій руці цінок.

Окремо, внизу, аж двічі, голова з довгим носом, потім голова з тулубом у вице-фрази і немов би в військовому мундирі з наплечниками обер-офіцера і одна постать з кирпатим носом.

На другому боці того ж таки аркуша знову постать з кирпатим носом, в двох поставах, одна в пальті та в ярмулці, немов би татарській або жидівській, а друга — неначе в халаті, без ярмулки, лиса; вгорі окремо голова тої самої постаті в ярмулці і без ярмулки, лиса, — знизу, над головами надпис: „на щє [= тще] серце“.

На другому аркуші надпис чорнилом:

„Три літа“,

а вгору олівцем намальовано: дядько в кобеняці і в шапці з цінком в руках і свиня.

На третьому аркуші:

„Отцы наши согрѣшиша, и вѣсть ихъ,
Мы же беззаконія ихъ под[ъ]яхомъ.
Рабы обладаша нами, избавляющаго
Иѣсть отъ руку ихъ.
Князи въ рукахъ ихъ повѣшепы быша,
Старѣйшины не проглавишася
Избрашійи плачь под[ъ]яшша, и юноши
въ кладѣ изнемогаша.
И старцы отъ вратъ оскудѣша, избранніи
отъ пѣсней своихъ умолкоша“

Молитва Іереміи пророка.

Далі, на другій сторінці, починаються вірші і йдуть вони так:

1) Чигрине, Чигрине... 19 февраля 1844. Москва; 2) Заворожи мені волфе — 13 декабря 1844. С.-Петербургъ; 3) У педилю не гуляла — 18 октября 1844. С.-Петербургъ; 4) Олівцем надписано *Гоголю* (За думою дума роєм вилітає) — 30 декабря 1844.

¹⁾ Відомости подав мені Я. П. Забілла, за що складаю йому ширию подяку.

С.-Петербургъ; 5) Олівцем надписано *Розрита могила* (Світе ти-хий, краю мійий, моя Україно) — 9 октября 1843 Березань; 6) Чого мыни тяжко — 13 ноября 1844. С. П.: Б; 7) Не завидуї багатому — 4 октября 1845. Миргородъ; 8) Не женися на багатїй — 4 октября 1845. Миргородъ; 9) Сова — 6 мая 1844. С. П.: Б; 10) Дивычїи почи — 18 мая 1844 С. П.: Б; 11) Наймычка — 13 по-ября 1845 въ Переяслави; 12) Маленькїй Марьяни — 20 декабря 1845, Вьюнища; 13) Сонъ (комедїя) — 8 юля 1844 С. Петербургъ; 14) Слышый (поема) [= Невольник] — 16 октября 1845. С. Марь-инское; 15) Кавказъ — искреннему моему Якову де Бальмену 18 ноября 1845 въ Переяслави; 16) Минають дни, минають но-чи — 21 декабря, 1845, Вьюнища; 17)* *Копаютъ день, копаютъ два* [кінець „Великого Льоху“]; 18) Стоить въ сели Суботови—21 октября 1845 Марьинское 19) И мертвымъ и живымъ — 14 декабря 1845, Вьюнища; 20) Великїй льохъ (мистерїя) — Епіграф: „Положилъ еси насъ сосѣдомъ нашимъ подражанїе и поруганїе сущимъ окрестъ насъ. Положилъ еси насъ въ притчу во языцѣхъ, по-кванїю главы въ людехъ“. Псаломъ 43 ст. 14 и 15.

- а) Три души
- б) Три вороны
- в) Три лірники *

21) Холодный Яръ. Вьюныща, 17 декабря 1845; 22) Тры ли-та — 22 декабря 1845. Вьюныща; 23) Давидовы псалмы, 19 де-кабря 1845, Вьюнища; 24) Якъ умру, то похуйте — 25 де-кабря, 1845, въ Переяслави.

З усього цього, що тут подано, ясно, перш за все, що рукопис цей—не для цензури, а збірка поезій за три роки, власно-ручно списана про пам'ять (тут без усяких скорочень, напр. Сон, Невольник, Кавказ), безъ хронологичного ладу, а так як що по-пало. Оскільки недбало вписувалися сюди вірші, знати найкра-ще з того, що наприклад, вписано спочатку кінець „Великого льоху“, потім *Суботів*, і аж далі „Великїй льох“ спочатку. Оче-видно, переписувалося туди машинально, — і як попався кінець поеми, за якою підряд ішов „Суботів“, так і вписано їх туди. Вписавши, Шевченко зауважив свою помилку. і як над „Ко-пають день“, так і після „Три лірники“ (у „Великому льоху“) поставив значок *, який показує, що одне мусить йти зараз по другому. Через цю помилку ми як раз і не знаємо тепер доклад-но дати „Великого льоху“, бо 21 октября 1845 — стоить під „Суботовим“. Дуже може бути, що й „Великїй льох“ має цю са-му дату, — але певніших доказів на це не маємо...

Переходячи до року 1846-го мусимо спинитися попереду всього на віршові:

---

44. Вітер в гаї нагинає.

Цей вірш видруковано вперше в Основі, 1861, III, але ні якої небудь копії, ні варіантів, ні дати написання—нічого немає. Датується він, навздогад, роком 1846. В рукоп. в архив. Департаменту Поліції, де списано рукою Шевченка, усе, що написав він з кінця р. 1843 і до початку р. 1847—цього вірша теж немає—єдиного з усього, що написав Шевч. за увесь той час. Змістом своїм вірш цей наближається паприклад., до „Минають дні“ та „Заповіт“, а ще ближче до віршів: Н. Маркевичу та „Тяжко важко в світі жити“ року 1840. Здається, що було б певніщ ставити його по кищо поруч з цими віршами, поки справа з ним згодом не внясниться.

---

45. Лілея.

Віршам „Лілея“ та „Русалка“, здається, чи не найбільше пощастило, — стільки єсть і варіантів, і автографів, і копій.. І хоч написані обидва вони були ще до заслання (в Черниг. Музеї єсть дуже чіткий, чистенько для когось переписаний на аркушу почтов. паперу автограф з датою 25/VII 1846, — з цією ж датою знайдено вірш і в рук. Д. П., а „Русалка“ датована там 9/VIII 1846), але Шевченко їх завів в число своєї невідьницької поезії, — не знати, чи з пам'яті туди їх записавши, чи, певніще, здобувши якимсь чином список першої редакції; а дякуючи цьому ми маємо ще два зайвих автографи: в так званій *Малій книжечці* і в *Більшій* [щоб було корочче — на далі зватиму їх: автографи *М.* і *Б.*]: *малі* списана уся на засланні, а *Більша* — та, куди переписав Ш. невідьницьку поезію в Нижньому Новгороді, а потім заводив туди і інші свої твори аж до р. 1861. Обидві ці дорогоцінні автографи зберігаються зараз у д. В. П. Науменка, і про них далі буде докладніше говорено.

Відомо з „Дневника“, що 4 — 6 березія р. 1858, Шевченко, переписуючи, „трошки лагодив“ „Русалку“ і „Лілею“. Яке було те „лагодіння“, буде видно далі.

Отже ми маємо тепер такі джерела для „Лілеї“. Вперше видруковано в галицькій газеті „Слово“, 1862, № 12, потім в Кожанч. К. та у Львівськ. 1867, але цьому останньому — по иншій редакції. Де які відміни дає і Пражськ. К. Крім того маємо: варіанти з рукоп. Л. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), автограф Департ. Поліції і автогр. в Черниг. Муз. (датовані 25/VII 1846) автограф М. і автограф Б. В Кожанч. Кобзарі взято вірш з автографа Б, як найпізнішої редакції.

Відміни з усьх цих джерел такі:

Заголовок в М: *Лілія*, а в Б: *Ліля*.

166, 14 зн.: за що вони, — в Черниг. автогр. та автогр. М.: за що ж, а в Б — без ж.

— 12 зн.: *Царівною* називають, — в Жемчужник., Черниг. та автогр. М. — і *царь-квітком*, але в Б. і за ним Кожанч. вид.: *Царівною* [в Льв. 1867 цей рядок зовсім опущено чомусь, а стоїть — — — —] .

— 10 зн.: з мого цвіту, дивуються, — в рук. Деп. Пол., в Черниг. та М.: *дивуються, любуються*; в автогр. Б., Кожанч. та Льв.—так, як у Романч.

— 8 зн.: скажи мені, — в рук. Деп. Пол. та Черниг.: скажи ж.

— 7 зн.: королевий цвіте, — в М. підкреслено.

— 2 зн.: До білого, пониклого
Личенка лілеї, —

В рук. Д. П. та Черниг.: *на білсе, пониклсе*, але і в М. і в Б., та й в інших, так як в Романч.

По цих словах в Черниг. автографі вставка, дуже гарна, якої ніде немає і яку варт би взяти до „Кобзаря“:

*Сам Господь вітав над ними
І творив святеє
Землі грішній... І лілія, —*

а далі: „росою-сльозою“. В рук. Деп. Пол. — тільки два рядки, а не три вставлено: *землі грішній*—немає.

167, 6: а я й не сказала, — в Черниг. та М.: не казала: в Б. і в Кожанчк.: сказала, а у Львів.: *та я й не сказала...*

— 7 — 8: Як була я людиною,
Як я мордувалася, —

в рук. Д. Пол., коп. Жемч., Черниг. та М.:

*Як я тяжко виростала
І як умірала,*

але в Б. та Кож. — так як в Романч.

— 9: Моя мати — чого вона, — в рук. Д. П. та Черниг.:
моя мати, — я не знаю, а в інших — так як у Романч.

— 11 — 12: І на мене, на дитину
Дивилась, дивилась, —

в коп. Жемч.:

*І молилася, на мене
На малу дивилась;*

сливе так само в рукоп. Д. П. та Черниг.:

*І молилась, і на мене
На малу дивилась; —*

близько до цього і в М., лишень в другому рядку: *малу* дивилась, а зразу було:

*І молилася, і плакала
На малу дивилась.*

В Б та інші. — як в Романч.

— 15: хто їй лихо заподівав, — в Жемч. і в М.: *горе* заподівав, але в Б.: лихо.

— 16 — після „дитина“....., а не (:).

— 17 зн.: а вона все вяла, — в рукоп. Д. П. та М.: *а мати*, в Б.: *а вона все*, а далі в рук. Д. П., Черниг. та М. два рядки, які огуцено в Б. і немає підє в „Кобзарях“:

*Вяла, вяла, засихала,
Умірати стала.*

— 16 зн.: *та* нашого, — в рук. Д. П. та М.: *і нашого*; в Б.: *Та....*; в Черниг. автогр. було рачіш: *і якогось*, але поправлено на *нашого*.

— 15 зн.: *вляла*, проклинала, — в Черниг. через —.

— 13 зн.: взяв догодувати, — так в *Б.*, а в рук. Деп. Пол., Черн. та *М.*: *узав годувати.*

— 10 — 9 зн.: них рядків в рук. Департ. Пол., Черниг. і в *М.* немає, — вони з'явилися в *Б.* У Львів.: байстручка — це неправ. бо в *Б.*: *байстря я* [так і в Коянч.].

— 8: десь далеко. — в Черниг.: на чужину.

— 7 — після „мене покинув“ в *М.* два рядки крапок.

— 6 зн.: і прокляли його люде, — так і в *Б.* і в *М.*, а у Львів неправильно: а прокляті його люде десь далеко.

— 3 зн.: убилл — не вбили, — так по всіх рукописах. У Львів. Кобзарі, де, як знати, походило досить вільно з текстом *вбити* — *не убилл*, хоч це для розміру було б і найкраще.

— 2 зн.: тільки мої довгі коси.—в *М.*: чорні.

— 1: накрили, — у Льв. Кобз. неправ.: *покрили.*

168, 1: острижену ганчіркою, — в рук. Д. П.: Черн. та *М.*: *ганчіркою на смітнику.*

— 3: жиди навіть нечистії, — в *М.*: нечистиві (хоч зразу було: нечистії), в Черниг. теж було: нечистії, але поправлено на: *нечистиві*, але в *Б.* знову таки „нечистії“.

— 10: зімою під типом, — у Жемчужн.:

На снігу під тином

Я умерла: — в рук. Д. П., Черниг. та *М.*:

Я умерла

На снігу під тином, — а в *Б.* так, як в Романч.

— 12, 13 та 7 зн.: в Черниг.: квітом, зам. *цвітом.*

— 14: аж гай звеселила, — в *М.*: весь гай звеселила, а в рук. Д. П., Черн. та Жемчужн.: *Весь гай освітила,*

Далі, по цих словах в рук. Д. П., в коп. Жемч., Черниг. та *М.* іде варіант, значно кращий за *Б.* (а, значить, і за той, що в вид. Романчука):

І тіж люде, і тіж пани (в Жемч.: *самі*),

Що зімою вбилл,

Поприходили весною

Дивом дивувались

168, 16 зн.: *А дівчата завітчались*—в рук. Д. П., *М.* та Черн.І. У Львів. вид. чомусь: *закривались.*

168, 15 зн.: І почали звати, — в рук. Д. П. та в Черн.: *І мене назвали*, в М.: *і мене прозвали*.

— 14 зн.: світоцвітом, — в рук. Д. П.: — *снігоквітом*.

— 13 зн.: і я процвітати, — в Черн. та рук. Департ. Пол.: *розцвітати*.

— 12: стала в гаї, і в теплиці, — в Черн., в М. та рук. Д. П.: *стала в гаю і на полі* (в М.: в гаї), — „теплиці“ з'явилося в Б. У Львів. К.: *і в темниці* (sic!).

— 8 зн.: па що, — а у Льв. неправильно: *за що*.

— 7 зн.: цвітом, — в Черниг. автогр.: *квітом*, як і в рядку 9 зн., а в автогр. Д. П.: *дивом*.

— 6 зн.: я веселила, — в Черн., в рук. Департ. Пол. та М.: *звеселяла*.

— 4 зн.: милосердний, — в рук. Д. П.: *ми госерднй*.

— 1 зн.: *А цвіт*, — в М. і рук. Д. П.: *І цвіт*.

169, 3—4: На білее, пониклее

Личенько лілеї, —

в рук. Д. П., Жемч. та в М.:

До білого, пониклого

Личенька.

Таким чином, як бачимо, той текст, що по „Кобзарях“, взято з автографу Б. Автограф М.—значно поправлено в Н.-Новгороді; цей автограф М.—постав небавом як Ш. прибув на заслання і почав заводити в книжечки свої поезії. Спочатку він заводив їх дуже чистенько,—очевидно, ештеуючи з якогось готового вже брульона, і таким чином він *перписав* туди в першу ж свою „захаявну“ книжечку деякі речі, що написав він вже там, —але спочатку на окремому папері, а де які ще на волі. І „Лілея“ там (в автогр. М.) стоїть аж під № 5 (не лічучи цілих 13 віршів, написаних в Петропавл. цитаделі, які втислися в середиву, як окремі цикл).

Порівнюючи (—) текст „Лілеї“ в автогр. М., ми бачимо, що він дуже близький до рукоп. Деп. Пол. та автогр. *Чернигівського*, особливо до останнього. Очевидно, що Ш. мав текст цей під руками, вписуючи в М. „Лілею“ та її інші поезії, як от „Русалка“, „Відьма“ або хоч ті самих 13 віршів цитадельних... Звідки і як він їх мав,—про це ми зараз не маємо звісток (про дрібниці, як от цитадельні, можна здогадуватися, що писано їх на маргінесах у Біблії, яку Ш. повіз з собою на заслання і яку, по смерті Ш., забрала на пам'ятку, як відомо мені, Марко Вовчок.) Але безперечно одно: частину поезії, заведених в невільницьку поезію,

—тих, що вписав III-ко на засланій в книжечку, на якій він сам вгорі чорнилом поставив 1847.—написав він ще на воді, і за Уралом лишень переписав. Хоч цікаво одно: першою стоїть „Княжна“, яка безперечно,—як побачимо далі,—написана на засланій (навіть тут і в *М.* чимало уступів закреслених та поправлених), а потім у Шевч. десь узялися його давніщі—з р.р. 1846 та перш. полов, 1847 р. поезії, і він їх і повписував в книжечку.

Варіант Жемчужн., як порівняти з *М.*, ще раніший.

45. Русалка.

Доля цього вірша однакова з „Лілеєю“. Для неї навіть ті самі варіанти маємо, тільки, замість Чернігівського варіанта, єсть вар. у д. В. П. Науменка, списаний Є. Трегубовим в кінці 80 р.р. з автографа, до якого д. Трегубов долучив таку примітку: „Написано власною рукою III. на сірім папері. На 1 стор. з лівого боку фарбами, а з правого—олівцем намальовані русалки. На 2 боці теж „проба“ фарбів і 2 русалки олівцем.“ Варіант цей навіть одграває ту роль, щодля „Лілеї“—Чернігівський, тоб то—раніший од автографа *М.* і раніший коп. Жемчужн. Крім того, в „Вечерницях“ (1862, № 22) видруковано „Русалку“ з рукопису,—це той самий рукопис *В.*, але з одною чималою поправкою (див. далі).

В арх. III отд. цього року теж знайдено цю поезію, де крім варіантів проти вид. Романчука, маємо ще й точну дату 9/VIII 1846 (досі як „Русалку“, так і „Лілею“ дитували роком 1847). Текст в рукоц. Д. П. слівце аналогічний з копією Є. Трегубова, хоч копія немов би то ще раніша за рук. Д. П.

Що ж до друкованих варіантів, то в Ковжанчик., Пражськ., Київ. (1889), Петерб. 1884,—скрізь. як в автогр. *В.*, і скрізь дата—р. 1847.

Одміни проти видання Романчука.

164, 13 зн.: в високих палатах,—в рук. Д. П., в коп. Жемчужн. та автогр. *М.*: у білш.

— 11 зн.: у Дніпрі скупати,—в рук. Д. П. *М.* та коп. Трегубова—до Дніпра купати; в „Вечерницях“: у Дніпрі купати.

— 4 зн.: а я вийду гуляти з ним,—в рук. Д. П.: я виведу гулять нана.

— 2 зн.: залоскочи, моє серце,—в *М.*: залоскочи ж, а в коп. Трегубова: залоскочи ж, моя доню; так і в рук. Д. П.

165, 1: надо мною молодою,—в *М.*: сиротою, а в рук. Д. П. та коп. Трегубова: над грішною сиротою.

— 3: не моїми кров—сльозами,—в рук. Д. П. та М.: *слизми—кровю*, а в коп. Трег.: *слизеньками*. Після „кров—сльозами“ мусить бути —, як це і єсть в „Вечерницях“.

— 5—6: Дніпровою! Нехай собі
Гуляє з дочкою,—
в рук. Д. П., коп. Трегуб., Жемчуж. та М. однаково:

*Нехай в Дніпрі погуляє
З своєю дочкою.*

— 7: пливви-ж моя, єдина, —в рук. Д. П. в коп. Трег., Жемч. та М.: *русалонько!*

— 9—10: Привітайте русалоньку!
Та й заголосила,—
в рук. Д. П., коп. Трег., Жемч. та М.:

*Привітайте мое любс,
Дитя мое миле!*

— 12: та й побігла. А я собі,—так і в коп. Тр., Жем. і М., тільки в коп. Жемчужн. мабуть помилка: *та й побігш*.

— 16: уже з тиждень,—в коп. Трегуб. та Жемч. „з“ немає.

— 18—17 зн.: О півночи, та з будинку

Батька виглядаю,—

в коп. Трег., Жемч. та М.:

*Та на Київ позираю,
Батька виглядаю.*

В рук. Д. П.: *та на берег*.

— 16—15 зн.: А може вже поєдналась

З паном у палатах,—

в рук. Д. П. і в коп. Трегуб.:

*Може вже він повінчався
У білих палатах;*

близько до цього в коп. Жемчуж.:

*А може вже повінчалась
У білих палатах;*

так і в М., тільки: *повінчалась*; паренті в рукопис. Романчука єсть такій ще варіант,—пізніший, здається, за Б.:

*А може вже поєдналась
З паном моя мати.*

Отсей варіант і подано в „Вечерницях“.

— 11—13 зн.: моя грішна мати,—в замітках Романч. (пізніших, здається, за варіант *Б.*): *грішниця в палатах.*

— 12 зн.: тай замовкла русалочка,—в рук. Д. П., в коп. Трегуб. і *М.*: *русалонька.*

— 11 зн.: в Дніпро поринула,—в коп. Трегуб. та *М.*: *і в Дніпро пірнула.*

— 10 зн.: а лозина,—в *М.*: *і лозина*; але в рапшц. копії Трегуб.: *а лозина.*

— 6 зн.: пана Яна нема дома,—в коп. Трегуб. теж так, але попереду тут було: *а Івана десь нема дома.*

— 4 зн.: а як прийшла до берега,—в коп. Трегуб. зразу було: *приблудила аж до Дніпра*, потім поправлено на: *приблудила до берега*; так і в рук. Д. П., так воно і в *М.*

— 3 зн.: Той дочку,—в коп. Трегуб. та *М.*: *Тай дочку.*

— 1 зн.: і як примовляла,—в коп. Трегуб.: *примовляла*, але в *М.* уже: *примовляла*. В рук. Д. П.: *І що примовляла.*

166, 5: і не чулась, як зусіли,—в коп. Трегуб.: *і не зусділа, як зусіли*; в *М.*: як *зусілись*; в коп. Жемч.: *як зустріли*, але в *Б.*—знов: *зусіли*. В рук. Д. П.: *Вискочили ргочучи.*

— 7—8: Та до неї: ухопили

Та й ну з нею гратись!—

в рук. Д. П., коп. Трегуб. та *М.*:

*Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя мати;*

в коп. Жемчуж.:

Та до неї: ухопили
Та й ну лоскотати.
Сестри, сестри! Не лоскочіть,
Бо це моя мати;

парешті в *Б.*—теж зразу було: *й заходились гратись*, аж тоді поправлено так, як у вид. Романч.

— 9: Радісінькі, що піймали — в рук. Д. П., коп. Трегуб. та *М.*: *сестри раді, що піймали.*

— 11: поки в вершу не захалли,—в коп. Трегуб. зразу бу-

до: поки асром не відкрили, але поправлено: поки в вершу не сховали;—так і в рук. Д. П., а в М. уже: *запхали*.

Таким чином для „Русалки“ ми маємо перед очима усі чотири стадії в її історичному розвоєві: початкову редакцію—рук. Д. Пол. та копія Трегубова, близьку до неї—редакцію автогр. М, далі таку саму—хіба що з де-якими дрібними пізніщими поправками—копію Жемчужникова, нарешті значно відмінну—останню—в автографі Б, „значно полагожену“ р. 1858 в Нижн.-Новгороді.

Взагалі ж, що до копії Жемчужникова в дальших наших порівняннях, то виявилось, що перша книжечка рукописів Жемчужникова, в яку увійшло 130 Шевченкових творів, а разом з ними і невідомі „Ой хоч буду віять“ та „Ду—ду ду, ду-ду ду. Родилася па біду“¹⁾—не що инше, як точнісінька копія з автографа М, переписана колись десь після 1850 року,—очевидно в протязі тих 7 літ, коли Шевченкові папери переховувалися у Ф. Лазаревського,—і подекуди в них, як це зауважив небіжчик С. Кониський, „де олівцем, де атраментом є невеличкі поправки і додатки, зроблені zapewне рукою Шевченка“. І що це воно так, можна буде бачити із дальших порівнянь варіантів автографа М. і коп. Жемчужникова, а також із того, що в автографі М. дійсно єсть 130 віршів (126 нумерованих та чотири без нумерації).

46. Відьма.

Вперше видруковано в „Вечерниціх“ (1862 №№ 16—18) (не все, а до половини розділу IV-го). З „Вечерниць“ узято текст до Львів. „Кобзаря“ 1867; крім того, варіанти маємо в копії Л. Жемчужникова (Зап. Н. Т. т. 33) та автограф М. і Б. Та редакція, що видруковано її в „Вечерниціх“, а потім і у Львів. „Кобзарі“ 1867, має своїм джерелом, як не помиляюся, копію, яка зараз зберігається в Муз. ім. В. Тарн. в Чернигові: схожість дуже велика.

Дата 7/III. 1847,—але ця дата належить першій редакції цієї поеми під загол. „Осика“ (знайдено цього року в архіві Дев. Пол.). Одміни між першою редакцією та автографом М. досить значні, особливо на початку. Редакцію М. Шевченко досить полагодив і в Дневнику під 4/III 1858 записав: „принявся переписувать „Видьму“ для печати. Нашель много дливаго и неподбланиаго“..., а 5/III: „Продолжаю работать над „Видьмою“, а 6/III „сегодня коп-

1) Див. про ці рукописи З. Н. Т. т. 33, Варіанти на декотрі Ш. твори, стр. 2.

чить. Кажется, порядочно кончить“. Цей переписаний примірник і єсть автогр. Б, і він і стався основою тексту в Кожанч. та инш. „Кобзарях.“

Одміни:

Перш за все „Оценка“ (поема)—має в рукоп. Дец. Пол. епіграф: „Да приидеть же смерть на ня, и да спидуть во адъ живи, яко лукавство въ жилищахъ ихъ, посредъ ихъ. Псаломъ“.

504, 16 зн.: молюся, знову уповаю,—в рук. Д. П.: *молюся, знову уповаю.*

— 15 зн.: випиваю,—у Льв. 1867 як і в „Вечерницях“: *проливаю.*

— 504, 9 зн.: над долею злою,—в рук. Д. П. та М.: *над долею лихою.*

— 3—2: І з людьми і скаже

Спасибі нам,—в М.:

Спасибі нам скаже,

І заплаче, —

в рук. Д. П.: *і помолиться, і заплаче.*

505, 5: і в неволі,—у Львів. К. звідкілясь: *недолі (!)*, бо в „Вечерницях“ теж „в неволі.“

— 8: *пізнає...* пізнає,—очевидно, що: *познає.*—Це „пізнає“ пішло з „Вечерниць“.

— 7: і всетворящую любов,—спочатку в Б. було: *познає Божую любов.* Я вже згадував, що рядки 1—7 єсть тільки в Б.,—в М. їх немає, за те далі єсть в М. (і в рук. Дец. Пол.) 8 рядків, яких немає в Б. (вони єсть в Пражськ. Кобз., а немає в Кожанчик., бо цей друковано по автогр. Б.).

Така моя рада. незнаемий брате!

Смирись перед Богом, людей не займай,

Шукай собі брата в палатах [написано: в *палах*] і в хаті.

І дбай домовицу, а слави не дбай.

Бо вона не сипить віку молодого,

Не верне з за літа нашої весни.

Оттак то мій друже! Молись, брате, Богу

І мене в молитвах твоїх помяни (в рук. Д. П.: *своїх*).

Далі в рукоп. Д. П. є 24 рядки, яких ні в одній редакції немає,—ось вони:

Росте в полі на могилі
Осіпка закліята,—
Отам відьма похована,—
Христітєсь, дівчата!
Христітєся... і не кваптєсь
На панів лукавих,—
Бо згинєтє, осміяні,
Наробитє слави,
Злої слави на сім світі,
А на тім!... Криї, боже!
За грїхи такі великі
Сам Бог не поможе.
Нехай пани звучаютьсь,
Братами торгують,
Та сльозами кровавими
Сатану частують,—
Їх вже душі запродані—
То їм і байдуже,
А вам треба стерєгтєся,
Стерєгтєсь—та й дуже!
Стерєжїтєся-ж! Кохайтєся
Хоч із наймитами,—
З ким хочєтє, мої любі,—
Тїлько не з панами.

— 9: коло осіннього,—в рук. Д. П.: *після осіннього*.

— 14: ішли, ішли,—в рук., Д. П.: *ішли собі*.

— 15 розіяли,—в коп. Жемч. та М.: *напаяли*; так і рук. Дец. Пол.

— 16: огонь чималій розвели,—в рук. Дец. Пол., в коп. Ж. та автогр. М. *багаття вбоге*.

— 16 зн.: і кругом його,—в рук. Д. П. та М.: *і коло його*.

— 15 зн.: хто з шашликом,—в „Вечерницях“—неправильно „за шашликом“.

— 13 зн.: колись то був,—в рук. Д. П. і в М. стоять: ( ).

— 11 зн.: з приданок,—в М. з наголосом: з приданок.

— між 10 і 9 зн. в рук. Денарт. Пол. вставлено: *(голос за шатром)*.

— 5 зн.: свекор оженився;—в М.: *утопився*. Після *свекор* треба. —

— 4 зн.: батько утопився,—так і в рук. Дец. Пол., а в *М.*: оженився.

— 3 зн.: і... гу...—в рук. Д. П. ще двічі: ... *гу!... гу!*

— 1 зн.: і діті люде тут візьмуться,—в рук. Дец. Пол.: і діті п'яні.

506, 1: Із—за Дніпра—в „Вечерниціях“, в коп. Ж. та *М.* і *Б.*, а також Львів. Кобз.: із за *Дністра*. Із—за Дніпра—пішло з Кожанч. видаця.

— 3: крикнули, схопились,—в рук. Д. П.: *ї* схопились.

— 5: Те, що співало. Жаль і страх,—в *М.* це два рядки:

Те що співало . . . . .

. . . . . Жаль і страх.

В рук. Дец. Пол.:

. . . . . *Опинилась*

Та, що співала...

— 7—8: Якась людина. На ногах

І на руках повиступала,—

в рук. Д. П. та в *М.*:

А на руках і на ногах

Од стужі кров повиступала;

у Льв. Кобз. (за „Вечерниціями“): од стужі кров—увся струпом стала.

— 11: о поли билсь в Ковтунах,—в рук. Д. П. і в *М.* немає; у „Вечерниціях“ та у Льв. К.: *об* поли.

— 12: а потім сіла,—в рук. Д. П.: і *мовчки* сіла.

— 14: в *М.* тут два рядки.

— 16: вона шептала.—в рук. Д. П. і в *М.*: *ніби* шептала.

— 17: і тяжко, страшно,—в *М.* і *страшно*, страшно... В рук. Д. П.: і *якось страшно*. Дальших 3 рядки в *М.* немає.

— 9 зн.: хто? я?—в рукопис. Департ. Поліц. неправильно: *хто? я... я...*

— 7 зн.: цілували мене в лиця,—в *М.*: лиця.

— 1 зн.: та ще й з медведем,—в рукоп. Дец. Пол.: та ще й *медведя*.

507, 2: чи то ^{чулю} співаю,—другого *то* в „Вечерниціях“, як і в Черниг. копії, немає.

— 4: усе співаю, все співаю,—в рук. Дев. П. і в М.: *Все співаю.* Цього рядка у Льв. К. зовсім немає.

— 5: *й* говорить,—в Б.: немає *й*; немає *і* в рук. Д. П.

— 10—11: Хто? я чи ти?... Цить лишень, цить!

Он бач, зо мною пая лежить,—в М.:

Хто, я? Цить.... цить...

З дочкою пая лежить,—

так і в рук. Д. П.: у Льв. К. помилка: *за* мною.

— 13: (усміхнувшись),—в М. немає.

— 14: Я в приданках була, впилася

І, молода, не не придалася,—

інтерпункція зовсім неправильна: треба після *впилася* (,) а друге речення: *і молода не придалася*,—так це *й* стоїть в М. *у* Льв. К.: *прибавках* (!), бо так у „Вечерницях“. В рук. Д. П.: *молода не придалася*.

— 15: а все то,—у Льв. К.: а *у все* (!) то...

— 17: ще треба *другу* ожениць,—в коп. Ж. і в М.: *сина* ожениць,—і це зовсім справедливо, бо на стр. 514 і скрізь йде мова про дочку і сина, а не про двох дочок. В рук. Д. П. иначе:

Пюу ще сина хоронить,

А то без мене не зуміють.

— 13 зн.: будь *тут* з нами,—в М.: *ти* з нами; *ти*—теж в „Вечерниц.“ і в Черниг. копії.

— 12 зн.: у нас;—в Льв. К.: *в* нас (!).

— 8 зн.: нема,—в рук. Д. П. і в М.: *немає*, а у Льв. К. (як і в „Вечерницях“ і в Черниг. копії) Бог має: повмірало:

— 6 зн.: кому ж ви їсти даєте?—це варіант з М., а в Б.: кого ж годуєте—єте? а у Льв. К.: годуєте, *ськаєте* (?). Курезне останнє слово пішло з „Вечерниць“, де *исчете*, Львів. К., очевидно, вже українізовав „*ськаєте*“.

— 1: і все ті діти, усе діти!—і в М. і в Б.: *І все діти! і все діти!* У Льв. К.: і все діти, у все діти! (так і в „Вечерницях“).

508, 1: не знаю, де од їх подітись,—в рук. Д. П. та в М.: *І мені нема де дітись*.

— 2: *й* вони за мною,—в М.: *у все* за мною. Так і в рук. Дев. Пол.

— 6: хоч з гори та в воду,—у Льв. К.: хоч із гори та у воду, як і в „Вечерниціях“.

— 7: і відьма тяжко.—в рук. Дец. Пол. і в М.: і тяжко, тяжко.

508, 8: цигани довго дивувались,—цей вар. узято з М., а в Б.: мовчки (так і в „Вечерниціях“ і Львівськ.) дивувались: довго—пішло з Пражськ. Кобзаря. <

508, 13: сиділа,—у Льв. К.: сіла (бо так в „Вечерниціях“).

— 15: щербатий місяць з-за могили,—у Льв. К.: з за могили немає.

— 16: мов позирав,—в рук. Д. П.: мов дивувався.

— 16 і 15, зч., а також 14—13—в „Вечерниціях“ переставлено: спочатку, 14—13, а тогдa 16—15.

— 11 зн.: достроїть палати,—в М.: на подзвін придбати.

— 10 зн.: другий дума,—в рук Д. П.: а той дума.

— 10—9: як би його.

На подзвін придбати,—в коп. Ж. і в М.:

Коли б швидче.

Достроїть палати.

В рук. Д. П.: як би швидче, а у Льв. Кобз.:

Як би чого

На подзвін придбати.

8—7: один старий одпочине

В шпінній домовині,—

в рук. Д. П. коп. Ж. та в М.:

Оттоді вже одпочину—

Аж у домовині!

6—5: Другий старий—і так собі

Де-небудь під тинном—

в рук. Д. П., коп. Ж. та в М.:

А вбогий і так-собі

Де-небудь загине.

У Льв. К.: оттак собі де-небудь під тинном (бо так у „Вечерниціях“).

— 2 зн: убогого не згадають,—в М.: *й* не згадають. Після слів: „а того ще *й* лають“ в рук. Д. П. та в автогр. М. *єсть* ще два рядки (вони *єсть* у Праж. Кобзарі):

*Не спить ся старому ні в полі, ні в хаті;
А треба як небудь віку доживати.*

509, 3: *позирає*,—в рук. Д. П. і в М.: *і дивиться*.

— 4: *й* на подзвін не дбає.—в рук. Д. П. і в М.: *може що й гадає*.

— 9: дивилась я вже, ти дивись,—в М.: *дивлюся*. Ні в М., ні в Б. немає зовсім (,) — через це не знати було, чи треба після *я* поставити, чи після *вже*. В рук. Д. П. вона стоїть після *я*.

— 15: *я вже*,—в рук. Д. П. і в М.: *ужє*.

— 12 зн.: *у гаю*,—в М.: *у гаї*.

— 11: в Дунаю,—в М.: в Дунаї.

— 10: зн.: В баговинні зеленому,—і в М. и Б.: в зеленому баговинні—так і в Кожанч. Льв., в „Вечерницях“, в Пражськ.—Через що д. Романчук переставив?

— 9: трохи,—в рук. Д. П. і в М.: *трошки*.

— 8: хоч каліку,—в рук. Д. П. і в М.: *хоч погану*.

— 4: а он,—в М.: *он... он*; в рук. Д. П.: *цить, цить!*

— 2: іди до мене,—в М.: *ото до мене*.

— 1: не йде прокляте,—в М.: *погане*.

510, 1: з моєї чистої криниці,—в М.: *й на той рік знало б*. В рук. Д. П.: *вмилося б добре (співає)*.

— 5: наплодила, наводила,—в рук. Д. П.: *народила, наплодила*.

— 6: та нема де діти,—в рук. Д. П.: та нігде подіти.

— 9: чи жидові,—в рук. Д. П.: жидові.

— 12—13,—в М. і в рук. Д. П. перестановка: 13, а тоді 12.

— 14—15: Що я в Волющні була?

Я розкажу, як нагадаю?—в М.:

Я розкажу тобі: ти знаєш

Що я в Волющні була?.

— 16: близнят,—в М.: було зразу: „синів“, а поправлено на „близнят“.

— 14 зн: в Туреччині сповивала,—і в рук. Д. П., і в М., і в Б: *сповила*; так і Кожанч., та Пражськ., а у Льв.: *у туреччині сповила* (так і в „Вечерницях“).

— 13 зн.: та додому однесла,—в рук. Д. П. і в М.: понесла.

— 8 зн.: упилася! *упила* —ні в одному „Кобзарі“, ні в *М*, ні в *Б*. немає: *упила* (таї що ж би це значило?), а *упилась*; так і в рук. Д. П., а у Льв. К.: (як і в „Вечерницях“): *Впилася, упилась...*

— 6 зн.: не просилюся,—в рук. Д. П.: *не просилюсь*.

511, 2: нема,—в рук. Д. П.: немає.

— 3: умер найстаріший,—в коп. Ж.: старійший, а в *М*: *найстаріший*.

— 5—6: А я думала, що й досі

А ж уже немає,—

в рук. Д. П., в коп. Ж. в *М*:

Я думала в Туреччині

Аж і там немає.

У Льв. К.: аж *вже* немає.

— 7: слухай лишень,—в *М*: ось слухай же!

— 9: я шукаю Наталочку,—в рук. Д. П.: *дочку мою*; в *М*. було одразу: *дочку свою*; в Льв. К.: *Наталоньку*.

— 10: та сина,—в рук. Д. П.: *І сина*—

— 11--12: Дочку свою Наталочку

Та шукаю пана,—

в *М*: *А найгірше* (в рук. Д. П.: *а ще гірше*) *я шукаю*

Проклятого пана;

в коп. Ж. *я шукаю пана*.

— До рядк., почавши од 13 і до останнього на стор. 511 — в рук. Д. П., в коп. Ж. та в *М*. єсть такий варіант:

Щоб задушить! бо як взяв

Мене молодю,

Та й остриг, неначе хлопця

І скрізь за собою

Возив мене. У Бендсрах

Тойді ми стояли

З москалями, а москалі (цього рядка в рук.

Д. П. немає)

Турка воювали (у Льв. К.: турків, (так і в

„Вечерн.“).

*Ото ж як раз проти Спаса
Привела близнята.*

511, 16 зн.: а він мене і набачив,—у Льв. К.: і не бачив (!);
такі в „Вечерн.“.

— 15 зн.: і не спилось,—первонач. в Б. було: *я не знала.*

— 1 зн.: а він мене і покинув,—в рук. Д. П. і в М.: *а він
проклятий покинув.*

512, 1: не вступив і в хату,—у Льв.: не впустив її у хату
(!): в „Вечерниціх“ цей рядок зовсім опущено.

— 2—3: в рук. Д. П. і в М. немає,

— 4: пішов собі з москалями,—у Льв. К.: пішов з моска-
лями (так і в Вечерниціх“).

— 6—7: повертала в Україну
Степами, тернами,—

в рук. Д. П. і в М.:

*в Україну повернула
Босими ногами.*

— 9—10: У селах питала
Шлях у Київ,—

в рук. Д. П. і в М.:

*Ішла та питала
До Києва—*

у Льв. К.: *по селах* питала.

— 11: люде насміялись,—в рук. Д. П. і в М.: *посміялись.*

— 15: на свою Країну,—у Льв. К.: *Україну.*

— 16: придибала,—в М.: *Доплелася:* в рук. Д. П.: *доплен-
тала.*

— 17: *вчора сіждалась*,—і в М. і в Б.: *вечера;* в рук. Д. П.:
сіждала.

— 17 зн.: щоб люде не знали,—в М. коп. Ж.: *щоб мене.*

— 16 зн.: от я крадусь по під тинню,—у Льв. К.: по під
тиний; (в „Вечерн.“ по підтинью), в М. і в рук. Д. П.: *підкрадаю-
ся до хати* (в коп. Ж.: *підкрадалася*).

— до віршів од 15 і до 3 зн. варіант в М. та коп. Ж.:

Аж огню немає.

Я думала, що батько спить,— (в рук. Д. П.
що спить батько).

Аж батько вмірас. (в рук. Д. П.: *аж він умірас*).

І нікому руки скласти.

Я перелякалась...

— 8 зн.: то мій батько,—в „Вечерницях“ і у Льв. К.: мій батечко.

513, 2: вбігаю,—в рук. Д. П. і в М.: *убігаю*.

— 3: а він уже ледве дше,—у Льв. К.: *а він вже*. В рук. Д. П.: *ледве стогне*.

— 5: мій таточку,—в рук. Д. П. і в М.: *тату, тату!*

— 6: за руки хватаю,—в рук. Д. П. і в М.: *хапаю*; у Льв. К.: за руку хватаю.

— 7: се я кажу. А він мені,—в М.: *А він мене взяв за руку*.

— 8: шепче: „я прощаю,—в М.: *і шптав*.”

— 9: я прощаю—тільки її чула,—в М.: *прощаю... і...*

— 10: здається, я впадала,—в М.: *я здається*, в „Вечерн.“: *і впадала*; в рук. Д. П.: *бо, здається*.

— 11: і заснула,—в М.: *та й заснула*.

513, 14: як у ямі в хаті,—в рук. Д. П. і в М.: *щось ходить по хаті*.

— 15: а за руку батько давить,—у Льв. К. і в „Вечерницях“: а за руки.

— 16: кричу,—в рук. Д. П.: *кличу*.

— 18 зн.: а він уже так, як крига,—в рук. Д. П. і в М.: *Аж він ужс...*; у Льв. К.: а він вже так, як крига; в „Вечерн.“: *а він вже як крига*.

— 14 зн.: що зробив би?—В рук. Д. П. і в М.: *чи простив би?* А в Б.: *щоб зробив?* (так у Льв. К. і єсть, а в Кож. та Праж.—підправлено).

— 12 зн.: їй Богу, не згаю,—в рук. Д. П. і в М. та коп. Ж.: *Простив би, ей Богу!*

— 9 зн.: потім не згадаю,—в рук. Д. П. і в М.: *Я молилася Богу*.

— 8: дітей, бачся, годувала,—в рук. Д. П. і в М.: *Ба ні... дітей годувала*.

— 6: та очінок—се вже враці,—в М.: *та, здається, щс очінок*. В рук. Д. П.: *що очінок*.

— 4: щоб не знать було, що стрига,—у Льв. К.: що стригли (так і в „Вечерницях“).

514, 3: і одна я, як билина,—в М.: *як той палець*; в рук. Д. П.: *І одна я з близнятами*.

— 4: на полі...—в рук. Д. П. і в М.: *на світі*.

— 5—6,—в рук. Д. П. і в М. немає. А далі в рук. Д. П. стоїть: (*плаче і співає*).

— 9: коровай сама бгала,—в Льв. Кобз.: *пхала (sic!)*, бо так в „Вечерницях“.

— 11: сина оженила,—в рук. Д. П. і в М.: *А сина женила*.

— 19: що дальш буде,—у Льв. К.: *дальше*; в М.: *Що ж там буде*. В рук. Д. П.: *що ж дальш*.

13 зн.: *дальше*,—в рук. Д. П.: *лиш*.

— 11 зн.: що даси?—в Праж. К. пропущено. В рук. Д. П.: *А що даси?*

— 9 зн.: я кукурузи,—в рук. Д. П. і в М.: *я й...*; у Льв. К.: *Я панушої (!) пришеу*.

— 8: нагадала, нагадала,—в рук. Д. П. і в М.: *постривайт* нагадала.

— 6: завдав сина,—в рук. Д. П. і в М.: *а сина взяв*.

— 4: виганяли. Нагадала...—в М.: *Еге, еге! Нагадала*; а зразу було: *еге, еге! Громадою* (так і в рук. Д. П.). В „Вечерницях“: *вигонили*.

— 1: і байстрят носила,—в рук. Д. П. і в М.: *близнят*; в рук. Д. П.: *близнят водила*.

515, 1: за плечима,—в рук. Д. П.: *за собою*.

— од рядка 2 и до 8 знизу в рук. Д. П., в М. та в коп. Ж. дуже одмітний варіант, а власне:

Аж і пан прийхав в рук. Д. П.: *аж і сам*.

Отоді було громаді

І всім до сто лиха (в Ж.: *досталося*).

Щоб мене не виганяли

З батьківської хати.

Та й взяв мене з близнятами

(одразу було: *а мене взяв з близнятами*. В Ж.: *І взяв*, в рук. Д. П.: *А мене взяв*).

До себе в палати.

Ростуть мої близняточка

(в Ж.: *ростуть, ростуть...*).

*А я утішаюсь,
І з лютою гадюкою* (в рук. Д. П.: *гадиною*).

*Я знову кохаюсь.
Докохалося до краю!
Сина у лакїї...
Занапастив... а з дочкою!
Чи чуєш,—з своєю!..
Чи це не зрїх по вашому?
І в вас так уміють?* (В Ж.: *чи в вас...*).

А мені дав карбованця (в рук. Д. П.: *кар-
бованець*).

*Та послав у Київ,
Послав Богу молитися.*

(В Ж.: *помолитись*; в рук. Д. П.: *щоб я Богу помолилась*).

Ото ж я й ходила.

В Праж. К. цей рядок чомусь опущено).

І молилась...

— 13 зн.: після слів „Наталочку,.. дитя своє“—по всіх ви-
даннях, крім „Вечерниць“ а звідти; Львів.—1867, пропущено ря-
док: *Прод нечестивий* (із Б); пропустив його і д. Романчук.

— 17: я марне,—в рук. Д. П. і в М.: *я дарма*.

— 6 зн.: чи в вас есть Бог який небудь.—у Льв. К.: чи у
вас е...

— 5 зн.: В нас його немає,—в „Вечерницях“ та у Льв. К.:
Бо у нас його немає; в рук. Ден. Пол. та в М.: *отже в нас...*

— 2 зн.: вертаюся із Київа,—в М.: *Вертаюся я додому*.
Рядки 2--1—в Праж. опущено.

5 і 6, до рядків од 1 і до 14 зн. варіант в рук. Д. П. та в М.
та в Ж.:

*Пан поїхав десь з дочкою,
Як перше зо мною (ці 2 рядки в Праз. К.
опущено).*

*І сина взяв; потім... потім...
Далебі, не знаю,
Що робилось... Мені снилось
Ніби то літаю
Над байраками совою
І дітей шукаю...
Ні, не слухай... Я не дітей*

(В коп. Ж.: *І не дітей; в рук. Д. П.: та то брехня. Я не дітей*);

*Я шукала пана;
А тепер уже не треба — (в рук.: Д. П.:*

*Та тепер —).
Піду у цигани.
Я вже сина оженила,
А дочка й так буде.*

516, 19 зн.: то й спущу його на його,—у Льв. К.: спущу на його.

— 18: *от тобі* проклятий,—це помилка; в Кожанч. та Праз.: *от-тоді*, а в „Вечерницях“ і у Льв. правильно: *одійди*. Помилка сталася через те, що в автографі (Б.) стоїть: *отойди*.

— 13: *я сина вже*,—теж помилка,—як слід статись лишень у Льв. „Кобз.“: *А сина вже*,—так і в Б.

— 10 зн.: *поки найдуть*,—в М. зразу було: *поки стопчуть...* Так і в рук. Д. П.

— 9: *неживою*. Чи ти бачив?—В рук. Д. П. та в М.: *ти не бачив мого сина?*

— 7: *мій снв Иван...* Ух, холодно!—в рук. Д. П. та в М.: *такий, як ти..* В рук. Д. П. замість: *Ух холодно—А знаєш, що?*

— 5: *паміста доброго кунлю*,—в рук. Д. П.: *а я паміста накуплю*.

— 4: *та й тебе повішу*,—в М. і рук. Д. П.: *і тебе*.

— 3: *а сама піду*,—в М. та рук. Д. П.: *та й піду собі*.

— 1: *несе у Київ*,—у Льв. К.: *в Київ*.

517, 3: *чи я найду моїх діток*,—в рук. Департ. Пол. та в М.: *дітей своїх*.

— 6: цигане вставали,—у Льв. К. уставали.

— 7: розібрали шатро, — і в рук. Д. П., в М., в Б. і у Льв. К.: *розібрали*, а в Кож. та Пр.—помилка. В „Вечерниціх“: *розібрали*.

— 10: *А вона*, небога,—теж помилка: в рук. Д. П., в Б., в „Вечерниціх“ і в Льв. Кобз.: *І вона...*

— 10—17 в М. та коп. Ж. варіант:

І відьма устала
Та й пішла сама за ними,
А йдучи співала:
„Кажуть люде, що суд буде..“

4 рядки (од слів „Кажуть люде“) в рук. Д. П. посунуто вправо.

— 12—11 зн.,—в рук. Д. П. і в М. немає.

— 9 зн.: в городи,—в М. і рук. Департ. Пол. з наголосом: *в городі*.

— 8: і марою,—в рук. Д. П. і в М.: і *мов диво*.

— 3: по селах,—в рук. Д. П. і в М.: *по світу*.

— 2: схаменулась,—в рук. Д. П.: *перестала*.

518, 3: то таке їй...—помилка: скрізь по „Кобзарях“ і в Б.—*щось таке*. — *171*

— 5—6: Напоїла,
То воно й минуло,

це вар. М. (так і в рук. Д. П.), бо в Б.:

Напувала,
То воно й минулось,—

тим часом по „Кобзарях“ скрізь той варіант, що в Б.

— 7—8: Потім її й сама стала,—в М. і рук. Д. П. її немає.

Вчить лікарувати,—це з М., бо в Б.: *І лікарувати*.
В рук. Д. П.—як в М.

— 11: як варити, напувати.—це з М., бо в Б.: *як сушити*,
як варити.

— 13: І приблуда училася,—це з М., бо в Б.: *Маріула. А*
та вчилася.

— 14: І Богу,—це з М., бо в Б.: *та Богу*.

— 15: літо її друге проблукала,—це з М., бо в Б.: *Минуло*
літо. Уже й друге.

— 16: та в старої вчилась,—це з М., бо в Б.: *І третє на-стало.* В рук. Д. П.: *та трави сушила.*

— 17—18: А на третє в Україну
З нею приблудилась,—це з М., бо в Б.:

*Уже прийшли в Україну.....
Жаль їй чогось стало.*

В рук. Д. П.: *приблудила.*

— 12 зн.: та й пішла собі до дому,—так в рук. Д. П., так і в М., а в Б.: *небога.*

— 11: на свою країну,—в К. Кож.: в свою Україну (узято з М.), а у Льв.: на свою Вкраїну (так у „Вечерн.“). Далі після цих слів в Б. текст значно скорочений і виглядає так в „Вечерницях“, (подано його в Кожанч. Кобзарі, в Праж. в примітці, стр. 203, а в вид. Романчука в прим. на стр. 691):

Та й пішла небога
На свою країну

(у Романч. в „примітках“ (стр. 691) неправ.: В свою Україну,—бо так в Кожанч.).

Вернусь, каже, хоч погляну
На дочку, на сина.
Не довелось. Пан вернувся,
Покинув Наталю
В Московщині. А ти її
За Дністром шукала!
Сина Івана молодого
Оддали в салдати
За те, що ти не навчила
Панів шанувати.
До кого ж ти прихилишся?
Нікого немає!
До людей хились, небого, —
Люде привітають.
Пан вернувшись зацедужав,
Стогне, пропадає,
А вона набрала зілля,
Та й пішла в палати (в Б.: й не має; у Льв.:
та прийшла в палати: так і в „Вечерницях“).

Лічить його, помагати,
А не проклинати.
Не допомгла болящому,
Бо не допустили.
А як умер, то за його
Богу помолилась
І жила собі святою,
Дівчат научала,
Щоб з панами не кохались,
Людей не цурались:
„А то Бог вас покарає,
А ще гірше—люде;
Люде горді, неправедні,
Своїм судом судять...
Оттак вона поучала, (але в Б.: *научала!* Так і
в „Вечерницях“).

Болящих лічила,
З убогими останньою (в Б.: *А з убогим*).
Крихтою ділилась.
Люде добрі і розумні
Добре її знали,
А все таки покриткою (зразу в Б. було:
знахуркою).

І відьмою звали!

На цьому кінчається текст, відрукований у „Вечерницях“. Од
рядка 10 зн. на стр. 518 і до кінця поеми це „Кобзарях“ текст
іде по М.

518 — 10 зн.: Рада, рада та весела.
Мов мала дитина,—це з М., а в Б.:

Вернусь, каже, хоч погляну
На дочку, на сина.

— 1 зн.: І легко спочила,—одразу було в М.: *легенько* спочила.
519. 1: мов,—в рук. Д. П.: *як*.

— 2: злее і незлее,—в рук. Д. П.: *і злее й незлее*.

— 7: мов в палатах, в своїй хаті—в М.: в палаті (очев. помилка, по аналогії з дальшим: *хаті*). В рук. Д. П.: *в палатах*.

— 8: перезімувала,—в М. було зразу: переночувала, але поправл. на: *жити вона стала* (так і в Пражськ.). В рук. Д. П.: *перезімувала*.

— 13: І всім людям,—в рук. Д. П.: *і всякому*.

— 15: а як,—в рук. Д. П.: *А що*.

— 11 зн.: сама собі,—в рук. Д. П.: *між чужими*.

— 7 зн.: її хату,—в рук. Д. П. без *ї*.

— 2 зн.: у хаточці,—тим часом в М. і в Праж.: *хатиночці*.

У хаточці—так в рук. Д. П.

— 1 зн.: як у раї,—в рук. Д. П., в М. та в Праж.: *мов у раї*. В рук. Д. П.: *як у раї*.

520, 5: колачик,—очевидно: калачик (так і в М.). Колач—спеціально галицьке слово. В рук. Д. П.: *той бубличків*.

— 9: в селі жила.—а в рук. Д. П., в М. і в Праж.: *жила дома*. В рук. Д. П.: *в селі жила*.

— 11: її поважали,—в рук. Д. П.: *ї вітали*.

— 12: після „давали“ ряд крапок (. . . . .).

— 19 зн.: з подагрою і подушками,—в рук. Д. П.: з недугами і болячками.

— 15 зн.: самого тільки. Де-ж ті діти?—в рук. Д. П.: *тільки самого. А деж діти?*

— 7 зн.: після *та ба*—ряд крапок.

— 4 зн.: милосердная,—в рук. Д. П. і в М. тут, як і скрізь у Ш.: *милосердая*.

— 2 зн.: в палати сумній. Просила,—в рук. Д. П. і в М.: *І лікарів оттих просила*, як це і в Пражськ. Звідки варіант?

— 1 зн.: пана зільцем,—в рук. Д. П.: *зіллям пана*.

521, 1: Божилася, що,—в М.: *Хрестилася, що*,—так і в Пражськ. К.

— 2: та лікарі,—в рук. Д. П.: *І лікарі*.

— 6: і жаль,—так і в рук. Ден. Пол., і в М., а в Пражськ. К.: *та жаль*.

— 15: новий розмір. В рук. Д. П. теж новий.

— 15 зн.: не прощений,—в рук. Ден. Пол. і в М. наголос: *непрощєний*.

— 13 зн.: уже його лукавого,—в рук. Ден. П.: *у будинках. Уже його*.

— 12 зн.: *ї* сакраментували,—в рук. Д. П. і в М. *ї* закре-гєпо (нема його і в Праж.).

— 7 зн.: якось,—в рук. Д. П.: *потім*.

— 2 зн.: стали прохати,—в *М.*: *благати* (так і в Пражськ.). В рук. Д. П.: *прохати*.

522, 2: І нищечком,—в рук. Д. П.: *І тихелько*.

— 3: шептала,—в *М.* було зразу *шептала*, але закреслено і поправлено: *читала* (так і в Праж.); так і в рук. Д. П.

— рядки 15—12 знизу в рук. Ден. П. і в *М.* долучено до дальшого розділу.

— 13 зн.: за ворога,—в рук. Д. П.: *за грішного*; в *М.*, в коп. Ж. та Праж.: *покійного*. Звідки *ворога*?

— 8 зн.: Ніби,—в рук. Д. П.: *так як*.

523, 10: і де що робилось,—так в рук. Д. П., а в *М.* (як і в Праж.): *і все що робилось*.

— 15: їм розказує,—в рук. Д. П.: *їх розважає*.

— 19: підете ви,—в рук. Д. П.: *ї ви*.

— 5 зн.: то все пани,—в *М.* в рук. Ден. Пол. та в Праж.: *пани все і м.*

— 4 зн.: і з рогами, і з хвостами,—в *М.*: *хвосцями*,—але це, очевидно, помилка. В рук. Д. П.: *Із рогами і хвостами*.

— 3 зн.: *обрізають коси*,—так і в Праж., але в *М.* безпечно: *одрізають*. В рук. Д. П.: *косу*.

— 1 зн.: та простоволосу,—так в рук. Ден. П., а в *М.* (і в Праж. К.) зовсім справедливо: *І простоволосих*,—бо не одну ж!—та й попереду: *одрізають коси* (а не *косу*).

524, 14 зн.: чорти утопили,—так в рук. Д. П., а в *М.* і в Праж.: *задалили*.

— 11—10 зн.: на могилі її осиковій,—в *М.* та Праж.: *і в могилу*. В рук. Д. П.:

Її осиковим

Кілкою пробивали.

— 9 зн.: уквітчали,—в рук. Д. П.: *засіяли*.

— 8 зн.: квітками,—в рук. Д. П.: *цвітками*.

— 6 зн.: дрібними,—в рук. Д. П.: *своїми*.

— 2 зн.: хрестітесь,—в рук. Д. П.: *моліться*.

— 1 зн.: молітеся і не кваптесь,—так в рук. Д. П., а в *М.*: *хрестітеся і не кваптеся* (так і в Пражськ.), а в коп. Ж.: *хрестітеся, не кваптеся*.

48. „Ой одна я, одна“.

З цього вірша почавши йтимо 13 віршів, що написав III-ко

в Петропавловській цитаделі в маю місяці р. 1847. Про оден з них (Н. Костомарову) знаємо, що написаний він 19/V, а під останнім „По-над полем іде“ стоїть дата 30/V. На щастя усі ці 13 віршів єсть в автографі в Муз. Тарнов. дуже дрібно списані на 4 стор. аркушу поштового паперу, з датою під останнім віршом: „30/V. Петербургська цитаделя“. Що то за автограф? Це не що пише, як копія тих 13 віршів, з автографу М., куди ці 13 віршів теж заведено і чистенько вписано, без звязку з нумерацією віршів: в автогр. М. після „Княжни“ (№1), інших стоїть № 2: „Згадайте братія моя (напис. уже на засланні). Далі йде увесь цикл цитадельної поезії—з того, часу

„Як ви гарнесенько і я
І з-за решотки визирали,—

усі 13, слідом зараз за „Згадайте, братія моя“, з окремою нумерацією з № 1 і до 13, а за № 13—знову вже стоїть № 3: Сонце заходить, гори чорніють (написане на засланні), потім № 4: Відьма (вписано з брульону), № 5: Лілея, № 6—Русалка, написані ще р. 1846; № 7: Мені тринадцятий минало і т. п.. Таким чином „Згадайте, братія моя“ хронологічно безперечно мусить стояти після усіх 13 цитадельних поезій; але коли Ш. в Н.-Новгороді переписував невідьницьку поезію свою в автограф Б., то „Згадайте, братія моя“ узяв як пролог до тих 13, і дав їм спільний заголовок:

„Въ казематі.
Моїмъ союзникамъ
Посвящаю“ (стр. 61—82 автографу Б.).

Звідси ясно, що заголовок „*Моїм союзникам*“ належить зовсім не до вірша „Згадайте, братія моя“, як це по всіх видан. „Кобз.“ уживається, а до цілого відділу (14) поезій. Та й заголовок цей стоїть не вгорі над „Згадайте, братія моя“, а на попередній (немов би обкладці) картці¹⁾. Зауважу лишень, що в цьому відділі в автогр. Б. нумерацію мають лишень цитадельні поезії, а „Згадайте“ стоїть без №, як передмова, а за те не перенесено сюди „Не спалося, а ніч як море“ (як не відповідне заголовкові), так що в Б. цитадельних віршів тільки 12. Ш. взагалі любив перед окремими розділами подавати мов передмову з віршів: в автогр.

¹⁾ Щоб цей цикл мав цілість і відповідав заголовкові, Ш. не тільки викинув з нього в автогр. Б.: „Не спалося, а ніч як море“, а ще й останній вірш „По-над полем“ поставив перед-останнім, а останнім—„Чи ви ще зійдетеся знову“.

М., починаючи першу книжечку з „Князпн“ (№ 1), він подав по-переду без №: „Думи мої, думи мої, ви мої єдині“, а починаючи третю книжечку (р. 1849)—без № поставив: „Непаче степом чумаки“.

Крім того в Музеї імені В. Тарповського єсть ще копія П. Кудіща, де на 11 листочках золотообрізаного поштового паперу великого формату єсть копія 12 цитадельних віршів (очевидно, з автогр. Б., бо теж немає „Не спалося, а ніч як море“, і № цього (9-ий підряд) опущено: після 8—одразу 10-ий).

Перейдемо до перегляду цитадельних віршів по черзі.

Ой одна я. одна.

Вперше видруковано в „Народному Читені“, 1860, кн. III стр. 151. Для цього вірша (як і для інших цитадельних), крім автогр. М. і Б. маємо ще й Черниг. автограф.

Одміни проти вид. Ромашчука:

90, 7: як билинонька,—в М.: *билинонька*; в Б. та Черниг. автогр.: *билиночка*.

— 11: красу, карії очі,—в М.: *Красу—карії очі*.

— 16: між чужими зросла,—взято з М., бо в Б. *І зросла—не кохалась*.

— 17: та вже й вянуги, стала,—в М.: *уже й старітись стала*, а в Черниг.: *уже й вянуги*.

49. За байраком байрак.

Крім автогр. М., Чернигів. та Б., єсть ще варіанти з коп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39), але ця копія, як вже згадувалося, не що инше, як копія з М. з де-якими невеликими поправками.

240, 15 зн.: із могили козак,—в М.: *на могилі*.

— 7 зн.: як скло,—в Черн. авт. стоїть: *сткло*, в М.: *скло*.

— 4: як запродав,—так в М. і Б., але в Черниг.: *Бо запродав*.

241, 2: і зарізали брата,—в М. та Черниг.: *дорізали*.

— 3: крови брата,—в М.: *крови*, а в Черниг.: *кровью*.

— 4: і в степу полягли,—це варіант М., з бо в Б.: *І отшуги полягли*; в коп. Ж.: *в степу полягли*.

— 6: закуривсь,—так і в М. і в Б., а в Черниг.: *за трусивсь*.

— 10: тяжко, тяжко ридав,—так в М. і в коп. Ж., а в Б.: *тяжко плакав*, ридав.

— 11: сині хвилі голосили,—в Черниг.: *гомоніли*.

— 13: *луна* степом пішла.—Спиняюся на цьому, як на філологічному курьезі: в Черниг. автогр. стоїть: *руна* гаєм пішла.—Зразу здавалося мені, що це випадкова помилка,—коли далі і в автогр. *М.* *руна*, теж саме—і в *Б. В. Б.* варіант такий: *Руна* (!) гаєм гула. Аж в копії *Ж.*: *луна*.

-- 16: затрусився байрак,—в *Б.* краще: *стрепенувся*. В *М.*: *затрусився*, але і в Кожанч., і Львів. 1867, і Праж.: *стрепенувся*.

50. Мені однаково.

Маємо для цього вірша три редакції: з автогр. *М.*, Чернігівський та *Б.*

Вперше видруковано в „Меті“, 1863, № 4, стр. 272—273—по варіанту *М.*, але з одною поправкою—тею, що в рукописн. додатках Романчука: „задушать вві сні“.

27, 2—1: На нашій славній Україні,
На нашій не своїй землі,—

цього в *М.* немає, а в Черниг. автогр., замість двох рядків: *на обезщещенній землі*. Цікаво, що цей варіант мали видавці Львів. Кобз. 1867, бо і там як раз цей варіант.

28, 3—4: Молися, сину! За Україну
Його замучили колись,—

після „сину“ в Чернігів. авт. (:). Цих двох рядків в „Кобзарі“ Кожанчкова немає.

— 9—10: Присплять, лукаві, і в огні
Її окраденую збудять,—

в *М.*: *присплять, гадюки, і в огні вдову окраденую збудять* (так в приміт. в Праж. Кобзарі); в Черниг. автогр.:

Присплять, *неситі*, і в огні
Вдову окрадену розбудять.

Нарешті, в рукоп. додатках д. Романчука найгірший варіант:

Задушать вві сні і в огні
Вдову окрадену з'огудять.

51. Не видай матері.

Для цього вірша маємо з чотири джерела: три автографи і копію Жемчужн. (З. Н. Т. т. 39).

90, 6: а ти покинула, втекла,—в М. та Ж.: *покинула, пішла*.
в Черниг.: *не слухала, пішла*.

— 2: не чуть *нічого*,—в М. та в Черниг.: нікого.

91, 1: вибите вікно.—в М.: *вибито* вікно.

— 3:—у день пасуться,—так і в М. і в Б., а в Черниг.: *пасуться в-день*.

— 5: сусідам,—в М. і Б.: *сосідам*.

— 8: тебе, неквітчану і в гай—в М. та Черниг.: *тебе с калиною*; так і в Ж., тільки: в гаю.

— 9: ставочок чистий,—в М., Черниг. і Жемч.—*ставок широкий*.

— 11: і гай сумує, похилився,—в Черниг.: *зелений зажурився*.

— 13: й її,—так в М. і Б., а в Черниг.: *та й те*.

— 16: і стежечка, де ти ходила,—в М.: *що ти ходила*, але в Б. та ще на одному листочкові з альбома (автограф музею,—дата 21/VIII 1859)—*де* ти ходила.

— 16 зн.: куди поїнула,—в М., Черниг. і Ж.: *де ж ти поїнула*.

— 14 зн.: в чужій землі, в чужій сімї,—в М. та Черн.—перестановка: *сімї... землі...*

— 13 зн.: кого ти радуєш? до кого,—в М., Черниг. та Ж.: *кого ти радувать схотіла*.

— 11 зн.: що в палатах,—в Ж.: *і в палатах*.

— 10 зн.: ти роскошувєш,—в М., Ж. та Черниг.: *ти спиш, мов дома*.

— 8 зн.: благаю Бога,—так і в М., а в Черниг.: *Молюся Богу*.

52. Чого ти ходиш на могилу.

Цей вірш в „Кобзарях“ має заголовок „Калина“, але заголовок навряд чи Шевченків, бо ні в М., ні в Б. заголовка „ні якого немає“.

Джерела—ті самі чотири, що й для „Мені однаково“. Видруковано вперше в „Хаті“ Куліша (р. 1860). По „Кобзарях“ скрізь полудтано варіанти автогр. М. і Б.

169, 9: чого воркуєш у-ночі,—це вар. М., а в Б.: *чому не спиши ти у-ночі.*

— 14 зн.: пошли, Боже, дочці в-ночі,—це вар. М., а в Б.: *Щоб послав він.*

— 5 зн.: в-купці на каливі,—це вар. М., бо в Б.: *З милим.*

— 4 зн.: будем плакати, щебетати,—в коп. Ж.: *Будем Бога вихваляти.*

— 3 зн.: тихо розмовляти,—в М. та Черниг.: *Бога вихваляти*; так було зразу і в Б., але закреслено і поправлено на: *тихо розмовляти.*

170, 3: і три літа,—в Черниг. та М.: *і дівчина.*

— 4: дівчина ходила,—в Черн. та М.: *три літа.*

— 5: після „на четверте“ в автогр. (....)

— 13: сльози—ріки,—в М.: *ріки—сльози.*

— 15: *Іх* славою,—так і в М., а в Черниг.: *І с славою.*

— 17 і 19: зневажають,—в Черниг., М. і Ж.: *осміяли.*

— 14 зн.: *Новий*,—в Черниг., М. і Ж.: *прийми ж.*

— 10 зн.: мене знайдуть, поховають,—це вар. М. (тільки: *найдуть*), а в Б.: *Вранці найдуть мене люде.*

— 6—1 зн. і 171, 1—2—в М. немає, а за те там (а також в Черниг. і коп. Ж.) такий вар.:

Не соц—трава перед світом

Одцвіла—завяла—(в „Хаті“ Куліша: зівяла

То дівчина на могилі

Плакати перестала.

Перестала сльози лити

І тяжко любити,

На-вік віки на могилі

Сльозами умита.

Втомилася та й задрімала: (в Черниг.: *та й* —немає).

З-за гаю сонечко вставало:

Раділи люде...

171, 4: вечерять дою,—це з М., бо в Б.: *дочку вечерять.*

53. Ой три шляхи.

Вперше видруковано в „Основи“, 1861, кн. I. Джерела ті самі чотири, що й для попередніх двох віршів.

171, 15 зн.: а невістка посадила,—в Черниг. М.: *а невістка над горою*; в Ж.: *під горою*.

172, 1: братів на чужину,—так і в М., а в Черниг.: *на чужині*.

— 5: по світу блукають,—в Черниг.: *в неволі канають*, а в М.: *в чужині блукають*.

— 6: І три шляхи,—в Черниг. і М.—: *А три шляхи*. В Чернігівському автографі при кінці додано 4 рядки, яких немає ні в М., ні в Б., і ні в одному вид. „Кобзаря“:

*Було не йти, не кидати
Веселі хати,
Чуже поле не топтати,
А своє орати.*

54. Веселе сонечко ховалось.

(Н. Костомарову).

Джерела ті самі, що й для попередніх віршів, крім копії Ж. Вперше видрук. в „Меті“ 1863, № 4.

18, 11: *веселе сонечко*,—так в Б., але в М. та Черниг. авт.: *весенне*. Вар. „весняне“ (в примітк. до Праж. К.)—очевидно, поправлене М.: *весенне*.

— 12: в широких хмарах,—це вар. з М., бо в Б.: *в веселих*.

— 13: гостей зачинених,—в М. та Черниг.: *закованих*.

— 14: холодним чаєм напували.—З приводу цього варіанту несправедливо обвинувачували часом видавців „Кобзаря“ за те, що у них стоїть: *сердешним чаєм*,—тим часом і в М., і в Б., і в Черниг. автогр.: *сердешним*. Хіба що допустити, що Ш. аж тричі помп्लився (як це вже було з *руна* зам. *луна*)?

— 16: синемундирних часових,—в М.: *синемундирних* (а в Черниг. *синьмундирних*), а вже у всякім разі не: *сині мундури* в часових,—як це у Льв. 1867 (так і в „Меті“).

— 13 зн.: моїх тяжких, кровавих сльоз,—в Б.: *кровавих, тяжких*.

— 8 зн.: кого я там, коли покинув,—так в М., а в Б. інша інтєрпункція: *кого я там коли покинув?*

— 6 зн.: і серце тяжко запеклось,—так в М., а в Б. значно краще: *і жалем серце запеклось* (так і в Праж. К.).

— 4 зн.: твоя, мій брате, мати,—в М. зразу було: *товаришова мати*,—але поправ. так, як в вид. Романч.; в Черниг. автогр.: *невольникова*.

— 3: чорнійше,—так в М., і в Черниг., і в Б., але в нотатках д. Романчука: чорнійша.

55. Садок вишневий коло хати.

Видруковано вперше в „Русск. Бесѣдѣ“, 1859, № 3. Відомий цей вірш під заголовком „Вечір“. В М. і Б. заголовку немає, а в одному Черниг. автографі: *Весенній Вечір*. Автограф, цей—на малих двох чверточках поштового простого сірого паперу, в якому ото їй виписано „Весенній вечір“. Одміп проти того автографа, де ціла низка цітадельних поезій, немає ніяких.

Текст в „Кобзарях“, як звичайно, друковано по автогр. Б. Одміни незначні:

89, 6: плугатарі,—і в М., і в Б., і в Черниг.: *плугатарі* (з наголосом); так само і ряд. 8: матері (а не матери).

— 17: затихло все. Тільки дівчата,—в М. теж (.) посередні, а в Черниг.—(,).

56. Не спалося, а ніч як море.

Джерела: Черниг. автограф і М. (в Б. немає).

175, 12—11 зн.—рядкі ці взято в ( ).

— 8 зн.: верчуся,—так і в М., а в Черниг.: *верчусь я*.

— 1 зн.: А барни бѣдненької,—в Черниг.: *тощенької*.

176, 1: меня-то, слышь, и подсмотрили,—в Черниг.: ... *знаеш, і схватили*.

— 3: такъ воть-тѣ случай то какой,—в Чернигов.: *Тепер и стой да тьски пой?...*

— 5: а я—аж страшно,—в Праж. К. в примітках звідкілясь узято: *аж чудно* (...).

— 12: я, знай,—в Черниг. і М.: *І знай* (в „Кобзарях“ теж я).

— 17 зн.: головка бідна!—в Черниг. авт.: *а я козак був* (цей вар. згадується і в прим. в Праж. „Кобзаря“).

— 16 зн.: та хто таку позичить силу?—в М. було зразу: *позичить таку*, а в Черниг. теж: *позичить таку силу*.

— 11—після цього рядка в Черниг. автографі вставлено рядок: *Вертаюсь в-осени додому*,—(про цей вар. є згадка і в прим. в Праж. Кобз.).

177, 4: таки сусіду про Ганнусю,—в Черн.: *кажу: де ділась, що немає?* (так і в прим. в Пр. „Кобз.“); так було зразу і в М., але поправлено.

177, 10: згага,—так в М., але поправлено із: *ззага*; в Черниг.: *ззага*.

— 11: я ледве, ледве,—в Черниг.: *поки я слухав* (так і в прим. в Пражск. К.).

— 13: одвезли,—в Черниг.: *повезли*.

— 11 зн.: із армії, чи що... , — в Черниг.: *чи що*—немає.

— 5 зн.: *І так*,—в Черниг.: *то й*.

57. Рано в-ранці новобранці.

(Пустка).

Ні в М., ні в Б. заголовку немає. Дав його („Пустка“) мабуть Куліш в „Хаті“ (р. 1860), де вперше вірш цей видруковано.

172, 11: виходили із села,—так в М., а в Б.: *за село*.

— 13: одна дівчяна пішла,—так в М., а в Б.: *І дівча одно пішло*.

— 15: з милшм розлучати,—так в М., а в Черниг.: *розлучити*.

— 16—17: Розлучила та вмовляла

Поки в землю закопала,—

цей варіант (не найкращий) узято з Львів. К. 1867, а тим часом з обох автографах зовсім не так. В Б.:

*Подибала стара мати
Доню в полі доганяти
І догнала, привела
Нарікала, говорила,
Поки в землю положила.*

а в М.:

*... Розлучати,
Розлучила—привела,
Нарікала, говорила
Поки в землю опустила:*

там само і в коп. Жемч. та в Черниг. автогр.

— 14 зн.: стоїть село, не вирросло,—так в М., а в Б. краще:
Минули літа, а село.

— 7 зн.: в вікно заглядає,—в Б.: в *пустку*.

— 6 зн.: заглядає,—в Б. *марне, брате.*

— 3 зн.: вечеряти в хату,—в М. було зразу: *в хату ве-
черяти.*

— 2: а він колись був кликаний,—теж в Б. краще: *А ко-
лись, давно колись-то.*

173, 3: любитися,—в Б.: *веселитись.*

— 4: весь вік веселитись,—в Б.: *та Бога хвалити.*

— 5—6: А довелось, мій голубе,
Сльозами умитись,—

це варіант з Львів. Кобз. 1867, а в Б.:

*А довелось: ні-до-кого
В світі прихилитись;*

в М. та коп. Ж.:

*А довелось Христа ради
У людей прохати.*

— 7: сидить москаль під хатою,—в Б.: *сидить собі коло
пустки.*

58. В неволі тяжко, хоча й волі.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, V. Одніи не великі:
20, 14 зн.: в неволі тяжко, хоча й волі,—після „тяжко“ тре-
ба..... (так в автогр. М.).

— 11 зн.: хоть на чужому, та на полі,—а в М. та Черниг.
автогр.: *коло людей та коло поля.*

— 3 зн.: поховують, — в М. було зразу, але закреслено: *бу-
ду жить.*

— 1: людей і Господа хвалить,—і в М., і Б., і Черниг., і в
„Основі“: *любить.* Переміна пішла з Кожанч. „Кобзаря“, а на
якій підставі,—це відаю.

59. Чи ви ще зійдетеся знову.

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, X. Джерела ті самі,
що й для попереднього вірна.

242, 12: чи ми ще зійдемося,—таку поправку зроблено в автогр. *Б.*, але ж далі скрізь не виправлене осталося: „годить, смирітєся!“ В *М.*, Черниг. і *Ж.*: чи *ви* ще зійдетєся. Так і в „Основи“.

— 15: і слово *правди*,—в *М.* та *Ж.*: братства.

— 16: в степи, вертєни понєсли,—варіант такий пішов з „Основи“; такий варіант і в Черниг. автографі, а в *М.* і в *Б.*: *в степи і дєбри*; крім того в *М.*: *рознесли*.

— 11: любить її! Во время люте..... — Цей рядок, через неправильну інтерпункцію, наробив багато клопоту, і в „Основи“ стоить таке: любить її, *бо время люте*, що зовсім псує думку поета. А тим часом і в *М.*, і *Б.*, і коп. *Ж.*: *во время люте*, і після „Любить її“ стоить або..... (в *М.* і в *Б.*,—в цьому останньому „Во“ навіть з великої літерц), або—(як в Чернигів. автогр.).

60. По-над полем іде.

(*Косарь*).

Вперше видруковано в „Основи“, 1862, X. Ні в *М.*, ні в *Б.* заголовка Ш. не дав,—зроблено його („Косарь“) після смерті Ш-ка, та й то якось він не прийнявся. Видруковано по „Кобз.“ вірш по автографу *М.*, а не по *Б.*

19, 14: ні на кого,—в *Б.*: *І* ні на кого.

— 16: не кричи й не проси,—в *Б.*: *не благай*, не проси.

— 18: чи то город, чи то поле—в *Б.*: *чи то пригород*, чи город.

— 20 зн.: сироту кобзаря,—в *М.*: *й* сироту.

— 7 зн.: не минє й царя,—і в *М.* і в *Б.*, виразно: не минє (помилка пішла з „Основи“).

— 3 зн.: *й* хрєста ніхто... , — ні в *М.* ні в *Б.* немає *й* (в Пражск.: *І* хрєста...).

У віршові у всіх строфах кожен пятий рядок треба посунути вправо.

II. Невільницька поезія.

(1847—1850).

61. Думи мої, думи мої, Ви мої єдині.

Цим віршом, як прологом, починається перша книжечка не-
вільницької поезії (автограф *М*); їм же починається і автограф
Б.—теж як прологом, без заголовка, (немов би на вкладній картці) і

Відміни такі:

20, 5: прилітайте сизокрилі,—спочатку в *М*. було: мо-
пташки.

— 10: Вони вже убогі,—це вар. *Б*., а в *М*.: *і вони убогі*.

— 13: мої любі,—в *М*. зразу було: *мої квіти*, але поправлено.

— 15: як діток,—в *М*.: *як мати*.

— 16: і заплачу,—в *М*.: *і поплачу*.

В „Кобзарях“ Льв. 1867, Пражськ. та інших—так як в Ко-
жанчиківськ., а текст Кожанч.—по автографу *Б*.

Дуже може бути, що вірш цей зовсім не найраніш усього
іншого на засланні написаний, бо очевидно, що Ш. не одразу
завів книжечку, як прийхав на заслання. А тим часом у нього
набиралося де-що з нового написаного—дрібнішого, і така вели-
ка річ, як от „Княжна“. Коли книжечку він зробив, то й захо-
дився туди заводити не тільки те, що написав на засланні, але
й те, що якимсь чином йому чи пощастило з собою довести, чи
може надіслали йому в Орську кріпость приятелі... У всякім разі-
кілька поезій, навіть чималих (як „Відьма“, „Русалка“, „Лілея“), він
вже готовими переписав в першу свою книжечку, але на почат-
ку поставив вірш: „Думи мої, думи мої“, який мав бути за ко-
ротеньку передмову до змісту книжечки.

Але попереду скажу більше і про цю книжечку, і про обид-
ва автографи (*М*. і *Б*.), щоб вже більше не вертатися до них,
та поясню, що це за автографи.

Про обидва ці автографи в літературі була вже згадка двічі.
Одні раз про них говорив д. В. Науменко, у якого вони збері-
гаються, ¹⁾ а вдруге—на підставі статті д. Науменка—небіжчик
О. Кониський ²⁾. Кониський не вірив в те, щоб хоч одна з тих

1) „Кіев. Старина“, 1892, II, 314—319. Къ вопросу о научномъ изданіи
„Кобзаря“.

2) З. Н. Т. т. XVII. Проба улаштування хронології творів Шевч.. стр. 5—8.

книжечок (автографів) була захалявною, і вважав їх за якісь альбоми, куди Ш. заводив і свої і чужі твори,—як що якийсь вірш йому подобався (О. Кониський, очевидно, думав так, маючи доказ з „Дневником“ Ш., куди він справді повписував чимало цікавих віршів українських і російських). Але заперечуючи „захалявність“ автографів і не надаючи їм особливої ціни, небіжчик Кониський подає цінні звістки про ті автографи, не відаючи, що вони як раз і єсть увесь скарб поетичний Ш.—ка на засланні і мало не весь по-повороті його звідти. „На весні р. 1866,—каже О. Кониський,—з самого початку березія, вертаючись зза кордону, я бачився в Петербурзі з Костомаровим; він в розмові хвалився, що усі українські твори Шевченка передано йому задля улаштування нового видання „Кобзаря“, але роботу вибору Кобзарських творів взяв на себе Вашкевич. Від останнього знаємо ¹⁾, що літературною спадщиною, яку лишив Ш., була „маленька книжечка“ та „персплетений в жовту папку зшиток з різнобарвною поштовою паперу, завбільшки з поштовий аркуш, з написом „Поезії Т. Шевченка“. В маленькій книжечці було опрацьовано все, написане поетом на засланні на аркушиках в ^{1/16} звичайного великого аркушу поштової паперу. Се була книжечка з тих зшитків,—каже Вашкевич.—що поет носив в халяві. З цієї книжечки поет переписував в жовту книжечку вже полагожені свої твори, а також і нові, написані ім після заслання. Значна частина тих творів була надрукована в „Основі“, але не менш третини не було ще надруковано і гадали те надруковати в „Кобзарі“ Кожанчикова. Тоді ото трапився замах Каракозова на царя (4/IV 1866) і лютовання Муравєва, так з обережності були спинені роботи по виданню „Кобзаря“, а маускрипти доручили зберегати Кожанчикову. Перегодом, вже р. 1867 той „Кобзарь“ з передмовою Костомарова вийшов таки. Здається, що книжки, про які повідав д. Вашкевич, і є ті самі, про які говорив д. Науменко. Мабуть книжечки, про які повідали д. Вашкевич і д. Науменко, і є ті самі Шевченкові автографи, якими орудовали редактори „Кобзаря“ р. 1876“.

До цього можу лишень додати, що небіжчик Кониський не помилився: тими автографами дійсно орудовали видавці Пражського Кобзаря р. 1876 (2 томи), і не дійсно, ті самі—маленький і в жовтій папці зшитки, про які говорив Вашкевич, і що малень-

¹⁾ „Кіевск. Стар.“ 1895, Споминки Недоборовського.

ка книжечка—це та сама книжечка, про яку говорить і І. Тургенев в своїх „Споминках“ [Пражськ. Кобз., т. I.]; „онъ (Шевч.) мнѣ показавъ крошечную книжечку, переплетенную въ простой дегтярный товаръ, въ которую онъ записавъ свои стихотворенія и которую прятавъ въ голенищѣ сапога, такъ какъ ему запрещено было займаться писаніємъ“ (V). Справді, ця маленька книжечка— „крошечная“ й оправлена вона в чорну шкуру, але чи були вже тоді в ній золоті боки [„золотою обрѣзъ“] і чи стояли збоку на палятурах випечатані літери: *М. Т.* (Михайло Лазаревський) — не відаю. Додам лишень, що після того, як видано було Кожанчиківський „Кобзарь“, то й цю маленьку книжечку, і більшу, в жовтій папці, передано було у Київ, і вони тут і лишилися по сей час— на сховці зараз у редактора „Кіевской Старини“ В. Науменка.

Але яким чином вони збереглися, коли нам відомо, що р. 1850 у Ш. в Оренбурзі зроблено було трус і забрано його папери? Забрано було дійсно, але тільки те, що Ш. не захотів оддати Лазаревському [Федорові] та Герну, які попередили Ш-ка про те, що має бути у нього трус. Усі цінні папери, а разом з тим і ті захлавні книжечки, яких було аж чотири („і четверту починаю книжечку в неволі мережати“), забрав до себе Ф. Лазаревський. Згодом, коли Ш. був уже в Нижн.-Новгороді, вертаючись у Петербург, то йому було прислано усі його папери. Хто їх йому доставив і звідки—поки що не знаємо. Це міг зробити або Крушкєвич (засланець), що вертався з Сир-Дарьї і в січні р. 1858 був уже в Н.-Новгороді (через нього міг передати Герн папери), або—і це мені здається певніше — їх переслав з Петербургу в Н.-Новг. Лазаревський через Шрейдера, який саме в лютому їздив у Петербург і повернувся звідти 19 лютого, а на другий день Ш. вже береться „переписувати для друку свої вірші, писані р. 1847—1858“. У всякім разі, в лютому Ш. вже мав папери, а головню— свою маленьку книжечку, з якої і заходивсь ото переписувати невеличкію поезію в зшиток в жовтій оправі. Цей другий зшиток — просто гарний оправлений в жовтий сапьян альбом з синього поштового паперу великого формату, в якому 328 нумерованих сторін і мало не третя частина альбома це нумерованих. Заголовок на другій сторінці (перша порожня):

Поезія

Тараса Шевченка

1847 г.—

і все, що вписаво з поезій під цим роком, а власне: Думи мої, думи, Княжна, Відьма, Лілея, Русалка, Хустина, Іржавець, Чернець,

Одні у одного питаєм, Самому чудно, Ой стрічечка, Козачковському, цікл поезії в казематі. („Моїм союзникам“) — переписано дуже чітко і чистенько: так само ще без поправок переписано все і з року 1848 (стор. 83—113), під яким стоять: А нумо знову віршувать, Варнак, Ой гляну я, подивлюся, Та не дай Господи нікому, Старенька сестро Аполлона („Царі“). Заголовку немає, — просто — V розділів, які згодом під цей заголовок стягнуто, лічучи сюди і „Бодай кати їх постипали“). На батька бісового, І досі сниться, Огні горять, І станом гнучим, І золотої й дорогої, Ми в купочці, Ми в-осени такі похожі. Рік 1849 (стр. 119—163) теж чисто переписаний, — поправки дуже дрібні, і то пізніші, червоним олівцем. Сюди увійшло: Не ваче степом чумази, За сонцем хмаронька пливе, Не до-дому в-ночі йдучи, Як маю я журитися, На-що мені женитися, Ой крикнули сірі гуси, Як би тобі довелось, Зацвіла в долині, У нашім раї на землі, На великдень на соломі, Мов за подушне, П. С. (Не жаль на злого), Г. З. Немає гірше, як в неволі, Як би зострілися, Не ваче праведних дітей, І небо невмите, Не для людей—тієї слави, Коло гаю в чистім полі, Як би мені черевики, І багата я, Полюбилася я, Породила мене мати, Но улиці вітер віє, Закувала зозуленька, Ой саду я під хатою, Із-за гаю сонце сходить, Ой люлі, люлі, Туман, туман долиною, І широкою долину, На вгороді коло броду, Як би мені мамо, намисто, Утоптала стежечку, Не вернувся із походу, Ой умер старий батько, Швачка, Ой чого ти почорніло. Далі р. 1850 обнімає усього стр. 165—178 і тут переписано тільки: Лічу в неволі, Не молилася за мене, Петрусь; ще далі (стр. 189 — 224)—р. 1857, а в ньому: В неволі, в самоті немає, Москалева криниця (не драматична), Неофіти, — тут уже більше поправок; далі ще, під окремим заголовком р. 1858 (од стр. 225), але поезії переписано тут не так чисто, як з попередніх років, а деякі то й не рукою Ш. писані, але усі з датами. Тут ми маємо: з р. 1858 — Доля, Муза, Слава, Сон, Я не здужаю нівроку; з р. 1859: Подраження 11 псалму, Марку Вовчку, Ісаїя глава 35, Н. Н. Така як ти колісь лілея, Ой на горі роман цвіте [чужою рукою], Ой маю я оченята, Сестрі, Колісь дурною головою, Як би ти Богдане, Во Іудеї во дні они, Марія (чужою рукою), Подражаніє Э. Сові, Подражаніє Іезекілю, Осії глава XIV (чужою рукою); з р. 1860: Дівча любе, Ой діброво—темний гаю, Подражаніє Сербському, Молитви, Колісь то ще во время оно, Плач Ярославни, Умре муж велій, Гими чернечій, Над двіпровою сагою, Росли у-купочці, Світе яєний, З передсвіта до вечора, Ликері (чужою рукою), Н. Макарову, І Архимед, По-

ставлю хату, Не парікаю я на Бога, Саул, Минули літа молодії, Титарівна-Немерівна, Хоча лежачого й не б'ють, І тут і всюди, О люде, люде! Як би з ким сісти, І день іде, Тече вода з під явора, Якось то йду я у—ночі (чуж. рукою), Бували войни (чуж. рук.), Н. Т., Зійшлись, побрались. Для р. 1861 тільки зроблено надпис рукою Ш.: „1861“, але останньої поезії своєї вже не довелося йому вписати сюди. Таким чином, в цьому чистішому зшиткові ми маємо все, що написав Ш., крім або дрібниць, яким він не надавав ніякої ваги (напр. „Та головонька моя бідна“ р. 1859, — див. „Нова Громада“, 1906, кн. VIII), або ж поезій не викінчених, та через те не вписаних сюди, — напр. „Юродивий“ (З. Н. Т. ім. Ш. т. 39). Що ж до поезій з р.р. 1847—1850, то переписано в цей альбом (або автограф Б. = більший, як ми його звемо скрізь) далеко не все, і хронологія поезій часто-густо зовсім неправдива, бо Ш. переписуючи напр. „Княжну“ з р. 1847, ставив під нею: „Н.-Новгород, 1858“. Хоча переписані сюди з маленької книжечки поезії мають кращий, звичайно, текст, але для історії тексту і для слідування за поступом творчості Шевченка на зашлани значно більшу ціну має „Маленька книжечка“ (автограф М.), де поезії вписано під ряд, в міру того, як вони творилися, запізнюючися хіба на місяць—два після того, як їх складено було (напр. „На Різдво“ Лазаревському—з'явилося 4-ом №-ом другого року).

Перейдемо тепер до маленької книжечки, чи автографа М.

Які в ній поезії містяться—того зараз не буду подавати, — вони подаватимуться далі, з одніями, в тому порядку, в якому стоять як раз в „маленькій книжечці“ (автографі М.), — скажу лише кілька слів про її склад, бо це має велику вагу для розв'язання питання про хронологію багатьох віршів з р. 1847—1850. Книжечка в чорній шкурятиній оправі має 430 сторінок і в 16^о почтового аркушу і, за виїмком кількох порожніх сторінок, уся снисана дуже густо дрібним письмом. В тому виді, в якому вона зараз, вона розуміється не могла бути за халявою; та вона й не була такою у Ш.: оправлено її в шкуру та позолочено боки згодом, мабуть в Петербурзі. У Шевченка ж в руках це була не одна книжечка, а 4 книжечки—зшитки, на кожну год по одному: на р. 1847, 1848, 1849 і 1850. І справді, і книжечка (зшиток) на 1 сторінці нічим не записана, лишень зроблено немов ряцця (вся книжечка на кожній записаній сторінці має ряцця), а в лівому ріжку у самій горі чорнилом проставлено „1847“: на другій картці стоїть „Думи мої, думи мої, ви мої єдині“. Друга книжечка (зшиток)—на першій картці (обкладиці) не має ряців:

вгорі так само стоїть чорнилом „1848“, а посередині олівцем „1848“, і під ним „2“,—рукою Ш., але очевидно колись пізніше (як уже усі чотири книжечки були разом оправлені в одній книзі). Починається друга книжечка: „А нумо зпову віршовать“. В третій книжечці—перша картка без рямців: вгорі чорнилом „1849“, нижче—„1849“ червоним олівцем, рукою Ш., а посередині „3“ чорним олівцем, рукою Ш. Починається книжечка (зшиток) віршом „Непаче степом чумаки“, в якому говориться:

„А я байдуже... Книжечки
Мережаю та починаю
Таки віршами“
. . . . . — і далі:
„Уже два годи промережав
І третій годъ оце почну“.

Нарешті 4 книжечка (без рямців на обкладці) немає вже вгорі року (а може паятурщик одрізав, як що дуже високо було написано); посередині, чорним олівцем, стоїть „1850“, а трохи нижче „4“—червоним олівцем, обидва надписи рукою Шевченка. Починається книжечка віршом „Лічу в неволі дні і ночі“, в якому далі:

„І четвертий рік минає
Тихенько по волі—
І четверту починаю
Книжечку в неволі.

Таким чином, перед нами ті автентичні 4 Шевченкових книжечки (зшитки), які „мережав“ та „віршами починав“ Ш. на засланні до труску в р. 1850 в Оренбурзі. Але на цьому не край. Кожна з цих 4 книжечок складалася теж з окремих певеличких зшитків, об'ємом—на оден аркуш поштового паперу, зігнутого в восьмеро (16 сторінок), і кожен з них має свою окрему нумерацію. Цідрібні зшитки, очевидно не були зшиті одразу під ряд, які до якого року належать, а кожен був окремо... І от коли їх забрав Лазаревський з Герном перед трусом, то мабуть тоді Шевченко понумерував їх усі підряд (усіх маленьких зшиточків набіралося 27), і мабуть тоді ото і наробив помилок з ними. Річ в тім, що раніше він нумерував зшиточки кожного року спочатку (од № 1 і до 5 чи 10, чи гам скільки приходилося), але склавши їх хронологічно і давши усім нову нумерацію від 1 до 27, він

не доглядив, як до зошита з р. 1848 притулив зошит з р. 1850, і навпаки, до р. 1849—з р. 1848 і т. п. Понумерувавши зошити униз, Ш. понумерував тоді в цілій уже книжечці усі сторінки під ряд, як єсть (431 сторінка),—але після відомої нам помилки, сторінкам цим ніякої ваги не можна давати. Навмисне простежимо склад тих книжечок. По тій лічбі сторін, що в-горі, в I книжечці 158 сторінок, але стр. 42—43, 96, 126 і 147—білі, не записані. Ці 158 сторінок складаються з 10 зшиточків: I—од стр. 1 до 14, II: од 15 до 30, III:—31—46, IV: 47—62, V: 63—78, VI: 79—94, VII: 95—110, VIII: 111—126, IX: 127—142, X: 143—158. Вся перша книжечка, як бачимо, складається з 10 зшиточків, і з ними не сталося ніякої плутанини, —ото тільки хіба викликає де-яку непевність, що на стр. 109—110, між № 11 (на стр. 108) та № 12 (на стр. 111) уміщено вірш („Ще як були ми козаками“) без нумерації і зовсім не таким економним письмом, як усі сторінки попереду і далі потім. Хіба може це можна пояснити тим, що стр. 109—110—була останньою карткою маленького зшитка і Ш. вже на ній економії і з місцем не робити?

Переїдемо до другої книжечки (р. 1848). Тут вже побачимо не те. Усього вона обнімає сторін од 159 і до 222 (од 218 до 222 білі); початкові зошити—з иншого, кращого паперу, як книжечки р. 1847, і йдуть так XI: 159—174; XII: 175—190, а далі... перше, що кидається у вічі—инший, зовсім поганий папір і те, що після № 11 поезії (кожен вірш у III. має, на щастя, окремий свій номер)—іде (на стр. 191—194) поезія без №, а на стр. 195—з номером 8 (!). Ясно, що зошит із стор. 195—не з року 1848. А з якого? Розглянувши цілу книжечку, можна знайти і відповідь: цей зошит належить до р. 1850 (стр. 191—206), а продовження віршів з р. 1848 (№ 12 та далі), треба шукати на стр. 207 і дальших.

Поглянемо на третю книжечку. Обнімає вона стр. 223—366 (білі 254 і 334). Починається вона з зошитка 15-го од сторінки 223 і до 238: 16-ий: 239—254; далі—стр. 255—270 (внизу число зошита перемарано).—усі ці три зошити—одна цілість. Дивимось далі: стр. 271—366, а також 415—424—теж одна цілість (аж 60 віршів під ряд), але чи дійсно це вірші р. 1849? Ніяким чином, бо на стр. 271 стоїть № 14 поезії, а на попередній сторінці—№ 12, та й папір не той і чорнило не те, і навіть письмо иншого складу. Звідкіль ж вони? Придивляючися до всієї книжки, бачимо, що на стр. 399—414 (стоять під р. 1850) як раз єсть такий папір і письмо, і поезії там за №№ 12 і

13, а стр. 271—366—їх продовження. Тепер питання: до якого ж року належать ті №№ 12—13 на стор. 399 і дальших? Чи до р. 1850? Ніяким чином, бо попередня перед № 12 сторінка має поезію за № 7! А початок з 11-тєю №№ аж на стр. 159—190 (в зашитковій 11-му), тоб то в першому зашитковій р. 1848. Одже врешті поезії з року 1848 треба шукати по таких сторінках автографа М.: 159—190, 399—414, 271—366 і 415—424.

Що ж тоді лишається на долю р. 1849? Лишається: стр. 223—270 (№№ 1—12 поезій), але це не все, бо стр. 207—222, як показує і нумерація віршів (№ 13), і пшємо, і папір—є продовженням віршів на стр. 270. Таким чином р. 1849 має ще і стр. 207—222, а всього—18 віршів.

Заглянемо і до четвертої книжечки до р. 1850. Тут стр. 366—398 (№№ 1—7)—одна цілість і безперечно належать до р. 1850; дальше йдуть стр. 399—414, які одішли до р. 1848, так само як і стр. 415—424, але за те до р. 1850 належать стр. 191—206. І тут між иншим виявляється, що вірш „Буває в неволі иногді згадаю“ починається на стр. 395—398 (за № 7-им), а кінець його сто і єсть („Не знаю, як тепер ляхи жпвуть“) на стр. 191 і дальших. Варто тільки прочитати ці два вірші під ряд, і кожен упевниться, що правда на моему боці. Таким чином, рік 1849 має усього 18 віршів, а рік 1850 має 12, і шукати ці останні треба на стр. 367—398 і 191—206.

Тепер, після того, як встановлено вже порядок віршів, а значить і зовсім инакшу, ніж досі була, хронологію їх, можна доглянути, що поплутав зашиточки сам Шевченко, бо його рукою поперемазувано число на їх. А попередправляв він їх,—це раз кажу,—аж тоді, як склав зашиточки усі до—купн, і мяючи їх цілих 27—він і наробив помилку, прикладаючи до № 6 вірша № 7-ий, до № 12—№ 13-ий, не дивлячися добре, якого саме року той № 7 чи № 13-ий. А коли їх склав, то так вони і оправлені були, і в такому порядку він і понумерував в книжечці сторінки під ряд, а потім, переписуючи поезії з цієї книжечки до більшої (автографа Б.), наробив через це багато помилок в хронології, які до сього часу оставалися певнирвленними.

62. Княжна.

Княжна стоїть в автографі М. під № 1 поезій (не лічучи „Думи мої, думи мої). Як свідчить брульон-автограф в Черинг. Музею—написана ця поема уже на заслання:

Поговорим над Ура.лом

В неволі з тобою—стоїть там в ньому.

З того брульону Ш. переписав поезію чистенько в автогр. М., а р. 1858 звідси— в Б. Крім трьох автографів маємо ще й варіанти— копія Жемчужникова (З. Н. Т. т. 33), але цей варіант, як я вже згадував, не що инше як копія з автогр. М. з незначними поправками.

Осібности.

Стр. 490, 2—1 зн.: В неволі з тобою, поговорим тихесенько. в Черниг. автогр. (означатиму просто Ч.) було зразу: *над Уралом*, а поправлено: „*на чужині тихенько* з тобою; в М.: *на чужині тихенько*, а в Б.— як в вид. Романч. (Вся поема надрукована в „Кобз.“ Кожанч., а звідти і по инших виданнях, по автографу Б.)

491, 2: сонечко сідає,—Ч.: сіло.

— 4: воду позичає,—Ч: води позичала; М. *воді позичає.*

— 12: нехрещені,—у Ш.: *нехрїщені* (М. і Б.)

— 15: Сич в лісі *та* на стрісі,—Ч: *то*, в М.: *то.*

— 18 зн.: при долині,—Ч: *серед поля.*

— 17 зн.: розцвітає,—Ч. і М: *процвітає.*

— 16: А про людей—та нехай їм,— в Ч.: а про людей не розкажуй, в М.: а про *люде*—не розкажуй.

— 15 — 9 — в Ч. і в М. зовсім инчий варіант. Подаю їх поруч.

Ч.

М.

Може й я згадаю

Я розкажу тобі де-що

Та розкажу тобі де-що

Поки спати ляжу.

Поки спати ляжен.

В Б. цей уступ значно довший. Зауважу лишень, що рядок 12 зн.: *ти не знаєш, що діється* — в автогр. Б. зразу було: *Бог не знає, що діється*,—а тоді поправлено: *і хто знає.* . Поправку „ти не знаєш“,—зробили видавці Кожанч, а за Кожан. такий варіант прийняв і Пражеський Кобзарь, та так воно і лишилося скрізь.

Такі поправки видавці рос. вид. „Кобзаря“ роблять не раз...

491, 8: й тихесенько,—Ч.: *рансенько.*

— 2—1—тут скрізь дуже плутана інтерпункція.

В вид. Романчука: Непаче писанка село.

Зеленим гаєм поросло,

Цвітуть сади.

в М. так:

Ниначе писанка село,

Зеленим гаєм поросло.

Цвітуть сади

В Б.: після „село — (.) Очевидно, думка автора була така: село на нашій Україні — неначе писанка село.

492, 7: *сам Бог*, — в Ч.: *І Бог*.

В Черниг. автографі був ще й інший початок „Княжинг“, який одначе Ш. закреслив. Ось він:

*„Село!.. і серце замірає.
Неначе в раї, в темнім гаї
Сади вишневі зацвіли.
А що там робиться в селі,
У тім веселім тихім гаї?
Там воля, рай... Та й що казати!
Лани, і люде, і корови,
І предковичній діброви
І все мое — все можна брать
І можна жидові продати
З душою й тілом, — правда воля?
А ми ще й Бога гнівимо. і)*

492, 9: здалека, — в М. зразу було: на горі.

— 10 після „поросли“ в М. (.), а не (!)

— 12: де й шукати, — в Ч. і М: *де шукати*.

А далі в Черниг. автографі єсть вставка, якої немає ні в М., ні в Б.:

*Бо люде! Дивні чудеса
Твориш ти, Господи, над людьми
І над собою. Падлю пса
На смітник викинь—не огудять,
Неначе мухи опадуть,
Сами себе перегризуть
Та ще й хвалить і славить будуть.*

492, 13: В тому Господньому селі, — в М.: *У самому тому селі* (одразу було: *у тому самому*), а в Ч. цього рядка зовсім немає.

— 15: Не знаю, де вони взялись,

Приблуда князь, була й княгиня, — в Ч.: *Був собі князь, була й княгиня* (а „не знаю, де“—немає); в коц. Ж.: *не звісно, де вони...*

1) Див. „Нова Громада“, 1906, кн. VIII, стр. 110—112.

- 15 зн.: самц,—в Ч.: *в селі*.
- 13: чималий у яру ставок,—в Ч.: *В яру ставок*.
- 12—11,—вправо посунути.
- 9: І долом,—в Ч.: *А яром*, в М. і Ж.: *І яром*.
- 8: по-пад водою простяглось,—в Ч. „простяглось“ немає.
- 2: та сам несмілим наливає,—в Ч.: несмілим *доливає*; в М. і Б.: *несмілим наливає*; поправку зроблено в Кожанчик. К., але на якій підставі?

— 1: та ще й покрикує: „віват!“,—в Ч.: *приговорює: „віва!“*, в М.: *прикрикує: віват!*

493, 8: знай собі—в Ч.: *шпчуть і*.

— 10: нашъ славний князь! Вивать! вивать!—в Ч. і М.: *философ князь або Сократ!*

— 11: А патріот,—в Ч. і М.: *І наш Сократ!*

— 13—14, а Бог не знає.

А може знає, та мовчить, в М.: *може й знає*. В „Кобз“. Кожанч.—опущено ці 2 рядки.

— 16: в-залерті єндить,—в Ч.: *на замку*.

— 17: *І і в сні*,—в Ч. і М.: *Сократ і в сні*.

— 18: У богих брат. А що ж робить?—в Ч.: *Це не Ксантина! Що ж робить?* В М. і Ж.: *Свою Ксантину. Що ж робить?*

— 15 зн.: І батько,—в Ч.: *А. батько*

— 12: от і пишайсь тепер, княгиня!—в Ч.: *от і мундір тобі, княгине*. В М. було теж „мундір“, але поправл. на „титул“. В Б., замість *тепёр*, було зразу „*собі*“. Після слова „княгині“ в М. рядок крапок.

— 7 зн.: як люде,—в Ч.: *І люде*.

— 494, 5: *красо* моя молодая!—в Ч.: *красо, красо* молодая! Так було і в М., але друге „красо“ поправлено на „*моч*“.

— 7—8: Жить би, жпть та славить Бога

І добро творити,—в Ч.:

Не на те намалювали.

Щоб жити, любити.

— : *Ща* Божою,—Ч.: *та чистою*.

— 11: А молодій—в Ч. і М.: *Щоб. молодій*. Так було ще і в Б., але поправлено на „*А*“.

— 13: щоб марніли в самотині—в Ч.: *виплакала: так Бо того*,—в М.: *Помарніли...*

— 15: даєш волю,—в Ч і М.: *розум*.

— 16: І розум на світі,—в Ч.: *даси волю в світі*,—в М.: *І волю на світі*.

— 17: Красу даеш,—Ч. і М.: *крашу свою*.

— 14 зн.: надивитись, намолитись,—в Ч.: *тсья.., тсья..*

— 13 зн.: І заснуть на віки,—в М. тільки І, а далі (....)

— 10: Оттак і їй, одній, єдиній,—в Ч.: *Не весело і їй*.

— 7: І марно згинуть в самотині,—в Ч. немає, в М. це вписано (вставка).

— 6: Аж страшно. А вона,—в Ч. і М.: *княгиня плакала*.

— 5: І жить у Господа просилась,—в Ч.: *і жити в Господа просила*.

— 3: вона вже матірю — в Ч.: *Княгиня матірью*.

— 2: Уже пишалась,—в Ч.: *І вже гордилась*; так було і в М., але поправлено на: *пишалась*.

495,2: узрїть його,—в Ч.: *побачить і..*

— 1—в М. після першого рядка зразу було погавлено дальші рядки 5 та 6.

— 4: І перший крик його почути,—в Ч.: *І матерью себе назвать*; так було зразу і в М.

— 5—6, в Ч. немає.

495, 8—9—в Ч. зовсім инакший варіант:

Тяжке горе невстужице

І щастя не миле.

— 11: не тією стала,—в М. „не тією“ поправлено на: *вссєюю*.

— 12: ніби на світ,—в Ч.: *ніби знову*.

— 16 зн.: їй колыхала,—ї в М. немає.

— 14—5—в Ч. немає.

— 11: не вмiють княгині: в М. зразу було: „не вмiє княгиня“: от через це то далі і стоїть: „А потім *ога* (в singular)...

— 8 зн.: за що ж воно тебе згадає,—в М. зразу було: *за що ж вони її згадають*, попр. на: *вони тебе згадають*.

— 7: привела,—у Ш.: *прєвила*.

— 6,—в М. новий рбзмір.

— 5: доглядала,—в М.: *годувала*.

496, 1: і говорить уже стала,—в М. і в Б.: стало; так і в Ч.

Поправку зроблено в Кожанч. К., без жадних підстав.

— 4: тато,—у Ч. і М.: „*тату*“.

— 13—14: І пилючки на неї

Впасти не давала,—в Ч.:
3. та... якийсь боги...
...немає, а не та...

*І мов горлиця над нею
Цілу ніч вітала,—*

- так і в М. зразу було, але „цілу піч“ поправлено на „літала“.
- 15—16,—в Ч. і М. немає.
  - 18 зн.: княжною,—в Ч.: дочкою.
  - 17: їй єднала,—в Ч. і М.: *вже єднала*.
  - 14: уже розплітала,—в Ч.: на вік; так і в М. зразу, але поправ. на: *ужс*.
  - 13: І, лишенько, свого князя, — в Ч.: *І... і князя, сердсиная*.
  - 12: п'яного,—в Ч. і М.: *в мундірі*.
  - 11: у мундірі,—в Ч. і М.: *нагадала*.
  - 10: заплакані—в Ч. і М.: *всселії*.
  - 9: А дитині піби,—в Ч.: *а дочці неначе*.
  - 7: не розплітай,—в Ч. і М.: *не росчісуй*.
  - 5 зн.: що день божий,—в Ч. і М.: *І день за днем*.
  - 3: своїй,—Ч. і М. моїї. В М. після „щасливий“ стоїть (.),—і далі нове речення, а в Б. (.) після „дочка уродлива“.
  - 1 зн.: мов,—в Ч.: *як*.
  - 497, 1: світові,—Ч. і М.: *матері*.
  - 8: чому добре умірає,—в Ч.: *добрі умірають*.
  - 9: злее оживає,—в Ч.: *А злії гуляють*. В М. зразу було: *а зле*, але попр. на „злее“.
  - 12: за бабами знахарками,—в Ч.: *за консіліум (?) п'яний*. В М.: за *консіліумом* (підкреслено).
  - 13: на селах,—в М.: *по селах*. В Кожанч. К.: *на селах*,—очевидна помилка.
  - 17: в труну положили,—в Ч.: *в землю опустили*; в М. було: *в землю положили*, але попр. на: *в яму опустили*.
  - 15 зн.: на ^{св. р.}єстї,—в Ч. і М.: *бідної*.
  - 13: А сирота,—в Ч.: *І сирота*.
  - 498, 5: а добрі люде,—в Ч.: *і добрі люде*.
  - 6--7: Що буде?
Побачим,—в Ч.: *що буде.—побачимо*. В М. і Б. після „буде“ нема зовсім знака.
  - 12: ой стогне він,—так в М. (узяв цей вар. і Праз. „Кобзарь“), а в Б.: *І стогне він*.
  - 13: кара Господева,—в Ч.: мов кара Господня. В Б. на „Господева“ наголос: *Господева*.
  - 14: голодній люде,—в Ч.: *од голоду люде*.

— 16 зн.: і нишому краю,—в М.: і іному краю, в Б.: краї.

— 14: А Господь куняє. Бо се було б диво,—в Ч.: *А Бог?* Не знає,—бо то...; в М.: *А Бог?* Ні не знає, бо то було б диво. Зауважу, що Ш. слово *Бог* пише завжди з маленької букви. В Кожанч. „Кобз.“ „А Бог куняє“—опущено. В автогр. Б.: *А Бог...* Звідкіля д. Романчук узяв: *А Господь*—не відаю..

— 13: щоб чути і бачить,—в Ч.: *щоб чути все те*; в М.: *щоб чути те і бачить.* *Кр.: мов так: Щоб чути все і бачити і не показувати (прим. — показувати)*

— після рядка 12 в Ч. і М. єсть ще три рядки:

„Віруйте і гиньте!“ пророки гласять.
Як же його вірять? Заплющивши очі?
Ох рад би я вірять, та серце не хоче.

В автогр. Б. немає цього.

— 7 зн.: а він,—в Ч.: *а князь.*

— 5: нема жидка,—в Ч. і М.: *жидів нема.*

499, 2: Вилитая мати,—в Ч. і М.: *висока як мати.*

— 5—8: Або може вже такою

Воно й уродилосьь,

Або може молодее

Чи не полюбило

Кого-небудь? , — в Ч. і М. іначе:

Може вона молодая (в М.: *чорнобрива*)

Такою вродилась?

А може вже у Києві (М.: *або вже на безголовья*)

Кого полюбила (?) (М.: *Чи не полюбила*).

Але одразу в М. було зовсім так, як в Ч.

— 9—16,—зам. цих рядків в Ч. та М.:

Ні, виросла веселою

Та бачила села,

Лютий голод на Вкраїні,

Тим і невесела.

— 17 зн.: мов сизая голубонька,—в Ч.: може й батька не бачила. В М.: з п'яним батьком (зразу: князем) не бачилась; в Ж. з п'яним батьком.

— 15 зн.: у всіх була, всіх бачила,—в Ч. і М.: *мов пташечка, у всіх була.*

— 13: там словами привітала,—в Ч.: *там словами порадила.*

— 11: що день божий обходила, — в Ч.: *І всякий день обходила.*

— 10: село, помагала—в Ч.: *І всім помагала.*

— 9: усякому, а сироти,—в Ч.: *І сироти приходили.*

— 7: приходили, і матірї,—в Ч.: *мов до матері своєї.*

— 6: своєю святою,—в Ч.: *І звали святою.*

— 5: її звали, і все село,—в Ч.: *Все село святою звало.*

— 4: за неї молилось,—в Ч. і М.: *Все село молилось.*

— 3: в село,—в Ч., М. і Б.: *в селі,—„в село“* з'явилося в Кожанчик. „Кобзарі“.

— 1 зн.: радіє князь,—в Ч. і М.: *князь радіє.*

500, 2: і молотить,—в Ч.: *і молоти.*

— 4—7,—в Ч. і М. немає.

— 8: на могорич закликає,—в Ч. і М.: *І на могорич скликає.*

— 9: та п'є та гуляє, — в Ч.: *І п'є та гуляє;* в М.:

І п'є, і гуляє.

— 13: співи,—в Ч. і М.: *пісні.*

— 15: реве хазяїн,—в Ч. і М.: *хазяїнський голос.*

— 16: аж поки наша доня спить, — в Ч.: *поки моя доня спить,* а в М.: *поки наша доля спить.*

— 18: а доня в заперті,—в Ч. і М.: *княжна одна собі.*

— 15 зн.: сумному,—в Ч. і М.: *такому.*

— 10: дуби з діброви, мов дива,—в Ч. і М.: *З діброви чорній дива.*

— 9: у поле тихо одхожають,—в Ч. і М.: *Ниначе в поле отхожають.*

— 8: І пугач пуга, і сова,—в Ч. і М.: *І утіка в село сова.*

— 7—6,—в Ч. і М. немає.

501,—1: головою,—в Ч.: *головкою.*

— 3: невеселе,—в Ч.: *княжна моя.*

— 4: на зорі,—в Ч. і М.: *на місяць.*

— 5: Княжна моя.—в Ч. і М.: *дивилася.*

— 8,—після прошептало і в М. і в Б.—знак (?).

— 9: та байдужо,—в Ч. і М.: *я не знаю.*

— 10: трошки,—в Ч. і М.: *втерлась.*

— 14: в гаю,—в М.: *в саду.*

— 15: пляшки і гості: де що впало,—в Ч. і М.: *Харем і гості, де що впало.*

— 16: там і осталося. Сам не впав,—в Ч. і М.: *тільки хазяїн ще не впав.*

— 17: каплю,—в Ч. і М.: *чарку.*

— 18: Встає, не падає,—в Ч.: *Але не пада.*

— 14—12 зн.—в Ч. і М. немає.

— 12: прокинись,—але в Б.: прокинись (помилка пішла з Кожанч. видання). *кр.: прокинись.*

— 11: прокинись, чистая! Схопись,—в Ч.: *проснись, чистая, проснись!* В М. Б.: *прокинись, чистая, прокинись.*

— 8—7 зн.—в Ч. і М. немає. Після рядка 7 („батька кардинала“) в Б. є ще оден рядок, якого піде немає.—очевидно, видавці Кожанчикова не насмілювалися узяти: *І Саваова не злякалась.*

— 3 зн.: не чуть нічого. Час минає,—в Ч. і М.: *Минає час, чутно з палат.*

— 2: А потім крик, а потім гвалт,—в Ч. і М.: *неначе крик* (в М. *гвалт*), *а потім знову.*

Рядків 1 зн. та 1 на стр. 502—в Ч. і М. немає.

502, 2 . . . І в той час,—в Ч.: *зайнялись.*

— 3: Скирти і клуня зайнялись,—в Ч. і М.: *Скирти і клуня! Хоч би слово.*—Д. М. Кр-ський зауважив, що має бути *заянялась* (рифма до „той час“), але і в М. і в Б.: *зайнялись.*

— 4—5—в Ч. і М. немає, а замість того: *Пожар розжевривсь, розігравсь.*

— 6: в гаю, не ворухились — в Ч. і М.: *в саду й не ворухились.*

— 7: А люде збіглись та,—в Ч. і М.: *А мужички собі.*

— 8: до неба,—в Ч. і М.: *до хмар.*

— 11: свого князя,—в Ч.: мого.

Од рядка 15 і до самого низу на стр. 502—вар. з Б., а в Ч. і М. иначі, короччі варіанти. Подаю їх поруч.

М.

Ч.

Щоб не лізли такі гади

Де нетляться лихі люде

В нашу Україну.

На нашій країні.

А деж ділась осквернення?

І княжна моя десь ділась,

І сліду не стало!

І сліду не стало!

В селі сироти і вдови

Довго матері своєї

Знову заридали

Сироти шукали.

В М. останні два рядки були зразу так, як в Ч.

503,—розділ цей в Черниг. автогр. починається словами, які в М. стоять в 17—20 рядках нижче, а власне:

Оттак було, оттак і буде!

В гріхах родились ми для зла.

Яка ж тут Богові хвала,

Скажіть мені розумні люде?

503, 3: князь хоріє,—в Ч. і М.: *не здужа князь.*

— 4: не здужає встати,—в Ч.: *нікому гуляти; так було і в М., але попр. на: ні с ким погуляти.*

— 5: І підвести нема кому,—в Ч. і М.: *І нікому розважати.*

— 9: люде трохи очунали, — в Ч. і М.: *Люде стогнуть на оренді.*

— 10: Господа,—в Ч. і М.: *та Бога.*

— 14: деж вона поділась?—в Ч. і М.: *А де ж вона ділась?*

— 15: пресвятому,—в Ч. і М.: *великому.*

Після рядка 16—в М. ті 4 рядки, що в Черниг. автографі на початку розділу.

— 15 зн.: господнею красою,—в М. було: *господней красою*, але поправлено.

— 14 зн.: Вітатъ над грішним,—в Ч. і М.: *між грішними вітатъ.*

— 13: І всякому добро творить,—в Ч.: *і ближньому добро робить.*

— 12—11: А сталось осьъ як,—в М. далі два рядки (. . . .) і замість: „у черницях занастилося добро“, як у Б., стоїть:

*Не стало радость у бога
Для нещасливої княжни.*

— 10—9: Блукаючи по Україні

Прибивсь якось я в Чигирин,—в Ч. і М.:

*Шукаючи старовини
В моїй Україні убогій
Зайхав я у Чигирин.*

В Б.: стоїть: і в Чигирин,—помилка пішла з вид. Кожанчикова.

— 8: і в монастир отой дівочий,—в Ч.: *і в давній монастирь дівочий*; так було і в М., але попр. так, як в Б.

— 7—6 ряд. в Ч. лемає; не було їх одразу і в М., але вписано згодом. А за цим в Ч. і в М. стоїть ось що (в М. воно закреслено):

*Великі дні, великі ночі,
Великі люде із руїн
На світ виходять і говорять,
Говорять страшно.... Плачуть гори
І серце плаче.*

*Добре жить,
Коли нема чого любити*

(в Ч.: коли нічого не болять).

Вставки цієї не подано ні в одному “Кобзарі” навіть в примітках.

— 503, 5 зв.: Отам мені і розказала

Стара черниця новину,—в Ч.:

В монастирі ми спочивали,

У холодку, коло стіни

І нам черниця розказала

Страданіє сестри княжни.

В М. зразу було:

Мені черниця розказала,

В монастир, що в їх сестра,—але закреслено.

— 3—1: Що в монастир до їх зайшла,

Княжна якась із-за Дніпра

Позаторік: одпочивала,—в Ч.:

„Була багата,—говорила:

До гробу божого ходила,

Верталась в Київ—одпочить

Зайшла в Чигрин до нас убогих,

Та, мабуть тяжкая дорога

Її спіткала... Тяжко жить,

З старцями по світу ходить.

В М. так само, але „зайшла в Чигрин“ поправлено на „до нас“.

504.—рядка 1 в Ч. і М. немає.

— 3: на сонці дуже заpekлась,—в Ч. і М.: та тільки сон-
цем заpekлась.

— 4: та й,—в Ч.: *І...*

— 5—в Ч. і М. цього рядка немає.

— 8—9—теж немає. а зам. того в Ч. і М.: *І Богу душу*
одала (в М.: *Та й Богу*).

— 9: *І де ходила,—в М.: І де ходила!*

— 10—теж після „містах“—знак (!).

Після рядка 10-го в Ч. і М. єсть ще: *І показала*
на могилу.

— 11: А в нас, сердешна, опочила,—в Ч. і М.: отут сер-
дешна, опочила (зразу було: й опочила). В Ч.: *одпочила* (!), а в
коп. Ж.: *сердечная спочила.*

— 12,—в Ч. і М. цього рядка немає.

Таким чином ми бачимо, що Черниг. автограф безперечно—джерело автографа М., а копія Ж.—той самий автограф М., з дуже незначними пізніщими поправками. :

Під автографом Б. стоїть дата: 24 февраля 1853, що й було причиною того, що „Зоре моя вечірняя“ датують р. 1858 і ставять навіть як окремий од „Княжни“ вірш (О. Кониський). Але це тільки дата, коли поема була переписана, а не написана.

Початок „Княжни“, під заголовком „До Зорі“, видрукував Куліш в своїй „Хаті“ (р. 1860).

Кр. В. „Вірши до“ (690) показані декілька варіантів до „Княжни“; на мою думку з цих варіантів буде краще.

63. Згадайте, братія моя.

(Моїм союзникам).

Вперше видруковано в „Основі“ 1862, III. Написано безперечно на засланні („Бодай *те літо* не верталось,—в автографі М.) Вірш цей вписано в М. і аж двічі там поправлено: раз чорнилом, потім ще й олівцем. В лівому рядку стоїть *ММ*. Опісля, в Н.-Новг. III. цей вірш поставив на початку тих 12, що написав в петербурзькій цитаделі перед 30/V 1847. В автографі М. вірш цей має вгорі нумерацію 2 (під № 1 стоїть „Княжна“).

Крім автографів М. і Б., єсть ще варіант в копії Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39).

Одміни:

241, 14 зн.: бодай *те лихо* не верталось,—в автогр. М.: *літо*. Це показує, що писано після того „літа“ (року 1847),—вже на засланні.

— 13: гарнесенько,—в М. (закреслено): смирпесенько.

— 11: і *певне* думали,—в М.: і *можє*...

— 10—9,—в М. ці рядки перестановлено.

— 8: на сії з'убоженій землі,—в М. зразу було таке:

І поговорим з любовью
О муках грішної землі,—

потім „поговорим“ було поправлено на „помолилось“, але згодом все це закреслено, і стало так як в автогр. Б.

— 7—6: *ніколи!*. З Дніпра у-купі не пьемо,—в М. зразу було (,) після „*ніколе*“, а згодом поправлено на (,); а в Б. зовсім ніякого знака немає. Очевидно, що це має бути одне речення, а не два окремих. Після „*не пьемо*“ в М. стоїть (,), в Б.—знак (!), а в вид. Романч. тільки (,).

— 4 зн.: В степи, в ліси свою недолу,—в коп. Ж.: *свою тяжку*, *гірку* недолу,—так стояло і в М., але поправлено „гірку“ на „свою“.

— 3: повіруем ще трохи *в волю*,—так було зразу в М., але поправлено: *трохи волі*; в Б. знову: *в волю*.

— 2: почнемо,—в М.: *зачнемо*.

— 1—в М.,—тут новий розмір.

242, 6—після цього в М. два рядки крапок, а потім „І мене в неволі“. В автографі Б., замість крапок стоїть:

І його забудьте други

І не проклинайте

(так воно і стоїть в Кожанч. та в Празьск. „Кобзарі“), а д. Романчук узяв варіант Льв. К. 1867, де, не знати звідки: *і ворогів...* [в „Основі“,—„ворогів“—взято в ( )].

Хто цей „він“? Можна здогадуватися, що донощик Петров, який виказав на Шевченка та його товаришів.

До речі, в Кожанч. К. вірш цей не має заголовка „Моїм союзникам“.

64. Сонце заходить, гори чорніють.

В автографі М. вірш цей має нумерацію 3, але аж після цілого циклу цитадельних поезій, написаних перед 30 мая р. 1847. В лівому ріжку сторінки стоїть N. N.—комусь, знати, було присвячено. Що до цих N. N. то вони в автогр. М. трапляються досить часто: III. обережно обходився з призвищами і або зовсім не ставив їх (а тільки N. N), або самі початкові літери (П. С. Г. З.). Навіть замість „Урал“—у нього стоїть кілька раз само У, а замість *Сир-Дары*—С. Д.

Вірш написано теж на засланні:

Ой зоре, зоре!

Чи ти зійшла вже й на Україні!

Одмін проти видання Ю. Романчука немає ніяких. В автографі Б. вірш цей не переписано.

65. Мені тринадцятий минало.

В автогр. М. він має нумерацію 7, бо № 4—Відьма, № 5—Лілея і № 6—Русалка, які написані до заслання і поставлені мною на своєму місці. „Мені тринадцятий“ вгорі в лівому ріжку теж має: N. N. Написаний віс, певно, на засланні—про це свідчить розпачливий кінець його:

„Чому не дав Господь *дожити*
Малого віку у тім раю?
Умер би орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав,
Не був би в світі юродивим,
Людей і ..... [Бога?] не прокляв!

В автогр. В. не переписаний.

Крім автографа М.—інших джерел немає.

Одміни:

28, 14: Мені тринадцятий минав,—так і по всіх „Кобзарях“
а тим часом в автогр.: *минало*.

28, 12 зн. після „*молися Богу*“ рядок(.....)

— 10 — *приятно*,—в автогр.: *приятно*.

29, 1 зн.: Людей і Бога б не прокляв,—в автогр.: *Людей і.....*
не прокляв. В Кожанч. „Кобзарі“, щоб заповнити крапки, поставлено:
Людей би не прокляв, хоч це явне перекручування, бо викидається і після „людей“. В Празькому „*Бога б*“... Але звідки?

66. Не гріє сонце на чужині.

В автографі М.—за № 8. Єсть ще автограф і в Черниг. Музеї,—на листочку поштового паперу in 8°,—мабуть, комусь прислано з заслання. Поправки де-які чемов-би говорять за пізніщу редакцію. В Б. цей вірш не переписано.

Одміни:

78, 15: *Й* на нашій,—в автогр. Черниг.: *І в нашій*.

— 17: *І я хилився*,—в авт. Ч.: *тулився*.

— 13 зн.: давній літа,—в М. зразу було „діла“.

— 8 зн.: *И* на Україні, — в автогр. Ч.: *І на Україні*; в автогр. М.: *І на Украй* (не дописано кінця).

В рядках 9—6 знизу, через неправильно поставлену інтерпункцію в Празькому „Кобзарі“, де цей вірш видруковано вперше, по всіх виданнях цілком зіпсовано вірш: Шевченко зовсім не те думав, пишучи, що ми зараз читаємо в ньому. По „Кобзарях“ (так само і в виданні Ю. Романчука) стоїть таке:

Нігде не весело мені,
Та мабуть весело й не буде
Й на Україні, добрі люди!
Отже таки й на чужині
Хотілося б . . . .

Уже по одному тому, що „та мабуть весело й не буде“ можна було догадатися, що це й означає кінець речення, бо сказати: „весело й не буде й на Україні“ не міг би не то Шевченко, а кожна звичайна, маюча вухо, людина. І дійсно, і в автогр. М. (хоч не дуже виразно), і в автогр. Черниг. Музея (дуже виразно) стоїть після „весело й не буде“—крапка (.). Але тоді знов був би дивним початок дальшого рядка „й на Україні“... І тут знов помилка: в обох автографах зовсім ясно: / на Україні (в авт. М.: / на Украй (кінця не дописано). Далі після „добрі люде“ в автографах стоїть не (!), а в одному (М.) стоїть (:). а в другому (Черниг.) (,), і дальший рядок в обох автографах: „отже такі (а не таки, бо річ іде за *людей!*) й на чужині“,—і після цього знову в обох автографах крапка (.).

Таким чином в дійсности весь цей уступ у Шевченка такий:

*„Нигде невесело мыни (подаю точний правопис)
Та мабуть весело й nebude.
И на Украйни добри люде,
Отже таки й на чужини.
Хотилося бъ... Та й то для того...“*

78, 3 зн.: *аби хоч* крихотку землі, —в обох автографах стоїть *або* (так і в Праж. К.), але це, певно, помилка (зам. *аби*—по атракції з дальшим *хоч*), бо инакше не знати буде, чого ж посто-ві хотілося б. Правда, в Праж. вид. перед *або* поставлено крапку і з *або* почато нове речення, але крапку цю—видавці од себе додали, і все одно справа ясніща од того не стала.

79, 2—після „*хотілося б*“—ряд крапок.

67. Сон.

(*Гори мої високиї*).

Цей вірш III. почав писати зараз же після попереднього (на стр. 95 книжечки), списав цілу сторінку, потім поправив навіть де-що олівцем, але тоді ж таки і закреслив увесь цей початок, і покинувши не записаною сторінку 96, на 97-ій поставив „9“ („Не гріє сонце на чужині“—має № „8“), а зліва в рядку скоса написав „Сонъ“.

Крім цього автографа ніяких більш джерел немає. В Б. вірш цей не вписано.

Одміни:

246, 3—4: Ще старшої . . . . Мов ті хмари,—

Що за Дніпром сіли,—

в першій пробі було: „за Дніпром неначе хмари“, і олівцем поправлено: „і ще старішої... мов хмари“, а в новій редакції: „ще старішої... мов ті хмари (слово „ті“ після дописано),

Що за Дніпром сіли (зразу було „за Дніпром посіли“).

— 5: Іду я тихою ходою,—в перш. пробі: „Я йду собі, прозираю“, поправлено потім на: „я йду і сумно позиваю“, а в нов. редакції: „Іду я тихою ходою“.

— 7: неначе дива виринають,—в першій пробі: неначе з хмари виступають,—а в нов. редакції, так, як в друков. виданнях, тільки на „дива“ наголос: дiва.

— 9: гай, байрак,—в першій ред. „гай“ було закреслено і поставлено: „Та байрак“, а в новій—знов „гай“.

— 10: хатки біленькі,—в перш. ред.: хатки *прилипли*.

— 12: в яру—, —в перш ред.: *собі*.

— 13: а доли,—в обох редакціях доли, а не далі, як це виправляє М. Кр-ської.

— 18: *стойть з похиленим* хрестом,—в першій ред.: *а баня з нагнутиим* хрестом.

247, 2: нечепурні,—в М. з наголосом: *нечепурні*.

— 4: мов п'яний старець,—в перш. ред.: *неначе старець* (стариць—як пише Ш.).

— 5: Манастирище,—у Ш. скрізь (і тут обидва рази): *Монастирище*,—він уживає частіше: монастирь, як манастирь.

— 8: пішло царям на грище,—в М. тільки *ц* . . . . .

— 12: а ви, ви гори, оддали, — в М. так: *а ви? ви, гори, отдали*.

— 11 зн.: що прокляну святого Бога—(так і в М.), а в „Кобзарях“ тут звичайно (. . . . .)

— 10 зн. за неї й душу погублю,—пі в М. ні в давніших „Кобзарях“ немає „й“. В автографі М. зразу було: „І *грішну* душу погублю,—але поправлено на „за неї“.

247, 7 і 6 зн. — після „топитися“ і після „широкому“—кілька крапок....

— 1 зн.—*і сонечко*,—помилку цю зроблено ще в Кожанч. „Кобзарі“, бо в автографі: *а сонечко*.

248, після рядка 10—в М.: рядок крапок.

— 13, 14 і 17 — замість *Уралом* і *Киргизам*, — зразу було *У.....*, *К.....*, але незабаром (бо тим самим рудим чорнилом, але іншим письмом) дописано і решту літер.

— 15 зн.: після „переіначив“ в М.: ??

— 1 зн.: битий тугою,—в М. з наголосом: *Тугою*.

249, 14: зорею,—в М. *зарею*,—та й в інших багатьох місцях III. пише на засланні „зарею“ зам. зорею, але переписуючи в Б. він звичайно уживає вже „*зорею*“.

— 15: виступають,—зразу в М. було: виступили.

250, 8: і темний гайок,—в М. наголос: *гаєк*.

251, 3: на Дніпрових горах,—зразу було: *на високих*.

68. Іржавець.

В автогр. М. стоїть за номером „10“. В лівому ріжку, вгорі, скоса написано „*Іржавиць*“ (в Б.: *Іржавець*). Переписано в Б з чималими одмінами Єсть ще і копія Жемчужн. (З. Н. Т. т. 39), але проти автогр. М. вона дає дуже мало.

Одміни:

242, 7 зн.: колись Шведи,—в М.: *славні*.

— 6: великої,—в М. зразу було: *превеликої*.

— 4: в Бендери,—в М. зразу було: *у Бендери*.

— 2: нарадила, — в М. зразу: „*не порадила*“, а тоді *не* закреслено.

— 1: як пшениченьку,—М.: *пшеницю ту*.

243, 1: Полтаву,—в М.: *Полтави*.

— 6: не стреміли б,—в М. і Б.: строміли б,—помилка пішла з Пражськ. „Кобз.“ (в Кожанчик. К.—від рядка 2 зн. на стр. 242 і до 14 на стр. 243 текст опущено).

— 10: не спиняв би їх прилуцький, — в М.: *не доганяв би прслуцький*.

— 16: Великий Луг і Матір Божу,—в М.: *свою стару та славну Січ*.

— 14 зн.: вбоге Запорожжя,—це варіант з М., бо в Б. стоїть *на нове іоре—Запорожжя* (так і в Кожанч. „Кобз.“).

— 7 зн.: та наказав Запорожцям, — в М.: *та не звелів бусурменки*.

244, 4: саме б пекло можна, а Данта старого,—в М.: немає б: крім того: *і Данта*.

— 5: Полупанком нашим,—в М.: *одним нашим паном*.

— 8: убогу мою,—це вар. з М., бо в Б.: *сердешку*.

— після рядка 10-го в М. рядок (. . . . .)

— Од рядка 11 і до 23-го в М. і в коп. Ж. значно відмінний варіант:

Росказали бандуристи (в Ж.: *Кобзарі нам*)

Про війни і чвари (в Ж. опущено цей рядок),

Що діялось в Україні

І якії кари (Ж.: *І якії люті кари*).

Ляхи нашим завдавали (в Ж.: *Ляхи завдавали*).

За що катували (в Ж. немає).

Що ж діялось по Шведчнині, (Ж.: *що діялось на (!) Шведчнині*)

То й вони злякались,

Оніміли з переляку.

Пани католики

Кров точили, упивались [(в Ж.: *точили. Воеводи*

А . . . . . *Як тії собаки*

З кісточками . . . . . *Рвали, гризли.—І дале-
ка (!)*

І про' все те

Запорожці чули.

— 10 зн.: як звонили у Глухові, — в М. зразу було:
в *Україні*.

— 8 зн.: на болото,—в М.: на болоті.

— 4—1—в М. немає.

245, 1: Запорожці...—в М.: *сіромахи*...

— 3—4: Що конає гетьманщина,
Неповинно гине,—в М.:

*Як канають в Гетманщині,
На лінії гинуть*

— 5: небожата,—в М.: Запорожці

— 6: чули *та*...—в М.: чули *і*...

246, 9—12 мають в М. такий варіант:

*Умивались небожата
Дрібними, гіркими...
Аж поки та матер божа
Заплакала з ними.*

— 16—17—в Б. немає.

— 17: за козацькїй за тїї, — в М.: *за козацькі, і за тїї*.

— 16 зн.: побив ката,—в М.: свата.

— 10 знд.: у Іржавці,—в М. і в Б.: в Іржавці.

— 9: в мурованім,—в М.: в *сотниковім*.

69. О думи мої, о славо злая!

На стр. 108 в М. за № 11 стоїть цей вірш; в рійку вгорі зліва—N. N. Вірш перекреслено. В Б. його не заведено, а через це й ніде в „Кобзарях“ немає,—і вперше, як новинку, подав його О. Кониський (З. Н. Т. т. 39. Ненадруковані вірші Т. Шевченка, 2—3) з рукопису, знайденого у Л. Жемчужникова. Кониський вагався, чи Шевченків це вірш, але вважав його найскоріш за Шевченків. Що ж до того, що в копії Жемчужникова зазначено: „въ подлинникѣ это стихотвореніе зачеркнуто“, то Кониський поясняв це тим, що це навмисне так робилося з тими творами Ш., які здавалися хоч трохи „нескромними“... Але на ділі воно не так: дійсно, в оригіналі (в автографі М.) єсть кілька закреслених віршів чи початків віршів,—але єсть там речі закреслені тоді, як писалися (невдатний початок, як здавалося Шевченкові), і єсть речі, закреслені пізніше, олівцем (напр. „І станом гнучим“, „Хіба самому написать“, „Чи то недоля“ та інші). Одначе які мотиви були у Ш., щоб їх позакреслювати, не берусь сказати. У всякім разі позакреслював Ш. сам, і не через те, що то були „нескромні“ вірші, бо тоді б він не писав, починаючи з книжечку:

Розважаю
Дурную голову свою,
Та кайдани собі кую
(Як що добродії дознають).
Нехай собі хоть розинуть,
А я без цього не улещу...

Отже вірш (імпровізація) „О думи мої! О славо злая!“ закреслено зараз же тоді, як написаний був (тим самим чорнилом),—очевидно, поетові не подобалося написане.

Подаю його з автографа, визначивши одміни по копії Жемчужникова:

О думи мої! О славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!
Люблю як щирю, вірну дружину (в Ж.: *вірную*),
Як безталанцю свою Вкраїну!

Роби, що хочеш, з темним зо мною,
Тільки не кидай,—в пекло з тобою (В Ж.: *тільки не
кидай в пекло з собою...*)

Пошкандибаю . . . . .
. . . . .

Ти привітала

Нерона лютого, Сарданапала,
Ирода, Каїна, Христа, Сократа,
О непотребная! Кесаря—ката (В Ж.: *І непотрібного ке-
саря—ката*)

І грека доброго ти полюбила
Однаковісенько... бо заплатили.
А я убогій (=ий), що принесу я?
За що сірбому ти поцілуєш?
За пісню—думу?... ой гаю, гаю. (В Ж.: *За пісню—думу:
„Ой гаю мій, гаю?“*)

Й не такі як я дармо співають. (В Ж.: *І не такі, як я,
дарма співали*)...

І чудно й нудно, як поміркую (В Ж.: *І чудно і нудно*),
Що часто кóбяться голови буї (В Ж.: *голови—буї*)
За тее диво! Мов пен гризуться
Брати з братами, й не схаменуться (В Ж.: *і не сха-
мевуться*).

А (зразу було: *що*) тее диво—вами кохане:
У шинку покритка, а люде п'яні!... (В Ж.: *В шинку...*)

70. Ще як були ми козанами.

Въ автографах і в М., і в Б. заголовка немає, а в Черпигівському автографі [(лист III. до Максимовича од 5/IV 1858 (?)] заголовок даю *Полякам*. В „Кобзарях“ звичайно стоїть „Ляхам“ і далі: (*Бр. Залеському*),—так вперше поставлено у Львів. К. 1867 (в Кожанчиківському немає заголовка). Що до дати цього вірша, то з приводу її постають де-які сумніви. Перш за все, йдучи за № 11 в автогр. М., він не має зовсім №, а за ним далі стоїть № 12. Правда, ті сторінки (109—110), на яких його виписано—були останньою картокою 7-ого маленького зшитку першої книжечки, і III., почавши дальший, 8-й зшиток, міг навіть згодом його на порожню, не

записану картку вписати. Але для нас це не має великої ваги, коли саме (після якого власне вірша) написано його—можна бути певним, що все одно його написано того же таки р. 1847. Написано його не так старанно, як інші, попередні, досить не економно (більшим письмом), а кінець „оттак-то Ляше, друже брате“—приписано, безперечно, далеко пізніше за початок, бо після „кричать: te Deum“ поставлено було кінцевий росчерк, а далі зовсім иным письмом, косіцим і кращим, дописано кінець. Письмо характером своїм дуже нагадує письмо III. р. 1858,—коли переписувалися поезії в автогр. Б. Мені здається певним, що кінець цей дороблено тоді, коли вірш цей III. списував в листі до Залеського,—оттоді то він і додав „оттак-то Ляше друже брате“! Спочатку ж вірш був написаний незалежно од якої-небудь думки про посвяту його комусь.

Додам, що у Львів. „Кобз“. 1867 подано текст в иншій ще редакції,—якійсь пізнішій за М., але ранішій за Б. Що ж до Чернігівського автографа, то він має дату 5/IV—певно, не пізніш як р. 1858, (дати року в листі немає),—тим часом в Б. дата ясна: 14/III 1858 (це навіть було причиною того, що по „Кобзарях“ і досі цей вірш датується р. 1858.) Що 5/IV не р. 1859, а раніший, то про це свідчить підпис під-визом: „Кобзарь Тарасъ Дармограф“: р. 1859 в цій містіфікації не було вже потреби. Не могло знов бути цей р. 1857, бо тоді у III. не було його давніх рукописів. Таким чином Черниг. автограф раніший за Б., одначе в ньому єсть одна одміна (в останньому рядку),—краща,—ніж в тексті М. та Б.

Одміни:

270, 5 зн.: після „жилось“ в автографах скрізь (!).

— 3 зн.: вольними степами, — у Льв. „Кобз.“ з якоїсь редакції узято: буйними.

271, 5: іменем Христа,—у Льв. К. гірша поправка „Христовим“, бо через 4 рядки знову „Христовим“.

— 8: широкє море,—у Льв.: велике море; але і в М.: велике.

— 16: а ксьондз,—у III. в М. оригінальна форма цього слова: ксьондзь (таку форму стрічаємо і у власноручн. поправках III. в Чигирин. Кобзарі р. 1844).

— 17: Allelujah,—в М. немає цього слова,—єсть воно в Б.: але просто „алілуя!“ Так само і в Черниг. автографі.

— 9 зн.: і серце чистє,—у Льв. Кобз.: „щирєє“.

— 8 зн.: І знову іменем Христовим, — в М.: І іменем Христовим знову.

— 7 зн. Возобновим наш тихий рай,—в Черниг., авт.: *Ми оновим*. Що до того, чи: *возобновім*, чи *возобновім*, — то у Ш. стоїть просто *и*, яке у нього служить і за *і*, і за *и*, але маючи Шевченків же варіант „*ми оновим*“, можна певніше думати, що повинно бути: *возобновим*.

71. Чернець.

(*П. Кулішу*).

В автографі М. має поезія ця нумерацію „12“. В лівому ріжку стоїть: „Чернець“, вгорі: „*П. Кулішу*“. В автогр. Б. просто „Чернець“. Крім того, маємо варіанти в копії Жемчужникова (З. Н. Т. т. 33).

Вперше видруковано в „Основі“, 1861, кн. I. Передруковано звідси в „Вечерницях“, 1863, ч. 3.

Одмінї:

251, 7—і ніколи,—в коп. Ж.: *вже ніколи*.

— 13: Серцю жалю,—у обох автографах і коп. Ж.: *жало серцю* (перестановка в „Основі“).

— 12 зн.: і едвабом, — в М. і Б.: *Едвабом*, в коп. Ж.: *шовками*.

— 8 зн.: відром—цебром (так в „Основі“) — в обох рукоп. і в Ж.: *цебром відром*.

252, 2: мовчки виглядає (так в „Основі“), — в М. стоїть: *певне*, в Б.: *мовчки*; але збоку червон. олівцем Ш. згодом написав: *голс*.

— 7: в червоних штанях оксамітних, — в М. було зразу: „в червонім ритім аксаміті“.

— 16: як би таки, молодіці,—в обох автографах, та й в „Основі“, зовсім правильно: як би *таки молодіці* (dativ), — тим часом в виданню Ю. Романчука „молодіці“ — vocativ [з обох боків по (,)].

— 15 зн.—„Дам лиха“—пов. розмір.

— 15—14,—в обох рукописах так:

Дам лиха закаблукам,

Дам лиха закаблам,—

а далі в Б.: *Останеться* (а не „*достанеться*“) *й передам*. В М. цього рядка немає.

— 12 зн.: А вже ж тії—в коп. Ж.: *А вони ж тії*.

— 11: лиха, муки,—в обох автогр. і Ж.: *лиха й муки*.

— 8: *Достається їй перою*,—в обох автографах: *останешься* (це не помилка, а систематично в обох автографах).

— 7: До Межигорського Спасу,—в М. додано описля олівцем „*Аж оо*“; так воно і в Б. „*Аж*“ єсть і в „Вечерницях“, і та у Львів. К. 1867.

— 6: потанцював,— так в обох рукописях, а в „Основі“: *протанцював*: в „Вечерницях“ — як в „Основі“.

— 2: крикнув,— в Ж.: *старий крикнув*.

253, 2: свята брама одчинилась,—так в обох автографах, а в Ж.: *святу браму одчинили*.

— 4: і знов брама зачинилась,— в Ж.: *і знов браму зачинили* (так і в М.).

— 5,—в коп. Ж. немає; в М.: *на вік зачинили*.

— 6: козакові,—в М. і Ж.: *для козака*.

— 9: Палій Запорожець,—в Ж.: *Борозенський*; в М. було зразу: *Борозенський*, але поправл. на „Запорожець“.

— 13: по келії,—в Ж.: *Семен Палій*.

— 14: Старий Чернець,—в М.: *Семен Палій*, в Ж.: *По келії*.

— 15: у Вишгород,—в Ж.: *Семен Палій*.

— 15 зн.: Дзвонкову,—в М. примітка Шевченка: *Дзвонковая криниця прозиваєця недалекъ ооъ монастыря*.

— 14—13: Як то тяжко,—в М.: *Як то було*
Було. Тяжко.

— 7: *письмо святе* (так в „Основі“),—в обох автографах: *святе письмо*.

— 2: І в келії,—в М.: *У келії*.

254, 1: *А сивий*,—в М.: *І сивий*.

— 2: *зазирає*,—в обох автографах так, а в „Основі“: *заглядає*; так і в „Вечерницях“.

— 3: *музики*,—так в „Основі“, а в обох автогр.: *музика*.

— 11: *читай, читай*,—в М. зразу було: *і все читай*, але поправлено.

— 16: свою Борзну,— так в „Основі“, — в обох автогр.: *Борзну свою*.

— 17: ти сам,—в М.: *і сам*.

— 13 зн.: І старець тяжко заридав,—в М.: *застогнав*, а в Ж.: *Чернець заплакав, застогнав*.

— 9 зн.: *для чого ж на світ родився*,—в обох автогр.: *для чого... вродився*.

— пісія рядка 8 („Свою Україну любив“) в М.—ряд крапок.

— 5 зн.: *взяв патерицю*,—в Ж.: *і чотки взяв*.

— 4: перехрестився, чотки взяв,—в Ж.: *І патерницю, і мо-
литись.*

— 3: І за Україну молитись,—в Ж.: *За тву Україну молн-
тись, в М.: молитися.*

— 2 зп.: Палій чернець,—в Ж.: *Старий чернець*; в М. зразу
було: *Самн Палій*, але поправлено на: *Чернець Палій*. В автогр.
Б. теж: *Старий Чернець* (як і в Ж.).

Що до дати в „Кобзарях“ „Орская крѣпость, 1848“—то можна
думати, що це просто дата, коли вірш цей був посланий Ку-
лішеві,—написаний же він безперечно ще р. 1847. Та на
це маємо ще один доказ. В Кухаренковому манускрипті
(З. Н. Т. т. 33, Варіянти, стр. 4) разом з „Москал. Крипи-
цею“ та віршом „Вечір“ знайшовся і „Чернець“, і дата там р. 1847,
і обстоювання О. Конєського за р. 1848—безпідставне. Чи дійсно
ж Ш. написав Я. Кухаренкові „Чернеця“ з пам'яті,—не скажу запевце,
але дуже певні одміни від тексту М. і копії Ж. (це її єсть авто-
граф Кухаренка) показують, що навряд чи воно так: сумнівно
дуже, щоб Ш. так добре памятав цілих 10 літ „Чернеця“, щоб
міг подати його так близько до початкової редакції. Адже ж ми зна-
ємо, що Ш. де-які свої поезії згодн так позабував, що її пригадати
вже не міг, чи то його вірш, чи ні,—напр. так було з „Нуєткою“
(М. Щепкину). Але де в цього взявся старий оригінал в Новопетро-
вському—цього не берусь сказати.

Що до тексту в „Оспові“, то як бачимо, Куліш дозволяв
собі де-що поправляти, пайбільш переставляючи слова, а часом
то й заміняючи слова иншими підходящими.

Згадаю ще, що в автогр. М. (на стр. 116 і 117) єсть ще
дальший текст „Чернеця“ (в вид. Романч. в примітках, на стр. 683,—
узято його з Пражськ. „Кобзаря“), але Ш. тоді ж такц, як написав,
закреслив його, і через те власне його немає от і в автографі Я
Кухаренка (копія Ж.), а також і в Колянчик. „Кобзарі“.

Подаю цей кінець по автографу:

Молися, старче, бий поклони,
Поки й малих дітей погонять
Гатить глибокі болота...
На світі все бач суєта!
Молися ж, бий собі поклони...

Молнвсь чернець за Україну:
Зробив і хрест, і домовицу,

Та смерть барилася, не йшла,
Поки гармата заревла
Із Глухова по Україні.

Почув Чернець, не дохрестився.
Тільки на небо подивився
Та щось промовив, застогнав
І душу Богові послав,
А сам з труною одружився.

Стогнали дзвони, завивали.
Кіяне гори укривали:
Ченця Семена Палія
Ченці, мов Гетмана, ховали.
І нині, братія моя,

Стоять твердині на Україні—
Все Паліївській на Хвастовщині:
В ярах, болотах лежать гармати:
На що? та й нікому їх доставати.
Захрисли жидом хвастівські гори,
Хвастяне погані на ксеїндзя орють:
Никколи, никколи ченця згадають,
А де похований? в якому краю?—
Вони не знають, може й не чули!
Кіяне бачили, та й ті забули.

Отак-то сталося, батьку козачий!
Все запехаяли діти ледачі:
І свою волю, і твою славу.
Москалі рознесли вали в Полтаві (в Праж. К.
неправильно: у Полтаві),
Розруйнували і Січ, і Спаса,
А над тобою глину товкмасять.

72. Один у другого питаєм.

Вперше видруковано в „Народномъ Чтеніи“, 1859, кн. 6.
стр. 133. В автогр. М. за № 13. Єсть і в автографі Б.

Одміни.

21, 4: на що живем?—в М.: *чого живем.*

— 12: на тебе понесли, —в М.: *навели.*

73. Самому чудно.

В автогр. М. — за номером 14. Єсть і в автогр. Б.

Одміни:

21, 15 зн.: і долю проклинать. В М. Шевченко так написав:

Що ж діять? і що почать?
Людей і долю проклинать!

(в формі запитання), а в Б. переіначив:

„Людей і долю проклинать
Не варт, сі Богу...

Так прийнято і по „Кобзарях“.

— 21, 15: на чужині, на самоті, — в автогр. Б. ясно стоїть таке:

*Як же жити
На чужині на самоті?*

В М. після „на чужині“—(.).

— 10 зн.: то гриз по троху б,—в М.: *помалу б.*

— 5: за Уралом, — в М. зразу було одно М., — решту літер дописано згодом.

74. Ой стрічечку до стрічечки.

В автогр. М.—за номером 15. Єсть і в автогр. Б.

Одміни:

89, 8 зн.: ой стрічечка до стрічечки,—в автогр. М. Шевченко олівцем поправив: ой стрічечку... Здається, що всі поправки чорним олівцем роблено тоді, як вірні з М. перешсувалися в Б.,—може перед тим, як давати їх списувати для подачі в цензуру (оттоді то і деякі поезії в М. Ш. позакреслював олівцем).

— 7 зн.: три пічечки,—і в М. і в Б.: три піченьки. Справді, ні в Кожанч., ні у Льв. 1867, ні навіть в Пражському К. немає: пічечки, а скрізь: *піченьки*.

— 4 зн.: ой плахотка—червчаточка,—в М.: *черчаточка*, а в Б.: *червчаточка*; так і мусить бути.

75. Хустина.

(Чи то на те Божя воля).

В автографі М.—за номером 16. Єсть і в автогр. Б. Крім того варіанти де-які маємо і в копії Жемчужникова.

Вперше видруковано р. 1860 в „Хаті“ Куліна.

Зауважу, що в автогр. М. чимало перекресленого (в середині),—тоді як цей вірш складався,—очевидно, він вишеувався ще не готовий. В автографі Б. текст перероблено так, що ніде не згадується про Катерину і Івана, як це в автогр. М., а скрізь *сирота й сирота*.

Одміни.

Перш за все в М. і в Ж. початок не такий, як в Б. і по „Кобзарях“, а починається так:

Була собі Катерина,
Безталанна сиротиба.

Рядок 3-й так, як і в Б., а далі:

173, 18 зп.: З сиротою покохалась,—в М.: *Та з Івином* покохалась, а в Ж.: *закохалась*.

— 17: неборак, як голуб,—в М.: *А Іван*.

— 16: з Катериною.—в М. *з безталанною*.

— 14: Сидять собі у вдівоньки—в М.: вечеряють (зразу було: *у дівоньки*).

— 13: Сидять собі,—в М.: *вечеряють*.

— 12: Пречистої—в М.: підкреслено.

— 11: Діядалися,—в М.: *дожидують...*

— 10: З Чигиринцх,—в М.: *А з Чигрина*.

— 8: заревли,—в М.: *загули*.

— 6: мечі, шаблі,—в М.: *мечі—шаблі*.

— 5: та збіралнсь,—в М.: *та їхали*.

Далі, рядків 4—3 в М. немає... В М. далі чималіні уривок закреслено (перш за все рядок „Катерина зажурилась“, а потім „накупили на три копн“ і т. д.),—цей закреслений уривок єсть також і в копії Ж., куди, знати, перенесувалось усе з писання П., що тільки можна було прочитати.

Уривок цей такий (подаю по автографу, визначаючи одміни з Ж.):

Накупила на три копн (в Ж.: *Накупила Катерина*
Червоного шовку, *На три копн шовку*)

А за того за талюра
Золотую голку,
Та й вишила Іванові
Шовками хустину,
Щоб згадував на чужині
Свою Катерину.

Об'ї у неділеньку рано—пораненьку, (в Ж.: *Об'ї у неділю*)..

Ще й сонечко не вставало—

В далеку дорогу, войну і тревогу,

Мати сиця випровожала.

Випровожала Івана Катерина (в Ж.: *Івана*)

Із чужої темної хати (закреслено: три поля, три млі)
(в Ж.: *хатини*),

Посла його зброю, шаблю золотую

І цвяховані лати...

Досі закреслено; далі є ще 4 рядки, яких в М. не закреслено, але в Б. їх немає:

Зажурилась Катерина,
Безталанна чорнобрива (в Ж.: зажурилась чорно-
брива).

Іван коника сідлає,

Собі зброю добірає.

173, 2 зп.: та ранесенько,—в М.: *рано—ранесенько*.

— 1: вигравали,—в М. і в Б.: вигравали (це в „Основі“: *вигравали*).

174, 1: в поход у дорогу,—в М.: *в далеку* дорогу.

— 3: випровожала,—в М.: випровожалає.

— 6: А сірому сиротина,—в М. і Ж.: а Івана Катерина.

— 8: до зірничі із криниці.—в М.: до зірничі з криниці.

— 14: щоб згадував,—в М.: *що...*

— 18 зп.: тільки й слави,—ні в М., ні в Б. немає й (це в „Основі“ додано).

— 11 зп.: виглядати,—в Б. зразу було: *виглядала*.

— 9 зп.: а на третє лицуть,—після „на третє“(.....)

— 8: преславній,—в М.: *наші славні*.

— 6 зп.: їде й друге,—в М. немає й.

— 4: безталанна,—в М. і Ж.: *Катерина*.

— 2: мальовану,—в М. і Ж.: *дубову*.

— 1: китайкою криту,—в М.: *акрицу*; в Б.: *крити*, хоча останній рядок знову і в Б.: *Хустиною акристе*.

175, 13: а на збруї козацькая, — в М. і Ж.: А на збруї, на козацькій, а в Б.: а на зброї... козацькая.

— 17: а на йому сиделечко, — в М. зразу було: *сиделечко цалюване*.

В Б. під віршом стоїть дата „Нижній Новгородъ 1858, марта 8-го“ (це дата переписання).

76. А. Козачковському.

Вперше видруковано в „Ослові“, 1862, X. В автогр. М. починається цим віршом 9-ий маленький зонит (стр. 127); номер вірша—18; під номером чорним олівцем дописано: „А. Козачковському“. В автогр. Б. заголовок уже: *А. О. Козачковському*. Єсть деякі дрібні одміни і в копії Жемчузаникова.

Одміни.

23, 13: візерунками, у Ш.: *визерунками*.

— 16: *Три царіє со дари*, — в М.: *з дарами*.

— 15 зн.: виспівую було та плачу, — в М.: виспівую *собі* (дописано чорним олівцем).

— 7: У пікоді сивить почало,—і в М. і в Б.: *овелось...* Це „почало“... з'явилось вперше в „Ослові“. Чи єсть який підстави, що це Шевченкова поправка, — не відаю.

— 3 зн.: мабуть Господь мене карає, — в М.: *мабуть*, але в Б.: *отак...*

— 2—1: Ось слухай же, мій голубе,

Мій орде-козаче, — в М.:

... Ширий оружє,

Та розкажуй вітям.

24, 1: конаю, — в М. і Б.: *канаю*.

— 2: як нужу я, — в М. було: як я нужу, але олівцем поправлено на „як нужуся“. В Б.: *як я нужу*, — перестановка вже в Кожанч. „Кобзарі“.

24, 3—4—в М. немає.

24— після рядка 9 („нехай собі у куточку“) в М. і Ж. вставка:

І майскій поч,

І, як небо, голубій (в Ж.: *і те небо голубє*)

Ті очі дівочі (в Ж.: *та очі...*)

На дал давній вихваляє,

Не лає нікого

І не любить — опріч грошей

Та себе самого.

А Україну?.. Крий Боже!

Нехай собі плаче, — (за цим в коп. Ж. іде: *тихесенько, щоб Бог не чув,*—
себ то так, як в Б. і в вид.
Романчука в рядку 10).

В М. далі такий варіант:

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле козаче,
Як канаю я в неволі,
Як нужу я світом (було: *як я нужу*, але по-
правлено олізцем)
Та розкажуй тихесенько
Нерозумним дітям.

— 10—15—в М. немає,—там отсеї варіант з 6 рядків, що зараз подав я.

— 16 зн.: талами,—в М. з наголосом: *та.лі.ми*, і це слово підкреслено,—так само як далі ще раз.

— 13. зн.: стрепенеться.—в М.: усміхнеться.

— 11: усміхнеться—в М.: стрепенеться.

— 10—7—в М. немає.

25, 7: піски, талн—в М. на *та.лі*—наголос.

— 9: після „говорила“ в обох автографіях (.....)

— після рядка 10—в М. рядок крапок.

— 13: такн її,—в М.: її *таки*.

— 17 зн.: моя Україно, — і в М., і в Б.: *Країно* (так і в „Основи“, в Кожанч. і в Пражек. „Кобзарях“).

— 16 зн.: *чи то я вирвуся*,—так пішло з „Основи“ („Чи я то“...), а в автографіях:—в М.: *коли я вирвуся*, в Б.: *коли я вирвуся*.

— 15—в М. і Б. це два рядки. Рядки 13 і 12—в автографіях не розділені.

— 12: Аїда в казарми, — в М.: *Гайда в кошари* (*кошари* підкреслено); в Ж.: *гайда в кошару*; в Б.: *айда* (обидва рази).

— 7: святкую,—в М.: *минас*.

— 6: неділеньку святую,—в М.: *неділенька святая*.

— 5: А пощеділок? Друже-брате!—в М.: *Ох, друже-брате*.

— 4: приходить ніч в смердячу хату,—так пішло з „Основи“, а в автографіях так—в М.: *Ще прийде ніч в смердячі хати*, а в Б.: *Ще прийде ніч в смердячу хату*.

— 3: осядуть думи, — і в М., і в Б.: *Ще прийдуть думи*. Звідкіля в „Основи“ такі одміни?

26, 2: і спинять ніч: часи літами (так в „Основі“,—але тут не може бути (:),—в автогр. Б. після *ніч* стоїть (.), бо інакше виходить, що наслідком того, що думи спинять ніч—потечуть часи літами та віками.

26, 3: віками,—в М.: у вічне море.

-- 4: і я кровавими сльозами,—в М.: *і тяжко-тяжкими*.

— Після рядка 5 в М. і в Ж. чимала вставка. В автогр. М. її закреслено олівцем, але ніяким чином не тоді, як ішалося:

Не малодушіє в неволі
Впочі сльози точить,
А гріхи мої великі
Вилитися хочуть.
Не виллються, не покинуть
Душу катувати...
Страшно мені друже-брате
Смерті сподіватись!

— 13: В стєну, небога, заблудила, — так вперше з'явилось в „Основі“, а в автографах воно інакше, а власне—в М.: *та у кошари заблудила* (кошари—підкреслено), а в Б.: *та до Миколи заблудила*.

— 14: та її уніватись зареклась, -- в М.: *І вдруге нити зареклась*.

— 10 зн.: на позорище,—в М.: на *посмішище*.

— 9 зн.: муштрувати,—в М.: *научати*.

— 7: щоб знав, що дурня,—в М. було зразу: *І те, що...*, але олівцем поправлено.

26, 6 зн.:—перед цим рядком в М. (в Ж.: немає) єсть така вставка:

Так день і тиждень так минає,
І може, друже мій, отак
Минуть остатній літа!..
Як перед Богом сповідаюсь:
За правду (було *по правді*, але олівцем поправлено) на світі караюсь

І не клену долі,
Тільки Господа благаю:
„Не дай, боже, в чужім краю
Згинути в неволі!“

Уривок цей, як і „Не малодушіє в неволі“ (обидва закреслені Шевченком) опущено в автогр. Б.: уривки ці дуже важні і, бо малюють

нам психичний стан поета в той час, і коли Шев., переписуючи поезію р. 1858, повикидав їх чомусь, то це не значить, що ми не повинні їх мати в „Кобзарі“—тим більш, що і формою вони не з гірші од решти цього вірша.

26, 6 зн.: минають літа,—в М.: *минути*.

— 4 зн.:—після слів „знову за своє“ в М. зразу було написано але закреслено чорнилом:

*Та нічогосінько не вдіє,
А тільки жалю завдає, —*

це, власне, повторяється й далі, тільки трохи іначе.

— 2 зн. після „завдає“, — це (:), а [.,] як це і в автограф. Б. та М.

— 1 зн.: А може ще добро побачу,— в М.: *Добро кріз сон ліба побачу*.

27, 1: А може лихо переплачу,—в М. *Та може*; так і в Б., тільки при кінці знак ?

— 27, 5: розмовляти,—в Ж.: сповідати,—і далі і в М., і в Ж. така вставка:

Свої гріхи, і як мені
Доводилось на чужині
В неволі в катарзі каратись.
А все за того пятака [в Ж.: *і не за того*),
Що вкрав маленьким у дядя
Та за вірші оті прокляті [в Ж.: *а за вірші
оці прокляті*].

А далі — як у рядку 8: Чи се коли сподіється [в М.: *чи те коли*].

27, 15: Так тая Україна,—і в М., і в Б.: *так ти і Україна*,—переміна пішла з „Основи“.

— 17: І ти, друже-брате,—в М. і Б., і в Ж.: *і надія, брате*,—одміна починається з Кожанч. „Кобзаря.“

77. Москалева криниця.

(*Я. Кухаренку*).

Стоїть в автогр. М. за номером 19; під ним олівцем: *Я, Кухаренку*; в лівому рійку, косо: *Москалева криниця*, згодом закреслене так злегка, що чорнило і рудий олівець стерлися, а заголовок про те ясно знати. Це не та *Москалева криниця*, яку

III. написав р. 1857 і послав *Я. Кухаренкові*, а драматичний ескіз на ту саму тему. Ні в яким разі не можна вважати її варіантом теї пізніщої поеми — це особний зовсім твір, і дивно, що його ігнорують по всіх виданнях „Кобзаря“ (єсть в одному лишень Пражськ. Кобзареві, т. II).

В середині III. закреслив більш як сторінку, од слів „Спо- чинем трохи, поговорим“ аж до „Одружились небожата“.

Маючи на увазі, що поема ця мало відома, і в виданню д. Рома- нчука її теж немає, то збираючи до-купи увесь текстуальний мате- ріал, потрібний для повного і критичного видання „Кобзаря“, по- даю її з автографа (автографа М., бо а в Б. її немає), до- держуючи правнишу оригіналу.

В автографі М. песа ця, як і пізніща „Москалева криниця“, має посвяту: *Я. Кухаренку*.

Невартъ ей богу житьна свити!..
—То йды тощє!—а живка! дит-
ты?—

Отожто бачышъ не бриши!—
А сядь лышень та напиши
Одю бувальщєну... то може
Инако скажете небоже.

Пиши о такъ було

Село

Та шобъ не лизты на чужину
Пишы у насъ на Украини.
А в тимъ сєли вдова жила,
А у вдови дочка була
И сынь семилитокъ.
Добро, мавше дитокъ
У роскоши,—хвалышъ бога...
А вдови убогій,
Мабуть не до його
Бо залиды за шкуру сала,
Трохи не пропадала,
Думала вт. черныци,
Або йты топица.
Такъ жаль малєшкыхъ дитокъ

стало.

Звычайно маты, що й казать!

Та може снывся такій зять
Бо вже Катруся подростала
Чивжежъ¹⁾ ії викъ продивувать:
Зносыти бривоньки ни за що?...
Иц, дивонька вона не та!²⁾
Такъжъ у тимъ сєли, трудящій!
(Бо всюды сыроты ледащє.)
У наймахъ вырєсь сирота,
Ныначе батькова дитыва!

То сакъ, то такъ
Придбавъ сирома грошиняты,
Одежу справивъ, жуланьну,
Та ви видєсь и нивидтєль
На ту сыритьську копійчину,
Купивъ садочокъ и хатыну,
Подякувавъ за хлєбъ за сєль
И за науку добримъ людымъ,
Та до вдовивны на впростєць
Шєлєсть за рушныками!
Не торгувалєсь зъ старостами
(Якъ те буває межъ панамц)
Не торгувавъсь и панотєць
Усємъ надыво та на чудо!

¹⁾ В Праж. К. немає *ж.* Хоч песу цю видруковано з автографу М., про с в Праж. К. зроблено кілька помилок.

²⁾ Зразу було „Ни вона дивонька не та“.

За три копы звинчавъ у будень...

Просохлы очи у вдовы.

Отакъ то друже мій живи

То й весело на свити буде.

И буде вартъ на свити жить

Якъ математишъ кого любитъ.

Хоть кажутъ отще що небоже,

Себе любн то й богъ поможе.

А доведена умирать?

Здыхать надъ гршми? ни не-

боже!

Любовъ Господня благодать!

Люби жъ мій друже, живку,

дитокъ;

Дили зъ убогимъ заробитокъ

То легше буде й зароблять¹⁾.—

1. Спочинемъ трохи погово-
римъ²⁾.

Шо ярина ще не зійшла?

2. Та де та ярина взялась.

У мене ще на жито орють.

Отымъ то й ба, шо живете

Видколы дядьку, а нечулы

А може й чулы та забулы,

Журналь дрюкують...

- 1... Те! те! те!

2. Та що вы думаете, поль-
скій,

Або хазяинъ той московс-
кій?

Нета ловись! журналъ рсву

Чите ламодъ, купишь для
паши

вторикъ въ Ромни...

1. Пышкомъ Такъ отъ якъ наши!

Нечувъ, якъ на свити живу...

2. У самому тому журналі

Моя пашета начитала,

Як нимци сіялы траву:

А потимъ вижалы сернами!...

И все нанысано стихами

Та нетакими якъ у насъ...

1. Як-бы ты брате свини пасъ...

За слово выбачай. —

2. *Мовъ не чує*—Гей хлопче!

Ходить посвистує а потимъ
спивас.

Хлопче молодче

З карими очима

На що тобі жинка

Камень за плечима.

1. Тагоди вже тобі спивать.

2. Що може хочите кончать

А я признаця думавъ тее..."

1. А я такъ думаю инее,

Шо выпємо та поснемо,

А тамъ и ладу недамо;

Сидай лынь та пвиши небоже

Та кончемо, якъ богъ поможе

—

Одружились небожата

Дивувались люде

Якъ то воны ти сироты

Жить на свити будуть?³⁾

Минає рикъ, миуувъ другій,

Знову дивувались,

Де в тихъ сырить безталан-
ныхъ

Добро тее бралось?

И евъ комори на двѣри

На току й на нивы,

И диточки якъ квиточки

И самі чорноброви

У жунахахъ похажаютъ

¹⁾ Зразу було „и легше буде зароблять“.

²⁾ Звідьй до слів „одружились небожата“ — в автографі текст закреслено олівцем.

³⁾ Олівцем поправлено „На свити жить будуть“.

Старцивъ закликають
На обиды, а багаты
То й такъ не минають.
Неминалы себелюбы,
Та все жалкувалы,
Шо сироты такимъ добромъ
Старцивъ годувалы!
Колы гвие то спродатыбъ,
Аджежъ у ихъ диты!..
Ось слухайже що то роблять
Завдроци на свити,
И ненастья голодная.
Ходили, ходили
Ноки въ ноци жалкуючи
Хату запапали! ¹⁾

Нехай бы вже були не певни
Яки вельможи просвищенни:
Тои нежаль булюбъ; чи табъ?
А то сирієннкій сирякъ
Отакъ лютує.—Тяжко брате
Людей на старість розпизнаты.
Аще гирше зъ за мо(ло)ду
Гадыну кохаты.
Очарує змішными
Гарими очима..
А пекъ тоби, забувъ дурню
Шо смерть за плечима.

До стеблѣ все погорило,
И диты згорили,
А сусиды, и багаты
И вбоги радилы
Багатіи бачъ радилы. *Врагъ*
Шо багаче стали,
А вбогін тому ради
Шо з ними зривнялись!
Посходились жалкуваты,

Жалю завдаваты.
„Шкода, шкода, якбы знатѣти
Копійчипубъ дбаты,
Та все бѣ такы воно не такъ...²⁾
А що пакъ максиме!
(Бо його максимомъ звали)
Попродай скотыну,
Та ходи до мене внайми,
Шо буде те й буде.
Будемъ зновъ чумакуваты
Поки выйдемъ въ люде—
А тамъ знову...., поджукывавъ
Максимъ за порадy.
Побачу ще якъ тамъ буде:
Колы не дамъ ладу ³⁾
То тойди вже певне треба
Иты внайми знову....
Де то моя Катерина
Моя черноброва!..
Вона мене все радила
И тецерь порадить!..
Та останняя ся рада
Навики завадить.
Волы твои и коровы
Разомъ поздыхалы,
А катруся зъ москалями
Десь помандрувала!

Теперь отакъ пиши небоже.
Максимъ подумавъ, пожурився:
А потимъ богу помолывся;
Промовивъ двичи.. Боже! Бо-
же! —
Та й билшь ничего.

Одъ царыци
Прыйшовъ указъ лобы голыть,
„Не давъ вдовыци утопця,

¹⁾ Зразу було „сирить підпалилы“.

²⁾ Поправлено олівцем: „То все-бѣ такы не такъ воно“ В Праж. К.: „воно не так“.

³⁾ Поправлено олівцем „Колы не дамъ рады“.

Не дам же й с торбою ходыть.“
Сказавъ максымъ, и грунты
покинувъ.

Бо вдовиного бачишь сына
Въ прійомъ громада повезла.
Таки то темнѣ дила,
Творяця вышкомъ на свмъ
свити!

А васъ письменныхъ треба-бъ
биты,

Шобъ не кричали ахъ! аллахъ!
Невартъ, невартъ! на свити жыты!
О чомъ пакъ темни? не кричать“.

2 Хибакъ живутъ вони? и знаютъ,
Якъ вы сказали благодать

1 Любовь що? що? недочуваю...

2 Вони кажу вамъ прозябають.

Або по вашому растутъ
Якъ та кануста на горѣди

1 Отакъ повашому! ну годяжъ
Нехай соби и неживуть...

А все скажу таки як хочешъ

А вы имъ жить не даете,

Бо вы для себе живете,

Занлющивше письменни очи.

2 Отже якъ будемъ такъ писать,

Томы й довечера не кончимъ.

Ну де той безталанный зять?

—

Вернувся вдовиченко додому,

А зять пишовъ у москали.

Не жаль було його никому,

Та ще й сміялись у сели!

Отже далєби незнаю

Чивона верталась

Катерина до матери.

Чи такъ и пропала?

Була чутка що стрижену

Въ Умань водили

Но улыцяхъ—украли щось...

Щотимъ утопилась.

Та все то те,—знаешъ люде

Втоплять и задушать!

А може то така правда

Якъ на верби груши.

Знаю тилько шо про неи

И псєню проклали.

Я чувъ тойди на досвиткахъ

Дивчата спивали.

Шелесь, шелесь подубыни

Шапки хлонци погубили

Тилько наймитъ незгубмвъ

Удовивну полюбмвъ...

Соромитна нехай ий лыхе!

Миналы дѣта тихо, тихо,

Отакъ пиши, и за грихи

Каралысь господомъ ляхи.

И пугавъ пугачъ надъ Ураломъ.

Шиты въ одахъ выхвалялы

Войну й царыцю.—тилько мы

Сидили нышкомъ, слава богу.

Пєсля веллкон зими,

Вернувся и максимъ безногий

Въ походи каже загубмвъ.

Та срийный хрестыкъ заробмвъ!

Чого винъ придябавъ? нема въ

його хаты

Ни сестры, ни брата, никого нема

Чогожъ винъ приплентавъ¹⁾ а

хто ёго зна!

Чи чувъ ты шо кажутъ легше

умираты,

Хоть на пожарини въ сво[і]й сто-

ронн

Нижъ въ чужій въ палатахъ.

чи чувъ ты? ба ни,

Эй дядечку швидче будемо пи-

саты:

Бо хочєця снаты и вамъ и мєни.

1) В Пиж. К: приплентавъ.

Зажуривсь москаль калика
Де йому подитись!
Вдовиченко въ пикинерахъ
Вдова на тимъ свити!
До когожъ винь прихилиця?
Де перезимуе?
Уже осинь, пезабаромъ
Зима залютуе.
Нема й[о]му въ свити доли,
Полынула въ поле ¹⁾....
Попросывся зимуваты
До дяка у школу.
Бо таки й письма спасыби
Москали навчили,
И въ коси бувъ, бо й москали
Тойди бачъ носили
Сыви косы зъ кучирями
Уси до одного,
И борошномъ посыпали
Богъ вхъ зна для чого?
Масымъ таки якъ письменный
Було помагае
И на клираси дяксни
И исалтырь читае
Надъ покойными, й хавтуры
Зъ школярамы нбсыть,
А въ пилыпивку сирома
Христа рады просыть!
Ничого знай свое пиши,
Та передъ людьми не брыши.
Хочбы тоби лихе слово
Почувъ хто одъ його.
И таланъ, и безталаня
Все каже одъ бога.
А ни охне ни заплаче
Ныначе дитына,

И собаки некусали
Старого ²⁾ Максыма.
А въ педильлю або въ свято
Мовъ причыпуриця,
Шкандыбае ³⁾ на вдовину
Пустку подивиця.
Сяде соби у садочку — ...
И вдову згадае ⁴⁾
И за ин гришну душу
Псалтырь прочитае.
Катерину о здравіи
Тыхенько помяне!
Утрѣ слізы—все одъ бога—
Й веселенькій стане.
А въ петривку, и спасивку
Неспочине въ школиц,
Бере заступъ и лопату
Шкандыбае ⁵⁾ въ поле.
И край шляху придольни —
Отже невгадаешъ?
Що калика выробляе? —
Кривницю копае!
Та й викопавъ на те лито
Кривницю святыли
На самого маковія,
И дубъ посадили
На прикмету произжачимъ;
А на друге лито,
Москаля вже неживого
Найшли въ бальди диты,
Коло самой кривници —
Выйшовъ подивиця
Останній разъ сиромаха
На свою кривницю.
Громадою при дольни
Його поховали,

1) В Праж. К.: в полі...

2) Поправлено олівцем: „москаля“.

3) Зразу було: „Пошкандиба“.

4) Зразу було: „Колышнѣ згадае“, але закреслено.

5) Зразу було: „И рушае въ поле“.

И долину и криницю
Напамять назвали
Москалевою, на спаса,
Або маковія
И доси тамъ воду святить
И дубъ зеленіе.
Хто йде иде не минають

Зеленого дуба,
Въ холодочку посадають
Та тихо та любо
Пьючи воду погожую
Згадають ¹⁾ максима...
Отакъ жывить недоуки
То й жить не остыне.

78. То так і я тепер пишу.

В автогр. *М.* кінчається цим віршом рік 1847. Нумера немає ніякого. А як вірш стоїть усього лишень на 3 сторінці 10-го невеличкого зшитка (останнього з р. 1847), то за цим віршом остається ще 13 сторін не записаних. В автографі *Б.* вірша цього немає.

Проти видання Романчука одмін немає ніяких. Зауважу лишень, що в рядку 14 знизу (стр. 22), зам. *побачу*—в *М.* було зразу: *набачу*.

На цьому й кінчається рік 1847. Хоч він і обнімає усього 32 поезії, але з них до заслання, як на мою думку, написано 14, а решта вже на засланні. Знаючи ті умови, в яких Ш. опинився в Ореській кріпості можна дивуватися навіть і такій продуктивності. —

Рок 1848 був значно продуктивніщий: цього року чимало було написано і більших речей, а ще більше дрібних,—всього ж більш 60. Це пояснюється тим, що в місяці маї Шевченко вирушив з Ореського в експедицію Бутакова, щоб змалювати береги Аральського моря. Очевидно, маючи волю писати і малювати Шевченко найбільш скористувався цією волею за всі 10 літ заслання: менш як за пів року на Аралі він написав коло півсотні поезій. Почнемо перегляд поезій під ряд—в тому порядку, як вони були написані.

79.

Друга книжечка невідьничької поезії починається віршом без №, немов заспівом: „А нумо знову віршовать“... Вписаний він в зшиточок, який зразу, як знати, мав номер 1 (як перший з р. 1848), але згодом Шев., коли екадав до купи усі зшиточки, поставив „11“ (рік 1847 скінчився на 10-му).

¹⁾ В Празі. К.: Згадають.

Вірш цей в автографі зразу був на одному боці написаний (на стр. 161,—2-й у зошиткові,—бо перша картка—обкладка), але потім другу половину його закреслено олівцем, і на задній сторінці обклашки (на стр. 160) додано олівцем додаток на всю цю сторінку. В автографі *Б.* цей вірш перенесено знов із змінами проти текету, поправленого вже в автографі *М.*

Одміни:

33, 10—7: Людей за те, щоб нас знали
 Та нас шанували,
 Долю за те, щоб не спала,—в *М.* иначе:
 Долю за те, *що не спала*
 Та нас *обглядала*,
 Людей за те, *що вітали*
 Та нас *поважали*,—

а дальших 6 рядків (до краю сторінки) в *М.* немає (тільки в *Б.*), а за те в *М.* було одразу таке написано:

Як же його і не клясти!
 І поезії не буде,
 І не буде солі,
 Як то кажуть. А без неї
 І борщ, мов помні,
 А вірші ... вірші... та цур їм!

Цей уривок в *М.* закреслено олівцем, а замість нього зроблено велику вставку олівцем же:

А то й поезія завяне,
 Як кривди не стане.
 Заходімося ж ми знову
 Святее поганить!
 Ні не доліду, ні до складу,
 І кому завадить
 Моя кривда лукавая?
 Нікому. А зрадить—
 Самому зрадить ва чужні.
 І на далекій Україні
 Старому віри не поймуть,
 Старого дурнем назовуть:
 „Нехай стара собака гине,
 Коли не вміє цацувать

Людей та Бога пресвятого,
Не вміє правдоньки сказать,
То й цур йому! Нехай блукає,
Дурний свій розум проклинає,
На старість учитись брехать:
А ми не будемо читать
Його скаженої брехні!“....

Правда ваша, люде!
Брехнею бач, вийдеш всюди,
А не вийдеш в люди.
Так цур же їй! Нехай собі,
Кого знає, шне
Брехня в дурні, а я собі,—

а далі знову п'ять рядків так, як було написано одразу:

Поки море впе
Та гризе високий берег,—
Чи не вдам я знову
Про що-небудь тихенького
Та благого слова.

Вважаю за потрібне зазначити де-які помилки в Празькому „Кобзарі“, де тільки й подано цю початкову редакцію з автографа М. В автогр.: *заходімося*, а не *заходимося ж*.

В автографі: *Самому зрадить на чужині*.

І на оазекій..., — а в Празьк.: „Самому зрадить. На чужині“....

В автографі Б. нічого цього немає,—там зовсім инша редакція,—краще сказати, мало не заново написаний вірш,—такий як по всіх вид. „Кобзаря“, між иншим і вид. Романчука.

80. У Бога за дверми лежала сокира.

В автогр. М. стоїть за помером 2. В автогр. Б. не перенесено.
Особливості:

183, 10—9 зн.,—в автогр. взято в ( ).

— 4 зн.: по дроба (в автогр. з паголюсом).

184, 9: до *Тингіза*, до *Аралу*,—в автогр. підкреслено обидва слова олівцем і до *Аралу* вниз додано олівцем примітку: *Аралське море*.

— 17: І мерк за димом божиї світ,—було: *сонця* світ,—а потім поправлено олівцем. Крім того в автогр.: *мер*, а не *мерк*.

— 15 зн.: неначе ляля в льолі білій,—зразу було: *неначе*
хлопчик: поправлено олівцем.

— 5 зн.: червона глина та *печина*,—ця помилка і в „Кобз.“
Кожанч., і в Пражському, і скрізь по „Кобзарях“, — тим часом в
автографі ясно: червона глина та *печина*“, тоб-то переіменована глина,
немов шматки цегли, з того місця, де була чіринь печи.

185. 2: верблюді,—в автогр.: верблюді.

— 7: Кара бутак,—в автогр. підкреслено олівцем і додано
примітку: *невеличка ричка*.

— 8: Спигич—агач,—в автогр. підкреслено і додано при-
мітку: „одно *дерво*“.

— 8 зн.: щоб парости роспустили,—в автогр. дійсно: па-
рости, а не парості.

— 7 зн.: у їх біднім краю,—в автогр.: краї.

3

81. Варнак.

В автогр. М.—за помером З, без заголовка, а в Б. з заголов-
ком. В М. перед першим рядком стоїть ряд (.....).Єсть варіанти і в
коп. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39). *Варнак*

Одміни Б. од М. великі. Текст, звичайно, друкується в
„Кобз.“ по Б. В М. і Ж. до перших 14 рядків такий варіант:

Тпняючи на чужині
В певолі залій, зострівя діда (в Ж.: *заснавя діда*),—
То був (зразу: *одпущений*) поселений *Варнак* (під-
креслено),

Наш бідний мучений земляк.
Непаче діти, ми зраділи
Однi другому. У неділю — (в Ж.: *однi одному* (.)
В неділю).

Бувало між талами
По-над тим Уралом,
Поки не смеркне, розмовляли [в Ж.: *поки не*
смеркає (!)]

О нашій славній старині.
І він розказував мені
Свою бувальщину. „Од Бога...

178, 15: од Бога все,—так і в М., а в Ж.: *Все од Бога*.

— 16: не вдіє,—в М. і Ж.: *не зробить*.

— після рядка 15 зн. („І ні на кого не жалкую“) в М. рядок крапок, а далі, до низу на стр. 178 і аж до рядка 19 на стр. 179—в М. значно короччий варіант:

Води багато утекло. .
З того часу... За Уманем
Було те вбогее село,
Де уродився я на зло,
Де виріє я на безталання
Та на погібиль.. Наша пані
Мене побачила в селі
Та її узяла собі в покої.
А в неї паничі були:
Були однолітки зо мною—(нема в Ж.)
Так їм на виграшку. Росли (нема в Ж.),
Росли вони та виростали
Та мною, дурні, забавлялись (в Ж.: *дурнем*),
Уже її учиться почали (в Ж.: *її учили*).
А я собі на безголова.

179, 5: *Із Ікви в море*,—тут, очевидно, переборщили видавці Кожанчик. видання; в автографі Б. (в М. цих рядків немає зовсім) стоїть: *Із Ікви в... утекло*. Ясне діло, що Ш. хотів згодом навести справку, в яку більшу річку невеличка річечка Іква тече, і зовсім не мав на думці моря,—бо це ж діється на Волинні.. Як би Ш. мав поставити *море*,—то на щоб він кидав порожнє місце? Іква тече в Стирї. Може б годилося так: *У Стирї із Ікви утекло...?* Шевч., очевидно, не мав на увазі ні моря, ні Дніпра, куди вода з Ікви тече раніш, ніж в море.

— 14 зн.: І я учуся. Сльзми, кровю,—в М.: *Учуся з ними. Сльоз і крови.*

— 13: *письмо* те пошлося,—в М.: *Письмо стоїло... Чи нас!?*

— 11: *письму* учить?—в М.: *учить письму?*

Далі повний розмір (од слів „Молитись Богу“).

— 8: не повинен звать невольник,—в М.: *не повинні звать без волі.*

— 7: його доля,—в М.: *наша* доля.

— 6: отож і,—в М. без *ж*.

— 4: не дає, і в москалі,—в М.: *Не пускають... У москалі.*

— 3: проклята, не голять,—в М.: *І щуди не голять.*

— 1: пішов я,—в М.: *вернувся* я.

180, 2—в М. після цього рядок (...)

— 3: година тяжкая настала,—в М.: *Настали тяжкій літа.*

— 4: настали тяжкій літа,—в М.: *У нашому таки селі.*

Далі рядки 5—9 узяті з Б. (в М. немає), а замість того оден рядок: *Росла убога сирота.*

— 10: о Боже мій! о мій єдиний!—в М.: *о Боже, Боже мій-єдиний!*

— 11: воно тогді було дитина, — в М.: *вона тогді була дитина.*

Далі аж до останнього рядка на цій сторінці в М. досить відмінний такий варіант:

Вона... Не нам Тебе судить
Великий Боже наш!

На неї

Не довелося і надивитись,
А я ще думав одружитись,
І жить, і радоваться з нею,—
І Господа хвалить...

...
Уже і краму пакунили.

Уже і шва наварили—

Не довелося тільки пити:

Проклятий пая старий несний

Покриткою пустив по світу:

Не довелося вкупі жити!..

...
Дарма... минуло... не до ладу

Було б садити огород.

Пішов я писарем в громаду.

181, 3: та добрих,—в М. і Ж.: *та мовчки.*

— 5: позіжжалась,—Ш. пише: *позіжжалась.* Після цього рядка в М.: (*Мене звичайне не пізнали*) і в Б. було зразу:

Мене вельможні павичі

Хоч бачили, та не пізнали,—

але закреслено. В М. і Ж. тут далі 7 рядків досить одмінного варіанта:

Засватані, весілля їдуть,

А нашим молодим дівчатам

В селі проходу не дають.

Дарма! Нехай! Радіє мати (в Ж.: *Нехай радіє мати*),

Радіє пан... А хлопці ждуть,

Як Бога, панського весілля.

181, 13—14,— у клеччану неділю

Іх і повінчано обох,—в М.:

Як раз у клеччальну неділю (в Ж.: в *кличчаную* (!)

І повінчали їх обох.

— 17 зн.: не бачив на землі великій, — в М.: не бачив зроду на землі

— Після рядка 16 зн. („як молодії ті були“) в М. і Ж., замість цих 15 рядків і 6 рядків на стр. 181—так стоїть:

А я убив їх! Признаюсь—

І досі страшно, як згадаю:

Я і розказувать боюсь,

А то ще й вас перелякаю.

На весілля

І ми отарого прийшли,

Палати білі запалили,

Павів великих і малих

Усіх порізали...

Молила

Сама стара за молодих,

До Бога руки піднімала... (в Ж.: *підіймала*)

А невістками хлопці гралась,

Поки замучили. Затих,

Загає пожеар... Уже світало (в Ж.: *Уже затих*).

А ми в діброву поховались

І раду рáдим, що робить?

А що робить! Ходімо бить

Та мордувать павів проклятих.

І ми пішли... Ох, тьєтко, брате,

Такіє згадувать діла! (Ш. часто уживає закінчення

іє зам. *ій*).

Ватага день і піч росла,

Уже за сотню прибувала... (в Ж.: *прибувало*)..

Мов пороссяча, кров лилась—

182, 9: без милосердія і зла,—в М.: *без зла*.

— 12: ходив три годи я,—в М.: *я три года*.

- 13: непаче пияний той різник,—в М. слова *пияний* немає.
 — 15: до всього, всього,—в М. другого *всього* нема (Ш. пише: *всього*).
 — 17: спряжен,—в автографі Б.: *спражен*, а в М.: *спечени*.
 — 18: білолицю,—в М.: *чорнобривку*, в Ж.: *чорноброву*.
 — 7 зн.: зарівав би, та...—в М.: перед *та* рядок цяток.
 — 5 зн.: педолюдом,—в М.: *окаянним*.
 — 4: Вже на світ займалось,—в М.: *тільки що світало*.
 183, 3: святим дивом,—в М.: *дивом дивним*.
 — 4—5: Храми божі, піби з самим
 Богом , — в М.:

*Церкві Божі, піби з Богом
 Самим...*

- 10: який дивний Ти! Я плакав, — в М.: *Висрше зроду я заплакав*.
 — 15: Мов переродився,—в М.: Я мов народився.
 — 19—20: Святим помолитись,
 Та судя... , — в М. і Ж.:
*Не святим молитись,
 А свої.*

82. Ой гляну я, подивлюся.

- В автогр. М. стоїть за номером 4. Єсть і в Б. Річниця: між ними: 32, 7: я спочив хоч мало,—в М.: *на спарість*.
 — 9: та шкода й гадки,—в М.: *шкода і гадки*.
 Згадка про „стен та поле“, на якій поет як гляне, то й згадає про волю—чи не належить до того часу, коли Ш. йшов пішки з експедицією в Раїм на Аральському озері.

83. Та не дай, Господи, нікому.

В автогр. М.—за номером 5. В Б. теж єсть.

Одміни:

- 30, 4: літа коротати,—в М. наголос: *літа*.
 — 5: ой пійду я степом—дугом,—в М. і Ж.: *дугом, дугом*.
 — 6: свою тугу,—в М. і Ж.: *тую тугу*.
 — 7: „Не йди кажуть з сії хати!“

Не пускають погуляти.—

Цих двох рядків ні в одному „Кобзарі“ як слід не написано, через посповану інтерпункцію... Скрізь (і в Кожанч., і Пражеськ.

„Кобзарі“ після „з цієї хати“ (поставлено знак або (.), або (!)—тим часом в автографі *Б.* яснісінько стоїть:

Не йди кажуть, съ цієї хаты
Не пускають погуляти,—

і це натуральніше, і більш зрозуміло.. Отже мусить бути:

„Не йди, кажуть! З цієї хати
Не пускають погуляти!“

В *М.* пваче:

*Сиди в хаті:
Підеш завтра погуляти!*

Цей вірш, можна здогадуватися, писано ще в Орську. А де написано далі цілу серію віршів, що відомі під одним заголовком „Царі“? Чи в Орському ще, чи вже в Кас-Аралі? Більш того, що в цьому останньому, бо „Бодай кати їх постпшали“ (№ 11) відділено од оповідання про Рогволода (№ 9) віршом „Добро, у кого є господа“ (№ 10), а цей останній писаний десь уже аж літом р. 1848, як що не в осені:

„Ми довго в морі пропадали,
Приїшли в Дарью... . —

значить уже весілл дев'янько попоїздити по морю, а тим часом вирушили вони з Раїма в море лишень 25 липня...

6

84. Царі.

Те, що має в „Кобзарях“ заголовок „Царі“—у *М.* просто окремі вірші (в автогр. *М.*), а в автогр. *Б.* цільна річ із V' розділів з засівом „Старенька сестро Аполлона“, без нумерації. Заголовка „Царі“ в автографі *Б.* немає.

В автогр. *М.* „*Дев'яна сестро Аполлона*“ стоїть за номером 6 (на початку 12-го маленького зшитку,—це може бути ще зайвим доказом того, що повний зшиток розпочато уже на Аралі,—та він, до того, її инше письмо має).

Крім автографів *М.* і *Б.* єсть ще копія *Ж.*, яка не дає нічого.

В автографі *Б.* поезія ця написана заново, і те, що в *М.*, можна вважати за зовсім окрему поезію.

Подаю її по автографу:

Девято сестро аполона.
 . . . . .
 Якбы, бувае хоть на часъ
 Вы кинулы отой парнась
 Та въ стенъ, таки пришканди-
 бали
 (Колы невнаймахъ де застряли
 Або не хилете ¹⁾ въ шинку
 Зъ пропный-воламы чумакамы?)
 Та *древними* тыми речами
 Хоть пыч(?)ечкомъ якбы мени
 Вы розказалыбъ про царя —
 Або якого короля,
 Зъ ихъ фопъ баронами-князями
 И ихъ *высокими страстями*
 Бо вже остылы мужики,
 Та безталанни покритки,
Тай тихъ уже нестало.
 А про журбу та про печаль
 Остыло... и наперужалъ.
 Чи е поганше що на свити
 Якъ та дрюкована вудьга?
 Про марне страченые дита, ²⁾
 Та про чорнявого *врага*,
 З очима ясными якъ небо...
 Гелубчики: пишить для себе
 Та не дрюкуйте —
 Уже смеркало,
 Дывлюся шкандибасе
 На мильсяхъ, з торбиною
 Бабуся сидая
 И пьяненька шиврокуйи...
 — Добры-вечиръ сыну! —
 Добры вечиръ, кажу титко!...
 Охъ мабуть я згину...
 Чи далеко до Парнаса?

Я такъ утомилась...
 Ледве, ледве несю ноги! —
 Лица мои крила
 Де вы дились молодїи?
 Згинулы -- проналы
 Як ти славнїи пи(!)нты
 Шо оды писалы...
 О тойди було завчестя...
 Постривай бабуся!—
 Хиба й справди ты зъ Парнасу?
 И справди дидуся!..
 Я до тебе поспшала 22
 Та въ шинку зострила
 Веселого бакаляра... —
 Трохи одпочила,
 Та выпилы почароци...
 Чого ж ты бажаешъ
 Мій голубе? я до тебе...
 — Сама кажу знаешъ!
 Отже далеби забула..
 Прыстрить, чи бешиха?...
 Пошепчемо... чи на старпсть
 Не певного лыха
 Чорнобривки забажалось!...
 — Цуръ тоби злый гаде!
 Стара паплюго, паскудо,
 Отъ тоби й порада!
 Отъ тоби й сестра зъ Парнаса
 Морька та й годи!...
Идыжъ соби де взялася,
 А я трохи згодомъ
 Захожуся коло царивъ
 Та *штылаць* высокимъ
 Розмалюю помазанпныхъ
 И спереду й збоку.

1) В. Пражськ. К. неправильно „живете“.

2) В. Пражськ. К. неправильно „страчені“.

В варіанті *Б.*, видрукованому і в виданню Ю. Романчука, тільки одна одміна проти автографа: на стр. 620, 13: то може *б*,— а в автографі *б* немає.

В автогр. *М.* дал під ряд за „Девята сестро“, без нумерації, а як оден вірш іде— „*Не видно нікого в Іерусалимі*“. В автогр. *Б.* це перший (I) розділ цілого твору.

Відміни чималі.

620, 4 зн.: а гірша, лихая,—в *М.*: *а инша*.

— 3 зн.: царева воїна,—в *М.*: *то гірша воїна!*

— 2: цареві князі.—в *М.* і в *Б.*: *цареви князі*.

621, од рядка 2 і аж до 19-го—в *М.* і *Ж.* такий відмінний варіант:

Пішли шукать собі могили,
Покидали дітей малих (в *Ж.*: *своїх*)
І жен своїх, і молодих
Своїх підложниць... (в *Ж.*: *наложниць* (!), а ті босі,
Розхрістані, простоволосі,
Сидять в світлицях взаперті
Та тяжко плачуть в самоті,
І красоту свою велику (в *Ж.*: *і красу*)
Нарошне нівечать,—аж жаль!
На стогнах сльози та печаль:
За стогнами і гвалт, і крики,—
І гине, падає народ
За тої завіт і за ківот (в *Ж.*: *за той ківот*),
І за царя свого Пророка.
А царь (святій), узявшись в боки,
По кровлі кедрових палат
В червленій ризі похожає
Та усміхавшись позирає
    В зелений сад.
А в садочку мраморова (в *Ж.*: *мармурова*)
Купальня біліла
Кріз листочки, а в купальні
Русалка сиділа;
Не русалка... Версаві
Достемеєна Єва (в *Ж.*: *достоменна* (!)),
Подружіє Гурієє.

Як уже можна бачити з цих двох віршів, перша редакція „Царів“ була багато м'ягча, не така гостра, як та, яку надав їм Ш. вже р. 1858.

621, 11 р.: *б* бока.

621, 12 зн.: лоно біле,—в М.: *біли лоно.*

— 8 зн.: дрімає, сумує,—в М.: *журиться в пімоті.*

— 6: о цар песитий!—в М.: *і дума не ситий.*

— 5: сам собі говорить: „Я... Ми повелим!“—в М.: нечистії думи... А ми повелим!

— 2: я все, я все,—ні в М., ні в Б. другого „я все“ немає.

Немає його і в Пражському „Кобзарі“. Звідкіля ж це?

622, 1—2: І кінву доброго сикеру.

І цар сказав, щоб на вечерю,—
Версавію..

В М. і Ж.:

*Сказав, щоб подали сікору
І щоб просили на вечерю...*

Рядків 3 і 4—в М. немає.

— 4: твою Версавію,—в автографі: *таки* Версавію, —помилка пішла з Пражського „Кобзаря“.

„Нівроку“ далі—з нового рядка...

— 5: до божого царя-пророка. — в М. і Ж.: *Божому пророку.*

— 6: прийшла. — і в М. і Б.: *прісе,* — помилка пішла з Пражськ. „Кобзаря“. Далі 4 рядки в М. немає (взято з Б.).

— 11: йому, сердечному, й не снилось,—в М.: *Чи Гурієви снилось.*

— 13: що з дому царь його украв, -- в М.: *Що царь не злато-серебро.*

— 14:—в М. немає.

— 17—20: А щоб не знав він тії шкоди.

То царь убив його, та й годі!

А потім царь перед народом

Заплакав трохи, одурив,—в М.:

А царь, щоб Гурій і не знав,

Звелів убить його, та й годі!

А потім плакав пред народом.

Посипав пенелом главу

. . . . .

Далі 3 рядки в М. нема. Зауважу, що повинно бути не *Анафана*, як це скрізь. почавши з Пражськ. „Кобзаря“, а *Анафана* (в автогр. Б.), як це справедливо зауважив і М. Кр-ський.

— 6 зн.: Та ні у кого не питать—в М.: *ї не питає*. Мушу зауважити, що рядки 9—5 („оттак святі...“)—узято з автографа М., бо в Б. їх немає зовсім.

Після останнього рядка („Щоб не завадило, буває!) в М. рядок (. . . . .)

II.

Давид, святий пророк і царь.

В автографі М. — має окрему нумерацію (7); в автогр. Б.—це II розділ „Царів“.

Одміни:

— 2: Тамар,—і в М. і в Б.: *Тамарь*.

— 3: *Аммон*,—в М.: *Амон*, а в Б.: *Амон*.

623, 4: В одливий первенець його,—в М.: (*Бо то був первенець його!* .

— 7: багряну ризу—в М. *багрянні ризи*.

— 11: після: „моя найкращая дитино!“—в М. ряд (. . . . .) і далі рядків 12—13 в М. немає.

— 15—18: Аж тюпає, немов біжить.

А той, бугай собі здоровий,

У храміні своїй кедровій,—в М.:

А син у храміні кедровій

Як той бугай лежить здоровий,

і рядків 17—18 в М. немає.

— 19: кепкує з дурня. Аж голосить,—в М.: *кепкує з батька і так просить*.

— 20: Аж плаче бідний, батька просить,—в М.: *А той ридає та голосить*.

— 21—в М. немає.

— 10 зн.: та щоб,—в М.: *І щоб*.

-- 6 зн.: Тамар спекла і принесла,—в М.: *Тамарь прекрасная прийшла*.

— 5: опрієнок братови: за руку,—в М.: *І коряжик з маком принесла*.

— 4: бере її, веде,—в М.: *бере її за руку*.

— 3: у темну храмину, кладе, — в М.: і в темну храмину веде.

— 2: сестру на ліжко. Ломле руки,—в М.: *І на постілюньку кладе.*

— 1: Ридає, плаче, і рвучись, — в М.: *Притерпіла сорош-на д'уки.*

— 624: 1: Кричить до брата: „Схаменись!—в М.: *Рвучись кричала: зміє! гає!* В автогр. Б. зразу було: *ридає; плаче. І рвучись,* але поправл.: „*Сестра ридає. І рвучись*“,—про-те видавці Праж. „Кобзаря“ узяли варіант не поправлений.

— 2: Аммоє, брате мій лукавий! — в М.: Аммоє, брате мій! *Я! Я!*

Рядка 3-го в М. немає.

— 5: „де діну славу,
І гріх, і стид“?—в М. немає.

— 7: І Бог і люде прокленуть,—в М.: *Бездумним люде назовуть.*

— 8: не допомогло таки нічого,—в М. *таки* немає.

— 11: Дивітєсь,—в М.: *от бачте.*

III.

І поживе Давид на світі.

В автографі М. — має окрему нумерацію (8), в Б. — це III розділ.

424, 20 зв.: не малі літа,—посупуто вправо.

— 19 зв.: одрях старій,—в М.: і *одряхль.*

— 18: многіми (наголос в обох автографах).

— 17—16—в М. немає.

— 16: котюгу блудного свого,—тут безперечно краще було б *сього*, бо через 1 рядок знову стоїть: *царя свого...* Може бути, що в Б. Шевч. зробив помилку. На жаль, цих 2 рядків в М. немає,—так що не можна сконтролювати.

— 15: от отроки і доміркувались,—в М.: *а отроки* доміркувались.

— 12,—в М. немає.

— 10: старому,—в М.: *царєви.*

— 9: да гріють,—в М.: *да гріють.*

— 5: І розпуствив слини,—в М.: І пазорі слинить.

— 4: І пазорі простигає,—в М.: ледве, ледве простигає.

— 3: і до Самонтянини,—в М.: до *Сумантянини*, в Б.: *Самонтянини*. Це й буде найправильніше.

— 2: собі на лихо,—в М.: *вона над всіми.*

— 1: і найкраща між ними,—в М.: *краще добротою.*

625, 2: зельний,—в Б.: *сельний* (так і в Праж. „Кобзарі“); в М. цих рядків немає; в Б. зразу було: „в траві“.

Зам. рядків 1—10 в М. такий варіант:

І та гріючи старого

Давида собою... (тут якийсь недогляд у Ш.: *грію-*
чи—стоїть без предіката!)

Як уже вона там гріла,

Того ми не знаєм.

А він грівся коло неї,

І. і не познаюю!...”

Після цих рядків в автогр. М. єсть ще чотири рядки, яких немає в Б.:

Узг. 739. *У: й приєднується (рица).*
4. " *квітчатися (рица: споді-*
ватися).

Дивуються, що кіт мурий

Не ворухив сала,

А у його, сіромахи,

Зубів не осталося!—

IV.

По двору тихо похожає Старий веселий Роговод.

В автогр. М.—має окрему нумерацію (9), в Б.: це IV' розділ.

625, 16 зн.: у князя свято,—в М.: *велике свято.*

— 15: Із Лівти (наголос в обох автографах).

— 14,—в М. немає, а рядок (. . . .)

— 10: І сипала в огнище,—в М.: *І шедро посипала.*

— 9: круг неї, — в М.: *кругом.* неї.

— 2: за Полоцьком,—в М.: за городом.

626, 1: І отроки, й старі бояре, — в М.: *Дружина, отро-*
ки, бояра.

— 4: З дівчатами, з народом,—в М.: *весела за народом.*

— 5: князь сподіваний (в М. зразу було: давно виданий).

— 6: ще не знаємий, давно *жданний*,—безперечно помилка, яку зроблено ще в Праж. „Кобзарі“: розмір вимагає, щоб було *жданний*, і так воно і єсть в обох автографах,—в М.: *давно знїс-*
мий, давно жіданий.

— 11: кругом, і город запалили,—в М. *кругом і запалили.*

— 12: Владимир,—в М.: *Владимєрь*, в Б.: *Владимір.*

— 14: потї народ,—в М.: побї.

— 15: в волости,—в М.: в області; в Б.: в волості.

— 17 і 20—в М. немає; в Б. перед „Блукає по світу одна“ було, але закреслено:

*Блукала в Київї [X III: Київї одна,
Нічого з ворогом не вдіє,
Аж поки сина привела,
А потім з сином Ізяславом.*

Очевидно, ці рядки аж згодом III. викреслив.

— 10 зн.: отгі царі,—в М. немає.

Далі в М. вишним писемом іде № 10 „Добро, у кого є господа“, а вже 11—„Бодай кати їх постинали“. В автогр. Б. цей останній стоїть, як V' розділ одного цілого вірша, через це й ми возьмемо його понереду.

V.

Бодай кати їх постинали.

626. 8 зн.: катів людських,—в М.: та ще й святих.

— 7 зн.: з їми,—в обох автографах: з ними.

— 6: кругом їх.—в М.: коло їх. *Рр.: кругом них, бо дає рма: людських.*

— 5: не знаєш, на яку,—в М. посуджено вправо.

Рядків 4-1 та 7 рядків на стр. 627 в М. немає.

627, 2: наместечка,—в Б.: наместечко (помилку зроблено ще в Празьк. „Кобзарі“).

— 8: Бо де нема святої волі, — в М.: *А де нема, як ка-
жуть, волі.*

Після 9 рядка в М. той, що в Б. 8-ий: *Шкода і оливо тун-
нить.*

Рядка 10 в М. немає.

— 13—14: Там будем жити, людей любить,

Святого Господа хвалить, — в М. тут довший

варіант:

*Тільки не треба їх учить
Своїм писанієм—нікого,
Не навчши ти: тебе самого
Великим дурнем назовуть,
А книжку граться оддадуть
Маленьким дітям,—більш нічого!*

85. Добро у кого є госпѣда.

В автографі М. стоїть за № 10. Писано цей вірш і дальший, згаданий уже, „Бодай кати їх постинали“, одним заходом, дуже чистенько і чітко. В автографі Б. не переписано.

Одміни:

31, 7: в Дарью,—в автографі підкреслено, так як і далі: з *Ватаги* письма принесли.

— 10: А ми з . . . . лягли,—цятки тут стоять через те, що видавці Пражськ. „Кобзаря“ не могли прочитати одного слова. А слово тут стоїть в автографі *голегою*, — зам. *колегою* (в Звенигородщині, і в самій Звенигородці і з'являє ціла родина—Голегі).

86. Титарівна.

Стоїть цей вірш в автографі М. за № 12 аж при кінці цілої книжки,—на стр. 399—409, через що досі залічувано його до р. 1850. Внизу зшиточок мав одразу нумерацію 26 (перед останній уже, бо всіх зшиточків 27,—і він дійсно стоїть перед останнім, але поверх 26 хтось (можє й сам Шевченко) поставив згодом чорнищм чорнилом „3“,—тоб то 3-й зшиточок з року 1848). В автографі Б. „Титарівни“ немає.

Одміни.

Початок (8 рядків) мабуть згодом Ш. доробив аж у 27 зшитку на останній чистій сторінці (431-й—написано ті 8 рядків впоперек); зразу ж вірш починався з слів „У неділю на селі“.

550, 12 і 14,—посунуто в автографі вправо.

— 10 зн.: навирисядки,—в авт.: *навирисячки*.

Після цього рядка—рядок (. . . .)

552, після рядка 15 зн. в М. рядок (. . . .)

554, рядки 16—17—посунуто в автогр. вліво.

555, 2: місяці (наголос в автографі).

Після рядка 6-го—рядок (. . . .)

— 15: од сорому,—в автогр.: од *сорома*.

В кінці рядка 16-го знак (А), далі рядок (. . . .)

556, 9 зн.: чи жїва, каже,—наголос в автогр.

— 3 зн.: по світу,—наголос в автографі.

87. Ну щоб здавалося слова?

В автографі М. стоїть за № 13, зараз за „Титарівною“ в тому самому передостанньому зшиточкові (стр. 410—412), пере-

креслене автором олівцем. В автографі *Б.*—немає. Як і „Титарівню“ залічували досі цей вірш до р. 1850.

Одміни:

61. 14—15: Ну, щоб здавалося? слова!

Слова та голос, більш нічого! — у д. Романчука досить дивна інтерпункція—(?) після „здавалося“... Цей (?) має стояти аж після „слова“ (в автографі просто (.), а в Кожанч. та Пражеському К. кілька крапок).

„Слова та голос—більш нічого“ так в автографі.

— 7 зн.: я вже *подумав* спать лягати. Цікаво знати, відкіля д. Романчук узяв: *подумав*, коли і в автографі, і в Кожанч. та Пражеськ. „Кобзарях“ просто: *думав*.

— 3 зн.: з Островної, — в автогр. примітка *Ш.*: *Орси-бур. Губ.*

— 2 зн.—посунуто вправо.

62, 12, 13 і 15—посунуто в автогр. вправо.

Після рядка 17—рядок (. . . .)

— 8 зн.: і що хороше, дороге,—в автогр.: хороше—дороге.

88. Мов за подушне оступили.

Цей вірш має нумерацію: 14, але стоїть, як і усі дальші вірші з р. 1848, серед віршів з р. 1849 (крім №№ 59 і 60—які серед тих, що до року 1850.). Зшиточок, внизу, мав зразу число 18, але поправлено згодом чорним чорнилом на „4“—тоб то 4-ий зшиточок з р. 1848.

В автографі *Б.* вірш цей *Ш.* переписав під р. 1849, списуючи уже з оправленої книжки не так, як слід.

Одміни:

38, 10 зн.: дея заховатися,—в *М.* немає *ж.*

— 8 зн.: по сім Аралу,—в *М.*: по цім *Аралу* (*Аралу* підкреслено і додано внизу примітку: *островъ*).

89. П. С. Не жаль на злого.

В автографі *М.*—за № 15. Написано чистенько, без найменшої поправки. В *Б.* теж єсть—серед поезій р. 1849.

Єсть ще варіант в копії Жемчужникова.

В автографі *Б.* він в заголовку має *П. С.*,—як здогадується д. С. Єфремов („Л. Н. Вістнику“, 1898, кн.)—Петро Скоронадський („потомок гетьмана дурного“).

Одміни.

257. 12 зн.: коло його,—в М. і Ж.: *кругом* його.

— 4 зн.: побачить, значить пан,—в М.: *збачить! дома пан!*

— 3: у себя з причетом гуляють,—в М. нема.

— 2—отсей годованній кабан,—в М.: А пан, як бачите.

— 1—в М. немає.

258. 2: патріот—в М. підкреслено.

— 9: В селі своїх дівчаток

Перебірає,—тут, почавши з Кожанч. „Кобзаря,“ пішла помилка, бо в автографі Б.: в селі *своїм* дівчаток.; а в М.—то так: „Ба, ні: *в селі дівчаток*“ і далі ряд „. . . . .“

— 11: таки своїх байстрят з десяток,—в М.: *Та ще байстрят своїх десяток.*

Після рядка 12 знов рядок „. . . . .“

— 13: та й тільки ж то... Кругом паскуда,—в М.: *кругом, як бачите, паскуда!*

— 16: чому ж не топчуть? Люде, люде!—в М.:

. . . . . За що люде
Його возносять, як те чудо?

— 16 зн.: Бо оддасте,—в Ж.: *так* оддасте.

А далі і в М. і в Ж., вставка:

То оддасте ... зовуть *світлом* (підкреслено)
Кривого п'яного Петра
І покровителем добра,
І патріотом... Боже милий!
А де ж та правда на землі?
. . . . .

258, 16: не жаль на його, — в М.: не *жаль мені ей Богу.*

— 15 зн.: на п'яного Петра кривого, — в М.: *На Петра кривого.*

— 16 зн.:—М. немає зовсім.

90. Г. 3. Немає гірше, як в неволі.

Вірш цей в автогр. М. стоїть за № 16, без заголовка, в Б. теж єсть і над ним — Г. З. (кого це має означати, не відаю, — мабуть когось з родини Закревських).

В „Кобзарях“ він має заголовок „На Україну“, але постає непевність, чи не вигадив його П. Куліш в „Хаті“ (р. 1860), де

вперше надруковано його. „На Україну“ такого заголовка III. не міг дати уже через те, що у нього стоїть I. З. (так як над попереднім віршом II. С.).

Крім двох автографів маємо ще і конію Ж.

Одміни:

40, 10 зн.: свіже-молодою,—в М.: свіжо-молодою.

— 8 зн.: Як на далекій чужині.—в М.: *Як нилі в дальній стороні*, а в Б.: *Так як темер на чужині*,—такий текст, як у Д. Романчука, пішов з „Хати“ П. Куліша. Чи цю і подібні поправки зроблено з відома Шевченка? Маючи в автографі Б., текст не гірший як в „Хаті“ краще його держатися.

— 7 зн.: Доле, доле!—в М.: степ і море.

— 6: Моя просніваная воле!—в М.: *Посніли синіше*; в Ж.: *посніли ще сильніше*.

— 5: Хоть глянь на мене зза Дципра, — в М.: І лютеє моє горе.

— 4: Хоч усміхнися з за . . . . ., — в М.: *Погіршало ще гірше*; в Ж.: *ще лютійше*.

40, 3—1 і 1 на стр. 41—в М. немає.

— 2: І ти,—в М.: *А ти*.

— 6: ніби море, виступають,—в М.: *ніби з моря виступають*; в Б.: *ніби море заступають* (так і в Праж. К.). Д. Романчук взяв так, як в „Хаті“, де сполучено два варіанти і зроблено третій новий.

— 10: І ті люде, і село те,—в М.: *і те село, і ті люде*.

— 11: Де колись,—в М.: *Де мене*.

— 12: Привітали мене. Мати, — в М.: *Привітали. Чи жива ти* (в Ж.: *та*).

— 13: Старесенька мати!—в М.: *старенькая мати!*

— 18 зн.: по старому,—в М.: *як то кажуть*.

— 15: Чорнявії,—в М.: *веселій*.

— 14: Веселії дівчаточка,—в М.: *Рожевій*.

— 12: Танцюєте? А ти, доле,—в М.: *Танцюєте. красується*.

— 8: тихо, шишно,—в М.: *царицю*.

— 4: Чи ще й досі,—М.: *Люде й досі*.

— 2: гнучкий,—і в М. і в Б.: *гнучій*.

42, 1: Як оступлять тебе, доле, — в М.: *Як зійдуться коло тебе* (в Праж. К. неправ.: *коло лати*).

— 2: Дівчаточки—діти,—в М.: *Рожеві дівчата*.

— 3: й защебечуть,—в М. немає й.

— 5: Може й мене ненароком.—в М.: *Нагадають про торішнє*.

— 6: Діточки згадають,—в М.: *Дудочку* (підкреслено і при-
мітка Ш.: *танець*) згадають.

— 8: яке лихо—в М.: яке лихо?

— 11: щоб ніхто і не побачив—в М.: почервоній, мое любе.

— 12—таї більше,—в М.: *І більше*.

— 13: А я, *доленько*,—в М.: *зоренько*.

— 14: Помолюся Богу,—в М.: Хвалитиму Бога.

Під цим віршом ще почавши з Кожанч. К. звичайно ставлять:
„Над Аралом, 1849“. Що не 1849—то про це вже говорилося, а
крім того: через що тільки цьому віршові така перевага, що оз-
начається його „Над Аралом“, тоді як принаймні 70 віршів на-
писано над Аралом!

91. Як би зустрілися ми знову.

В М.—за № 17. Єсть і в Б. Єсть ще й копія Ж., але проти
М. вона не дає нічого.

Одміни.

43, 16 зв.: Чи ти злякалася б,—в М.: *Чи ти б злякалася*.

— 15: тихее ти слово.—в М.: *ти б слово....*

— 14: тогді б промовила мені, — в М.: *сказала б, сср-
денько, мені*.

— 12: А може б потім нагадала,—в М.: *і задала*.

— 11: Сказавши,—в М.: *сказала б*.

— 8: Як би побачив,—в М.: *коли б недавно*.

— 7 та 6—в М. немає.

— 5: Я—в М.: *І*.

— 4: І помолівсь, що не правдивим,—в М.: *Що не осталося
правдивим*.

— 2: Слізьми—водою,—в М.: *сльзами в воду*.

— 1—в М. немає.

Дата, очевидно, не р. 1849, а р. 1848.

92. Марина.

В М.—за № 18: в Б. немає. Заголовок в автографі ні-
якого немає.

Одміни:

525, 7: Отею „*Марину*“ я пишу,—в автогр. не підкреслено.

— 8: Давно б списать,—в М. зразу було: *Списать би вже*.

— 14, 15 і 13 зв.—посунуто вправо.

Після рядка 19 („християн*)—стоїть рядок цяток.

— 11 зн.: — — — писані закони, — в автогр.: *катами* писані.

526, 11: по шляхах,—в автогр.: *на шляхах*.

526, 14 зн., 8, 7, і 5 зн.,—посунуто вправо.

527, 3, 4 і 16 зн.,—посунуто вправо.

— Після рядка 15 („І молодого привели“) був ще рядок: „(З весілля та в гусари!“), але закреслено олівцем.

528, 16—18—посунуто вліво, а 10 зн.—вправо.

Після рядка 18—в автогр. 1 рядок п'яток.

529, 7: фарбами,—в М.: *хварбами*.

530, 13: доконав,—в М.: *доканав*.

— Після 1 зн.—рядок п'яток.

531, 5: Кирик п'яний,—в М. *Кирик* підкреслено.

— 14 зн.: на-голб (наголос в автографі).

— 9 і 8 зн.:—посунуто вправо.

532, 13 зн.: запасбк (наголос в автогр.)

— 4 зн.: („А сонечко“)—посунуто вліво.

533, 13 зн.: І пташкам воля в чистім полі,

І пташкам весело літать,—

інтерпункція неправдива (пішла з Пражськ. „Кобзаря“), а в Кожанч. К. правильно, так як і в автографі, а власне:

І пташкам воля, в чистім полі

І пташкам весело літать.

— 6 зн.: не плач, голубочко! дивись: — в М. зразу було: *голубко! подивись*.

— 3 зн.: по снігу лізе (наголос в автографі).

534, 12 зн.: пострібала,—в М.: пострібала.

— 11 зн.: звір—в М.: *звірь*.

— 2 зн.: на полі (наголос в автографі).

Дата — 1848, а не 1849.

93. Пророк.

(*Неначе праведних дітей*).

В автогр. М.—за № 19: єсть і в Б. Єсть ще й копія Ж. та най-пізніша (і найкраща) редакція—автограф в Музеї В. Тарновського в Чернігові на листку поштового паперу з надписом: „Моїй любій ку-маси, Н. В. Тарновській. На пам'ять 17 декабра 1859 року“, а внизу: „Т. Шевченко. 1859 року, Декабра 18“. В автографі М. дуже багато поправок та перемарок: виглядає як справжній брульон.

Ні в М., ні в Б. немає заголовка, а в посвяті Тарновській стоїть „*Пророкъ*“. Так воно повинно стояти і в „Кобзарях“.

Одмін багато:

116, 4 зн.: своїх людей—в автогр. Черниг.: *отих* людей.

— 3: послав на землю їм пророки,—у всіх трьох автографх: пророка,—помилка по всіх „Кобзарях“. Та воно очевидно, що—*пророка*, бо далі: „неначе наш Дніпро широкий, слова його лились...“

— 1 зн.: Святому розуму учпть.—в Ч.: *святую правду возвістити*,—і це краще, як в автогр. Б.

117, 1--неначе наш Дніпро широкий,—в М. зразу було: І наче горного потока.

117, 4: Невидимим огнем пекли, — в Ч.: *огнем невидимим*: так і в М. (зразу було: і *ніби тим огнем...*). В. Б., а за ним в К. Кожанч. та Пражськ.: і *ніби тим огнем*.

— 5: Холодні душі,—в Ч.: *замрзли*.

— 6: Пророка люде, і молились,—в Ч.: *того пророка, скрізь ходили*; так і в М., а зразу там було: *його, по улицях ходили*.

— 7: за ним, і сльози знай лили,—в Б.: *йому*: в М. було зразу: *за ним, і божим нарекли*.

— 8: А потім... люде, род лукавій,—в М. теж так було, але „сльози знай лили“ поправлено на: *А там? Люде... В Ч.: нечесні люде. І лукаві!*

— 10: Розтлили, і чужим богам,—в М.: *ростіли* (підкреслено): в Б. і Ч.: *ростіли...*

— 11: жертви,—в М. і Б.: *жертви*; в Ч.: *жертву*.

— 12. і мужа свята,—в М. теж так було зразу, потім: „і *пресвятого*“.

— 13: камінем,—в М. і Б.: *каменем*.

— 14--15—ні в М., ні в Ч. немає.

— 17: мов на звірей тих лютих, диких,—так в М., а в Б.: *на вас на лютих, на вас диких*.

117, 18: Глибокі тюрми мурувать,—в Ч.: *покопать*. В. М.: *Високі тюрми мурувать*.

— 19: І роде лживий і жестокий —в М. і Ч.: *лютий*.

— 20: *Во місто*,—в М. теж так, а в Б.: *Во млысто* [в книжці „Вик“ I, 115: *Замісто* (?)].

— 21: избрать,—в М. було *избрать*, але поир. на: *послати*; в Б.: *пзбрати*; в Ч.: *надати*.

І цей вірш повинно датувати не 1849, а 1848 р.

94. Сичі.

В автогр. М.—за № 20. Перекреслено увесь олівцем, хоча Ш. попередю підправив цей вірш иншим чорнилом. В Б. немає.

Одміни:

194, 4 зн.: орлине,—в М. зразу було: *а птише*.

— 2 зн.: орла ж,—в М. було зразу: *а орла*.

195, 1, 10 і 18—посунуто вправо.

— 4 і 5 в автографі взято в ( )

— 7 і 8 вставлено пізніше писано иншим чорнилом).

— 6: а то зирк,—в М. зразу було: *Га й пішов*

В кониці спать.

— 9: спать собі. А рапо,—в М. зразу було: *спать. А враниц рано.*

Останній рядок дописано пізніше,—тоді як вставлено було рядки 7 і 8.

Дата мусить бути р. 1848, а не 1849.

95. Між скалами неначе злодій.

В автографі М.—за № 21 (в 5-му зошитові за р. 1848, а од початку—19-му); стоїть серед віршів р. 1849, а через це так і датується. Єсть і копія Ж., яка не дає нічого, крім 1 рядка:

189, 18 зн.: між скалами...—а в Ж.: *меж скелями*.

— 10 зн.: Або втопи при *камені*—це помилка. В автографі стоїть: *принамені* (а в Кожанч., Льв. 1867 та Пражськ. К. зовсім немає, а просто: *або втопи*).

— 8 зн.: та й роздягся *на камені*—у Ю. Романчука правильно, а в Кожанч., Львів та Пражськ. К.—*на калині*; в київських видавнях: *на камені*; в автогр.: *на камені*, хоч так написано, що не трудно помилитися і прочитати: *на калині*.

190, 9: йшли *мажі рипучи*,—так стоїть по всіх, до одного, „Кобзарях“, а тим часом в автографі щось дуже сумнівне: в автографі яснісінько стоїть: *йшли мажери пьючи*. Постає здогад, чи не мав тут поет на думці „мазурів“ (написавши через помилку „мажери“), про яких згадується в пісні: „Із-за гор-гори ідуть мазури“... Але який тоді був би сенс: *ідуть... пьючи*? А тим часом в автографі: *пьючи* (яснісінько стоїть *ь*, і окремо од *мажери*... Правда, Ш. не раз лише так, що розбиває слово на дві поло-

вини, але чи міг би він написати: *рительчи?* Дуже потрібно, щоб наші критики висловилися з цього приводу.

— 9 зп.: аби орацда в руках була—Це величезна помилка! Так по всіх „Кобзарях“ стоїть, а тим часом в автографі без найменшого вагання можна прочитати: *аби файда в руках була.* (Файда або хвайда - циганський довгий батіг). І далі це поясняється:

*А хлопа, як того вола,
У плуг голодного виряжси*

(тільки в автографі: *зап'ряжси*).

Далі рядок цяток.

— 6 зп.: трохи лишень,—в М.: *троха* лишень.

191, після рядка 15-го теж рядок цяток.

192, після 14-го рядка зразу було, а потім закреслено:

*Що зовуть,—байдуже,
Чи то дома, чи за морем,—
„Ой не шуми дуже!“*

193, після рядка 3-го—рядок цяток.

— 17 зп.: Сама ж, пеначе—в М. зразу було: *а сама. мов.*

— 4 зп.: взяли сіромаху,—в М. зразу було: назад руки закрутили.

194, 14 зп.: Де ж пам грішним—новий рядок, а після „добра цього взяти“ два рядки цяток.

96. І небо невмите.

В автографі М.—за № 22 (в 6 зшитку р. 1848, а 20-му—од початку книжки). Єсть і в Б.

Одмін небагато:

Стр. 42. 10 зп.: нікчемним,—в М.: *поганим.*

— 7: пожовкляя,—в М.: *високая*, а після останнього рядка в М.—ряд крапок.

Вірш писано,—як це видно з цього—„над *отцим поганим морем*“ з „*заспаними хвилями*“ (Ш. пише: *филі*).

Дата має бути 1848, а не 1849.

97. І виріс я на чужині.

В М.—за № 23, в Б немає.

Стр. 258, 10: на чужині (наголос в автографі).

5 зн.: Україна,—в автогр.: *країна*.

259, 4: на свічку Богу,—зразу в М. було: *на свічку*.

— 9: зараня,—в М.: *зарані*.

Після рядка 11 знизу і 1 зверху—в М. рядок цяток.

260, 4: дивитись, плакати і мовчати,—після *плакати* треба (—)

— 8: між *горами*,—наголос в автографі.

Після останнього рядка в М. рядок цяток.

Дата має бути: 1848. а не 1849.

98. Не для людей. тієї слави.

В автогр.—за № 24 (серед віршів з р. 1849); єсть і в Б.; єсть також в копії Ж. Вперше видруковано в „Основі“, 1861. I.

Одміни:

34, 18 зн.: Не для людей і не для слави, — так чомусь по всіх „Кобзарях“, тоді як і в обох автографах, і в копії Ж.:

Не для людей. тієї слави.—Переміна пішла з „Основи“.

— 16 зн.: отсі вірші віршую,—в М.: *мої вірші* (з наголосом) *складаю*; в Ж.: *мої... віршую*.

— 12 зн.: З-за Дніпра мов далекого,—в М.: *І мов з Дніпра* далекого.

11: прилітають,—в М.: долітають.

10: стелються,—в М. і в Б.: стеляться.

7: *мою сирю* (!) *душу* (в „Основі“: *сирю*),—так і по всіх „Кобзарях“. — В М. і в Б.: *сирю*, (= покинута сиротою) але в Б. згодом, червоном олівцем, рукою Ш. поправлено: *одинокую душу*.

— 6: убогую. Любо мені, — в М. і в Ж.: *одинокую... і люблю*.

35, 1: щоб не приснав моїх діток.—в М. і в Ж.: *не займав*.

Далі і в М. і в Ж. вставка—8 рядків:

А іноді... нагадаю (в Ж. мабуть помилка: „на-
гадую“, бо далі: *заплачу*)

Мою Україну

І заплачу.. Боже милій!

Нехай я загину

У цій проклятій пустині,

Та не пусти димом

Дітей моїх безталанних

В широкій пустині.

— 3: нехай летять, — в М.: *ідуть*.

— 4: легенькі діти — в М.: *мої любі*.

— 6: було їм,—в М.: *було мені в...*

— 7: І в сім'ї веселій, тихій,—і в М, і в Б.: *і в семі веселій тиво*. По всіх „Кобзарях“: *тихий* (так почалося з „Основи“).

35, 8: дітей привітають,—в М.: сумно прочитають.

— 14: Я їх полюбила,—і в М., і в Ж.: *Я б його любила*.

Під цим віршем по „Кобзарях“, на диво, стоїть правильна дата: 1848, але зовсім неправильно: „Орская крѣпость“.

99. Коло гаю, в чистім полі.

В М.—за № 25; єсть і в автогр. Б. Єсть і копія Ж,—однаковісінька з М. Вперше надруковано в „Основі“, 1862, IX. —

Одміни:

200, 13 зн.: Дві тополі високії:

Одна другу хилить,—інтерпункція неправильна (в „Основі“ і в Кожанч. „Кобзарі“ правильно): в обох автографах після „високії“ немає ніякого знака, а після „хилить“—крапка (.).

— 3 зн.: *І лицявся*,—в обох автогр.: *А лицявся*. Помилка по всіх „Кобзарях“ пішла ще з „Основи“.

201, 6—трути-зілля,—в М.: *того* зілля.

— 8: *найшли* зілля,—в М.: *найшли його*.

Після рядка 10 („заплакали-заридали“) і в М., і в Ж. вставка:

Зілля наварили...

А назавтра вранці рано

Йвана отруїли.

Поховали коло гаю

В полі на могилі

Того Йвана сердешного,

І сестри ходили

Що день божий вранці рано.

А далі,—як у рядку 11-му знизу: Плакати над Іваном, - тільки в М.: плакати *за Іваном*, а рядків 11—19 в М. немає (тільки в Б.).

— 11: *Та нема*,—а в Б.: *А нема* (в „Основі“ і по всіх „Кобзарях“: *Та*).

— 14: Івана отруїли,—так по всіх „Кобзарях“, бо так в „Основі“; в Б.: *Івана отруїли*.

— 10 зн.: поки й самі,—ні в М., ні в Б. нема: *й* (в „Основі“ і по всіх „Кобзарях“ з „й“).

— 6 зн.: після „на могилі тополями“ в Б. крапка (.).

— 4 зп.: над Іваном на могилі,—в М.: На Івановій могилі (без знака); без знака і в Б. Дата, очевидно, р. 1848, а не 1849.

100. Як би мені черевини.

В автогр. М.—за № 26; єсть і в Б. Видруковано вперше в „Народномъ Читеніи“, 1859, кн. 5, 168.

103, 3: горевько мое!—в М. знак (.), а в Б. (!).

— 4: черевиків *я не маю*.—в обох автографах: *не має*; так і в „Основи“, так і в Кожанч., так і в Пражському. Звідкіля ж: *я не маю?*

— 6: жалю (наголос в автографах).

— 8: своєю долю: , — в обох автогр.: (,).

— 13: Дівчаточка,—в М.: *люде добрі*.

— 17: зношу свої,—в М.: *мої*.

Дата—1848, а не 1849.

101. І багата я.

В автогр. М.—за № 27; єсть і в Б. Копія Ж. не дає нічого одмінного. Вперше видруковано в „Народномъ Читеніи“, 1860, кн. I, 145—146.

Одміни.

Перш за все розклад рядків: в автогр. М. кожен перший, другий і четвертий рядок в строфі на одному рівені, а третій—висунуто вліво.

103, 5 зп.: безталанна я,—в М.: *безталанная я*.

— 4 зп.: тяжко, важко в світі жить,—в М.: *Тяжко на світі жить* (а зразу було: *тяжко жить. не любить*); в Б.: *тяжко. тяжко* в світі жить.—Хто поправив на *тяжко-важко*—не віддаю.

— 2 зп.: оксамитові,—в М.: *аксамитові*, в Б.: *аксамитови*.

104, 5: батько, мати,—в М.: *батько-мати*.

— 10: з препоганим,—в М.: *з рудим, косим*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

102. Полюбилася я.

В автогр. М. має номер 28; єсть і в автогр. Б. Видавці Пражськ. „Кобзаря“ не доглядили, що цей вірш має окремий номер і приточили його до попереднього (№ 101). Так само і в копії А. Жемчужникова (З. Н. Т. т. 39). Вперше видруковано в „Народномъ Читеніи“, 1860, I, 147.

В цій копії єсть де-кілька одмін проти автографів.

Одміни:

Полюбилася я,
Одружилася я—в Праж. та в копії Жемчужн.:
Полюбилась *би* я
Одружилась *би* я.

В обох автографах: *полюбилася я.*

106, 1 зв.: така доля моя,—в коп. Л. Жемч.: *миа* доля.

107, 1: люде гордії, злі,—в М.: *люди добрій злі*; в коп. Жемч.:
люде горді його.

— 3: та повезли,—в коп. Л. Жемч.: *та й привезли.*

— 4: оддали,—Шев. завжди пише: *отдали.*

— 7: старіюся в чужій хаті,—в М. та в коп. Жемч.: *нужу*
світом попод-тинню.

Дата — р. 1848, а не 1849.

103. Породила мене мати.

В автогр. М. — за № 29; єсть і в Б. Вперше видруковано в
„Основи“, 1862. I.

Одміни:

104, 12 зв.: в оксамиті,—в М.: *аксамиті*, в Б.: *оксамиті*.

— 9: і випросла я на диво,—в М.: *всім* на диво.

— 7: білолиця,—і в Б., і в М.: *білолицая*.

105, 1: як блина,—в М.: *мов*.

— 5: після „не горнуся“—в автографах кілька крапок.

Дата—р. 1848, а не 1849.

104. Ой я свого чоловіка.

В автогр. М. — за № 30 (на початку 7-го зошита за р. 1848 і
21-го од початку; цифри „7“ — не знати, бо 21 написано поверх).

В автогр. Б. немає.

Одмін проти видання Ю. Романчука немає ніяких. Зауважку
хіба, що Ш. уживає скрізь не: *омтих*, а *отих*, *отой*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

105. Ой виострю товариша.

В М. — за № 31; в Б. немає.

Одмін, крім: ой *виострю* (в автогр.: *виострю*), немає ніяких.

Дата—р. 1848, а не 1849.

106. По улиці вітер віє.

В автогр. М. — за № 32: єсть в Б., і в копії Ж.

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

99, 1: віє,—в М.: *виє*, але в Б.: *віє*.

— 3: по улиці, по-під-тинню, — в М.: *попід-тинню з торбиною*.

— 5: під дзвіницю сердешная,—так зразу було і в М., але згодом попр.: *під дзвіницю сердешна*.

— 10—12,—на кінці рядка рядок крапок.

— 13: не довелось,—в М.: *А довелось....* В Б.: *не довелось....*

— 14: тую копіїчнину,—в М.: *шага́ у скупого*.

В М. та Ж.—кінець довший:

Свічечку... за кого?

За кого ти беш поклони?

За сина! За сина!

За Івана єдиного.

За мою дитину! (в Ж.: за *свою*).

Дата — р. 1848, а не 1849.

107. Ой сяду я під хатою.

В М. — за № 33: єсть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

10, 13: як то тії дівчаточка, — в М.: *як то там тії дівчата*.

— 11 зн.: дівчаточка,—в М.: *чужі діти*.

Дата — р. 1848, а не 1849.

108. Закувала зозуленька.

В автогр. М. — за № 34: єсть і в Б.,—значно короче проти М. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

101, 3: як квіточкї за водою,—так по всіх „Кобзарях“ (так і в „Основі“), — тим часом: *квіточкї* тільки в автогр. М., а в Б. уже: *як квіточка*.

— 4: з сього,—в М.: *з сего*, в Б.: *сь щого*. На цьому в Б. її край, а в М. (і в Ж.) довший кінець:

*Як би були батько-мати
Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема; сиротою
Отак і загину,
Діваючи в самотині,
Де-небудь під тином.*

Дата — р. 1848. а не 1849.

109. Швачка.

В автогр. М.—за № 35; зразу було без заголовка, але дописано олівцем, справа коло нумера вірша, „Швачка“. Єсть і в автогр. Б. з заголовком. Маємо також для цього вірша і копію Ж.

Одміни дуже великі:

263, 4: прокляті,—в М.: *погані*.

264, 1: тее пиво,—в М.: *горілочка*.

— 3: не дам же я вражим ляхам, — в М.: *не будете, вражі ляхи*.

— 5: батьки отамани,—в М.: *брати у неділю* (в Ж. неправ: * *неділю*).

— 6: в неділю,—в М.: *гуляти*.

Далі, до рядків 7—16, в М. такий варіант:

*Ляхів мордувати,
На смерть убивати.
Свого батька козацького
Будем поминати.*

17—18: В Перечяті гайдамаки
Нишком ночували,—в М.:

В Персьяті (підкреслено і примітка III.: *могила*) *ночували,*

Вдосвіта вставали.

16—15 зп.: До схід сонця у Хвастові
Хлопята гуляли.—в М.:

*Вранці рано у Хвастові
Козаки гуляли.*

14—13: Прийди з того Межигорья,
Наш славний Палію,—в М.:

*Прийди, батьку з Межигоря,
Семене Палію.*

12—11: Подивися, що той Швачка

У Хвастові діє,—в М.:

Подивися ти на Швачку,

Що він ляхам діє.

В М.:

10—7: Добре діє! У Хвастові,

У твоєму у Хвастові.

У славному місті,

У славному місті

Покотилось ляхів, жидів

Покотились головоньки—

Не сто і не двісті,

Не сто та й не двісті.

264, 6—5: А тисячі: а майдани

Кровю червоніли,—в М.:

А із тисяч шляхетская

Кров почервоніла.

В Б. теж не так, як по „Кобзарях“

А тисячи... Базарами

Кров почервоніла.

але згодом олівцем „базарами“ поправлено на „а майдани“... Та тоді виходить nonsense, бо „а майдани кров почервоніла“ абсурд. Це можна б допустити було: *почервоніла*,—але Ш. не мав цього на думці: він уживає тут лишень: *червоніла, почервоніла*... Хто підправив на „*кровю червоніли*“ (так в „Кобз.“ Кожанч.)—не відаю, але поправка тут мусіла бути зроблена, бо Ш. не доглядив помилки...

В М.:

264, 4—1: А оранди з костьолами

І оранди, і костьоли (так у Ш.).

Мов свічки, згоріли.

І все затопила:

В самім замку невеличку

Тільки той й не затопили,

Церковку святую

Що церков святую,

265, 1: Не спалено. Оттам Швачка,—в М.:

Оттам Швачка з козаками.

В Б. зразу було: „не спалили“, — але попр. на „не спалено“.

265, 2: алілуя,—в автографах: *алілуя*.

— 5,—після рядка 5 в М. зразу було: *у Бихов гуляти*, але закреслено ще тоді, як писалося.

— 7: у Бихові, славнім місті,—в М.: *є славнім*.

Дата — р. 1848, а не 1849.

110. Ой не п'ються пива́, меди.

В автогр. М. — за № 36. В Б. немає.

Одміни незначні:

109, 1: пива́, меди,—наголос в автографі.

— 7 і 13: коло возу,—в автогр. М. обидва рази: *коло воза*.

— 15: а із степу,—в М. зразу було: *а із по...*,—очевидно, Ш. хотів був написати „із поля“.

Дата — р. 1848, а не 1849.

111. На улиці не весело.

В автогр. М.—за № 37. В Б. немає.

Одміни:

101, 6 і 5 зн.—в автогр. посунуто вправо.

— 2 зн.: утопитись,—в М. зразу було: *утопиться*.

102, 5: одчепися,—в М.: *одчипися*.

— 6—7: Бо як мені у матері,

То краще втопиться,—

так скрізь по „Кобзарях“, а в автографі так:

Бо як мені у матері....

То краще топиться.

Дата — р. 1848, а не 1849.

112. У тієї Катерини.

В М. — за № 38. В Б. немає.

Одміни:

197, 20 зн.: Запорожа,—в М.: *Запорожсья*.

— 15 зн.: Іван Ярошенко,—зразу було: *Кіндрат...* Далі на другій сторінці Ш. забув зовсім поправити *Кіндрат* на *Іван*.

— 11 зн.: Як се Катерина,—в автогр. навіть так: *Я се,*—очев. зам. „як“.

198, 3: не зробити,—в М.: *ни зробити*.

— 17 зн.: поїхали визволяти, — зразу в М.: *поїхали шук*. [очев. хотів Ш. написати: „шукати“].

— 11 зн.: Третій, Іван Ярошенко,—в автогр. Ш. забув поправити,—стоїть *Кіндрат*.

199, 3: і Катрина,—в М.: *і Катрина*.

Дата — р. 1848, а не 1849.

113. Із-за гаю сонце сходить.

В автогр. М. — за № 39 (на початку 8-ої книжечки за р. 1848 і 22-ої спочатку. Тут уже ясно, що попереду стояло 8, а поверх нього: 22). Єсть і в автогр. Б. Зауважу, що останніх кілька віршів переписувалося в Б. не в тому порядку, що в М. вони стоять, а одні раніш, другі пізніш, хоч в межах одного або двох зошитів.

Одміни:

115, 13 зв.: смутний,—в М. і Ж.: *соби*.

— 10: чорнобрива,—в М.: дівчинонька.

— після „із темного дугу“ в (Б.: не (.), а (.), а в М. (.) а потім (рядок 8 зв.) знову: *Не виходить дівчинонька....*

— 7: А з яру та з лісу,—в М.: *А з темного лісу*.

— 6: з собаками та псарями—в М.: *З рушницю із челявою*.

— 5: Іде пан-гульвіса.—в М.: *Виходить пан лисий*. В Б.: *пан гульвіса*,—а не „пан-гульвіса“.

— 1: смертельні муки,—в Б.: смертельные (в М.: *ін*).

116, 1: у льох його молодого,—в М.: сердешного.

— 2, після „замикає“—рядок крапок.

Дата — р. 1848, а не 1849.

114. Ой пішла я у яр за водою.

В М. — за № 40; в Б. немає.

Одмін проти видання Ю. Романчука—ніяких.

111, 6: з сією,—в М.: *сисю*.

— 7: вибирала,—в М.: *вибірали (выбірали)*.

Дата — р. 1848, а не 1849.

115. Не так тії вороги.

В М.—за № 41. В. Б. немає.

Одміни:

98, 11 зв.: І попросять тебе в хату,—в М.: *тебе*—дописано вгорі, але тоді ще, як писалося вірш.

Після 8-го рядка: „щоб потім сміятись“ — в автографі стоїть „Щоб з тебе сміятись“,—і цього рядка ніяким чином не можна опускати. Він стоїть і в Кожанч. „Кобзарі“, єсть і в Пражському. Через що його викинув д. Ю. Романчук—не можу зрозуміти.

— Після рядки 7 знизу „щоб тебе добити“—закреслено чорнилом 2 рядки, тоді ще як писалося, і прочитати їх не можна (перший рядок починається: *а не можна без....*)

- 6 зн.: *можно*,—в М.: *можна*.
— 4 і 3—*посунуто* в М. *вправо*.
— 4: *сі*,—в М.: *ци*.
Дата—р. 1848, а не 1849.

116. **Ой люлі, люлі, моя дитино.**

В М.—за № 42: *єсть* і в Б. Вперше видруковано в „Основі“ 1862, I.

Одміни:

- 108, 12 зн.: *не йди між люде*,—в М.: *не йди ти в люде*.
— 10 зн.: *Гайі не спштає, й бачить не буде*,—в М. і Ж.: *гай зелененький питить не буде*.
— 7 зн.: *то пригорнись*,—і в М. і в Б.: *то й пригорнись*.
В „Кобзарях“ *скрізь без „й“*.
Дата—р. 1848, а не 1849.

117. **Ой чого ти почорніло.**

В М. за № 43: *єсть* і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VII.

Одміни значні:

- 260, 13: *Ой чого ти почорніло*.—В М. зразу було: *чого*, а потім поправлено *коли*: в коп. Ж.: *коли*, а в Б. знову: *чого*.
— 11: *почорніло я од крови*,—а в М., де відповідається на *коли*: *я з вечера* (зразу було *учора*).
— 10 зн.: *За вольную волю*,—в М.: *Та за вашу волю*.
— 7: *славні Запорожці*,—в М.: *вчора козаченькі*.
— 6: *вкрили*,—в М.: *крили*.
261, 4: *не вернетесь на волю*,—в М.: *не вирветесь на волю*.
— 6: *Мене стиха, та орючи*,—в М.: *Та орючи у кайданах*.
— 7: *Долю проклинати*,—в М.: *Долю* (але зразу було: *ляхів*).
Дата—р. 1848, а не 1849.

118. **Туман. туман долиною.**

В М.—за № 44, в Б. *теж єсть*.

Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни значні:

- 115, 3: *серце*,—в М.: *друже*.
— 5: *батько й мати*,—в М.: *батько мамі*.

— 6: Де ми будем почувати, — в М. і Ж.: *як нас буде
їти вязати.*

— 7—8: *Одружилась, заховалась,*

Бодай була не кохалась, — безперечна помилка
в „Кобзарях“. В автогр. Б.:

Одружилась, заховалась,

Бодай була не кохалась. Помилка пішла з

„Основи“. Так само і в М.:

*Зв'язалася я, не знала [не знали—але безпе-
речно помилка*

Бодай була я пропала...

115, 14--15: Легче було б самій жити,

Як з тобою в світі битись,—в М.: *Легше було б
в струні гнати* (в Ж.: *літше*, але це напевно небіжчик Кошицький
не доглянув: III. цього слова не вживає ніколи), *Як з тобою в
світі жити.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

119. У неділеньку у святую.

В М.—за № 45. В Б. немає.

Одміни не значні.

261, 12: Місті, в Чигирині,—в М.: *Чигирині* (в додано зго-
дом, але тоді як писалося).

— 16: скликали,—в М.: *зкликали.*

— 17: корогвами,—в М. зразу було: образами,—тільки у III.
коровгами (помилка).

— 11 зн.: бжкола,—в М.: *пчола.*

262, 1 і 11 зн. і на стр. 263, 8 зн.: бунчуками,—в М.: *бун-
чугами* (як і скрізь в цьому слові).

— 16: Лободу Івана,—в М.: *Івана* (в Празьк. К. так і стоїть).

— 8 зн.: здійсмає,—в М.: *знімас.*

— 5 зн.: дзвоном дзвонить, — в М. помилка: *з дзвоном
дзвонить.*

263 2: красче,—в М.: *краще.*

— 10: по батьківській,—в М.: *по батьківській.*

Дата—р. 1848, а не 1849.

120. У перетику ходила.

В М.—за № 46, в Б. немає. 5

Одмін немає.

Уваги: 113, 7: по горіхи,—в М.: по *оріси*.

— 10: мельник меле, шеретує, — в М.: *мелник меле, ширитує*.

— 7 зн.: бондар,—в М.: *бондарь*.

— 6 зн.: мене горне, пригортає — в М. зразу було: *та до себе пригортає*.

Дата—р. 1848, а не 1849

121. У неділеньку та ранесенько.

В М.—за № 47, в Б. немає.

Одміни:

110, 5: невеселая виходила,—зразу в М. було: *та* виходила. Рядки 8—10 в автогр. закреслено чорнилом, але так, що ясно видно слова,—через те їх й узято до „Кобзаря“ (в Кожанч. і в Пражськ. виданнях), але з помилками, бо в автографі не:

Мого молодого

Чумака з дороги,

Зострічати

—а: *Того молодого*

Чумаченька свого

Зострічати.

110, 8 зн.: спустили Йвана,—так і по „Кобзарях“, тим часом як в автографі: *Івана* (зразу було: *у яму*).

— 5 зн.: Ой Боже милий, милосердий, — так скрізь, а в автографі угорі дописано ще раз: *милий*,—то-б то стоить: *Ой Боже милий! милий, милосердий*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

122. Не тополю високою.

В М.—за № 48, в Б. немає.

Одмін—ніяких.

Дата—р. 1848, а не 1849.

123. Утоптала стежечку.

В автогр. М.—за № 49, есть і в Б. Крім того у В. П. Науменка есть ще копія, перезпята з автографа на шклі,—трудно навіть сказати, що це не автограф, так уміло зроблено. Копію зняв (18. IV 1862) М. К. Шмітгоф, син теї Пукувої—Шмітгоф, до якої заліцявся П. в Нижн.-Новгороді та якій написав на па-

м'ять цей вірш в альбом „26 генваря 1858 р.“ Але автограф Б. пізніший за цю копію.

Одміни:

42, 8 зн.: я два шаги, два шаги,—так і в М., і в Б., а в копії В. Науменка було зразу: „я три шаги“, але попр. на „я два шаги, три шаги“.

112, 2 зн.: свое лишенько,—в М.: *свого лишенька*.

113, 2: така я,—в М.: і в коп. В. Науменка: *такая*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

124. І широкою долину.

В автогр. М.—за № 50 (на початку 9-го зшитка з р. 1848 і 23-го од початку; ясно, що 9 переправлено згодом на 23). Єсть і в Б. і в копії Ж., але остання нічого не дає проти М. Вперше видруковано в „Народному Читанні“, 1860, кн. I, 143, потім в „Основі“, 1861, VIII.

Одміни:

43, 1: І що снилось, говорилось,—в М.: *І що таке говорили*.

— 3: не побрались,—в М.: *розрізнили*.

— 4: Розійшлися, мов не знались, — в М.: *Розрізнили: под змїї*.

— 5: А тим часом дорогії,—в М.: *А теєр ми помарніли*.

— 8: Помарніли ми.—в М.: *Зостарілись ми.* Є права: варіація з М. та тії молоді

— 11: годи,—в М. з наголосом: *гбды*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

125. Навгороді коло броду.

В автогр. М.—за № 51; єсть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VII.

Одміни:

На городі,—і в М. і в Б. усі три рази в цьому вірші *Навгороді*.

105, 1 зн.: *Сожис*,—в М.: *вяс*.

106, 5: чорнобрива,—в М.: *дівчинонька*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

126. Як би мені, мамо, намисто.

В М.—за № 52; єсть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VII.

Одміни:

102, 10: то пішла б я,—в Б. немає б.

— 12: там музики грають троїсті,—перш за все в обох авто-графіах: музика грає троїста,—так стоїть і в „Основі“, і в Кожапч. та Праж. „Кобзарях“. Крім того, в Б. зразу було так, як в М., а потім поправлено: *Грає мамо, музика троїста*, а у Льв. К. 1867: там музика грає троїста.

— 102, 14: Лпцяються,... Мамо, мамо!—в М.: *кохаються, мамо! мамо!*

— 13 зн.: У найми наймуся.—в М.: *в найми.*

— 12 зн.: Та куплю я, мамо, черевикк,—в М.: *зароблю, мамо, на кісники*, а в Ж.: *Зароблю там на кісники.*

— 11: Та найму я,—в М. я немає.

— 6: Коси мої плести.—в М.: *довгі коси плести* (і в Б.: *плести*).

— 4: В самотиші віку дожити,—в М.: *Одинокій вік свій прожити.*

Дата--р. 1848, а не 1849.

127. Не хочу я женитися.

В автогр. М.—за № 53, в Б. немає.

Одміни невеличкі:

87, 15 зн.: на рілі,—в М.: *на рільлі.*

— 11 зн.: Та з Великим Дугом,—в М. зразу було: *З великим тим дугом.*

Вірш цей в Кожапч. „Кобзарі“ чомусь залічено до р. 1846,—так віщій досі означається датою р. 1846. Тим часом, як бачимо, написаний він десь в осени р. 1848.

128. Чума.

В автогр. М.—за № 54: з правого боку олівцем дописано: „Чума“. В. Б. немає.

Зразу Ш., очевидно, мав на думці в віршові змалювати не чуму, а холеру, і вірш починався був: *холера з заступом ходила*, але потім закреслено. Можна думати, що написано вірш під настроєм холери, що того року завітові до Росії. Натяк на це маємо і в дальшому зараз віршала була („І знов мені не привезла“):

„Вони з холери повмірали,
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу...“

Уваги:

195, 9 і 8 зн.:—посуцито в автогр. вправо.

196. 7: сплять,— в М.: *спяць*.

-- 11: коміни,— в М.: *комєні* (з наголосом).

-- 13 зн.: *крашивою*,—безперечно: *кращивою* (так і в автографі).

Дата—р. 1848, а не 1849.

129. І знов мені не привезла.

В М.—за № 55: в Б. немає.

Уваги:

45. 7—за цим рядком в автогр. рядок. п'яток.

— 45, 4 зн.: листи тії,— в М.: *листи тії*, а зразу було: *то підуя*.

Од рядка 6 знизу і до краю —півний розмір.

Дата—р. 1848, а не 1849.

130. В неволі, в самоті немає.

В автогр. М.—за № 56; єсть і в автогр. Б., але цим віршом Ш. там розпочав аж рік. 1857, вихопивши вірша з середини автографа М. А взяв його туди мабуть тому, що в ньому одбивається страждання за цілих 10 літ: „от що зробили з мене годи!“ Єсть де які одміни і в копії Ж. Вперше видрук. в „Основі“, 1862, кн. VII.

Одмін чимало:

62, 2: Нема з ким серце поєднать,— в М.: *душу* (в Ж. *душу*— помилка?)

— 1: то сам собі отсе шукаю,— в М.: *то сам в собі когось шукаєш*.

63, 1: когось-то, з ким щоб розмовлять,— в М.: *Щоб з ним хоть серцем розмовлять* (в Ж.: *щоб з ким*—може теж помилка?)

— 2: Шукаю Бога, а нахожу,— в М.: *шукаєш Бога... а находиш*.

— 3: Таке, що цур йому й казати,— в М.: *такє, що гріх* (зразу було: *сором*) і *розказати*.

— 4: От що зробили з мене годи,— в М.: *Отак-то нівечать нас годи*.

— 7: хмарно,— так в М. і Б. так і скрізь, крім Львів. 1867, де чомусь: *марно*.

Після рядка 9-го („Щоб догаду було згадать“) в М. вставка:

Видумуєш, щоб серце вбоге

Хоч тихим словом розважать,—

Не лізе в голову нічого

.....

— 10: А душу треба розважати,—в М.: нема з ким душу поєднати.

— 11: Бо їй.—в М.: *А їй*.

— 12: тихого,—в М.: *доброго*.

— 14: неохолонувший ще труп,—в М.: *незахолонувший той труп*.

Очевидно, що дата—р. 1848, а не 1857, як досі стоїть в „Кобзарях“, між иншим і в вид. Ю. Романчука.

131. Ой умер старий батько.

В автогр. М.—за № 57; єсть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VІІ.

Одміни:

100, 7: ой умер старий батько,—в М.: *ой умер, умер*.

— 8: І старенькая мати,—в М.: *Умерла і мати*.

— 9: щирої,—в М.: *в світі*, в Ж.: *щирої*.

— 10: Тії радоньки дати,—в М.: *порадоньки*.

— 14: Чи дома журитись,—в М.: *Чи йти утопитись*.

— 16: Посажу я.—в М.: *та посажу*.

— 18: остануся тут,—в М.: *остануся я тут*.

→ 13 зп.: Прийде милий,—в М.: *прийде, прийде*.

— 12 та 10 зв.—посунуто вправо.

— 11: А як же ні, то я пійду,—в М.: *А як же ні, то піду я*.

— 10: Доленьки шукати,—в М.: *матері шукати*.

— 9: походила тая рута,—в М.: *тая нема*.

— 7: сиротина,—в М.: *молодая*.

— 6: маріє,—в М.: *старіє*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

132. Не вернувся із походу.

В автогр.—М. за № 58 (на цьому віршові кінчається рік 1849 в книжечці,—а на ділі, як знаємо, це лишень середина 1848-го); єсть і в Б. Вперше видруковано в „Народному Читанні“, 1859. І, 144—145, а потім в „Основі“, 1861, VІІІ.

Уваги:

106, 17, 15, 12, 9 зв.—в автогр. М. посунуто вправо.

— 11: Ні не того мені шкода,—в М.: *Ні, того мені не шкода*.

— 6: „Гусаркою“ звуть,—в М.: *Московкою звуть*.

Дата—р. 1848, а не 1849.

133. У Вильні городі преславнім.

Віри цей—за № 59, як і слідуючий, останній вже з р. 1848 (треба шукати його в останньому 27-му зшиткові, на кінці книжки). „У Вільні“ Ш. перекреслив олівцем і в Б. не переписав.

Уваги:

161, 6 зн.: шанки не знімали,—в автогр.: *не ламали*,—як справедливо здогадується д. М. Кр—ський.

— 5 зн.: у Острії Брамі—Ш. пише: *брамі*, а далі: *брамі*.

— 1 зн.—од цього рядка починається новий розмір.

162, 10 зн.: із Любська,—в автогр. підкреслено, і примітка Ш.: *Любськ—замокъ надъ Вилією*.

— 6 зн.: До Закрету,—в автогр. підкреслено.

— 2: дочку свою одиноку,—в автогр.: *одиначку*,—може бути Ш. хотів написати: *одиначку*.

163, 7—8: З шовковою драбинкою?

І Рухля не знала,—в автогр. пиша інтерпункція, через що лийний трохи і сенс має бути: після *драбинкою*—нема ніякого знака, а після „*не знала*“—крапка (.). Таким чином виходить, що Рухля не знала того, де дівчина роман про шовкову драбинку читала.

— 4 зн.: аж по обух вгородила.—в автогр. помилка: *по обох*.

164—4: в автогр. після *убила* немає ?, а тільки (,).

Дата має бути не р. 1846, як досі ставилося, а 1848.

134. Заступила чорна хмара.

В автогр. М.—за № 60 (останній з р. 1848). В Б. немає.

Уваги:

265, 17 зн.: а гетьман попович.—в М. було зразу: а *дурний попович*.

266, 10: *Межигор*,—в М.: в *Межигорь* (зам. Межигорья, як 11 рядків нижче).

— 13 зн.: молитися,—зразу в М. було: *та молтя*.

— 8 зн.: Ярополче,—підкреслено, і примітка Ш.: „*село коло Москви*“.

— 5: запорожський,—в М.: *запорозькій*.

— 267, 6 зн.: за гетьмана, панахиду,—в автогр. було зразу а потім закреслено. До останнього рядка: над нашим гетьманом

(Ш. завжди пише *гетманом*) додано ще олівцем: *В Ярополці* (а може *Ярополіс*,—тяжко розібрати—але, що певніщ *Ярополці*).

Дата має бути р. 1848, а не 1850.

На сьому власне можна було б і скінчити з роком 1848, але ми маємо ще один вірш, який безперечно написаний 24 грудня р. 1848; а в книжечку заведений лишень за № 3 року 1849,—це „Не додому в ночі йдучи“, посланий Θ. Назаревському з Аралу. Хоч цей № (3) ніби свідчить, що й №№ 1 та 2 написано ще при кінці р. 1848, але як про них ми не маємо певних вказівок, то так уже й лишимо їх на початку р. 1849, тим більш, що рікниця тут не в місяцях, а в днях.

135. Не додому в ночі йдучи

(на Різдо).

В автогр. М. стоїть за № 3 року 1849 (16 зшиток од початку), а в Б. на початку р. 1849 (теж на 3-му місці). Ні в М., ні в Б. заголовку немає—в М. стоить лишень *N. N.* (як знаємо, цей *N. N.*—Федір Назаревський) і так само *N. N.* і в копії Ж. Вперше видруковано в „Хаті“ р. 1860, а потім в „Основі“, 1862. I.

Одмінн:

39, 16 зн.: мій друже,—в М. зразу було: *брате*.

— 15 зн.: пожуриться,—в М.: *зажуриться*.

— 13: А так тільки. На дворі, бач,—в М.: *тільки, що на дворі*.

— 6 і 5—До церкви молитися

пійдуть люде завтра рано,—в М. зразу було: *зберуця молитиця*,—попр. на *молитись*; а в рядку 5: *Твоє добрі. Завтра рано*

— 3 зн.: в пустині,—в М.: *у полі*.

— 1: піском, снігом,—в М.: *снігом білим*.

— 3: зустрічати,—і в М. і в Б.: *зострічати*.

— 5: з тим духом,—в М.: *з ним людем*.

— 11: у неволі,—в М.: *та в неволі*.

— 12: хоч,—в М.: *хоть*.

— 13: що ж діяти маю,—в М.: *маєш?*

— 14—15 в М. на половину закреслені,—можна лишень розібрати:

. . . . . *та надія*

З нами умірають.

Переходимо до р. 1849. Усіх поезій в ньому 19, а як включимо „Не додому в ночі йдучи“,—то останется 18.

136. Неначе степом чумаки.

Розпочинається з книжечка зошитом 15-им, і за обкладкою, на першому листку (стр. 225) стоїть „Неначе степом чумаки“.

Поставив його Ш. в автогр. М. як передмову („Уже два годи промережав, і третій в добрий час почну“), без номера; так само і в автогр. Б.

Одміни.

46, 9: так і мене,—в М.: *отак мене.*

— 10: *А я й байдуже.* Книжечки,—в М.: без *й* і після *бай-*
дуже рядок цяток.

— 12: Таки віршамн,—в М. зразу було: *неначе писарь*; поправку зроблено пізніше, иншим чорнилом.

— 14: *та кайдані* (наголос в М.) *собі кую*, і далі іде (,) бо безпосередно до цього рядка належить дальший (в скобках): (Як ці добродії дознають!), яким пояснюється попередній. Тим часом по всіх „Кобзарях“ слова „Як ті добродії дознають!“ стоять окремо і без скобок,—і цим затамується в значній мірі думка автора.

— 16: Та вже ж нехай хоч розіпнуть,—в М.: *нехай собі хоч*,—так зразу було переписано і в Б., але поправлено на: *та вже нехай хоч...*

— 17: без вірші,—в М.: *без цього.*

— 19: і третій в добрий час почну,—в М. ще ясвіца вказівка, що цим віршом почато 3-й рік писання на засланні:

*Уже два годи промережав
І третій год оце почну,—*

слово *оце* додано пізніше иншим чорнилом, тоді як поправлено і „*таки віршамн*“.

138. Сотник.

В автографі М.—за № 1 з р. 1849. В Б. немає.

Одміни.

535, 1 і 3 та інші: *Оглав.* *Оглаві*—в М. скрізь з наголосом: *’Оглав,* *’Оглаві.*

— 5 і 6: од Борисоля, Борисоль.—наголос в автографі.

— 14: вилаєь квасоля,—зразу було: *квасоля вьця.*

— 15: *І з оболонками*—в автогр.: *І з оболонками.*

— 7 зн.: старий козак—зразу було: *чію дитиню.*

— 5 зн.: то й доглядає,—в автогр.: *Та й доглядає.*

— 2 зн.: сина дав,—для чого таку форму ужили видавці Кожанч. Кобзаря, не відаю, бо в автографі просто: *дав.*

— 1: об'учатись,—в автогр. (та й Кожанчик. К.): *обучатись*.

536, 13,—розділ II починається просто: *Сидить сотник*—“;—видавці Кожанчик. К., очевидно, не прочитали далі одного слова, а воно має бути так: *Сидить сотник на прицілку*.

537, 17: заквітчала,—у Ш. скрізь: *заквітати*... Після *коса* в автографові рядок цяток.

— 9 зн.: хрещатий,—в М.: *Хрищатий*.

— 8: та синій, синє голубий,—в автогр. буквально: *Та синій! Синій голубий*.

538, 4: *то* вийдеш заміж,—очевидно, помилка—в автографі: *Ти* вийдеш; так і в Кожанч. і в Пражськ. „Кобзарях“.

539, 8 зн.: в соломяному,—в автогр.: *в соломяному*.

540, 6: Богословом!—в М.: *Богословом!*

— 13: з Настею,—в М.: *з Настусею*.

— 13 зн.: В попи! , — в автогр.: *У попи* (з наголосом),—так і в Кожанч. К., а в Пражськ.: *В попі*...

— 4 зн.: для покійної,—в М.: для *покойної*.

541, 13 зн.: думаєш убити?—в М.: хочеш погубити.

543, 1: промовляє,—в автогр.: *примовляє* (так і в Кожанч. і Пражськ. „Кобзарях“).

— 15 зн.: А, бурсак,—в М.: *А бурсак!* (так і в Кожанч. Пражськ.).

— 9 зн.: дивися! Пся його личина,—в М.: *дивися, пся його*... (так і в Кож. і Праж.).

— 7 зн.: добре, свате! — в М.: *свату!*

544, 14: замирає вся,—в М.: *заміра*.

— 4 зн.: дожидайся!—в М.: *дожидайся ж!*

545, 8: то і заплачте, — в М.: *То й плачте* (так і в Кож. та Пражськ.). Звідкіля ці поправки?

— 14: я вже заповіди,—в М.: *Затовіди*.

546, 1: Вже вам,—в М.: *вам вже*...

Ішли би,—в М.: *Ішли б* (так і в Кожанч., а в Праж.: *Ішли би*).

— 14: Доганятиму,—в М. було зразу: *та дожену*.

547, 1: ми жонаті,—в М.: *жонатити!*

— 5: та сорому,— в М.: *сорома*.

549, 3: напом,—в М. було зразу: *дурнем*.

— 5 зн.: тільки і осталося,—в М.: *остались* (так і в Кожанч. та і в Праж.).

Дата, як знаємо,—р. 1849, а не 1850 (в київських виданнях рік поставлено правильно: 1849).

139. За сонцем хмаронька пливе.

В автогр. М.—за № 2: єсть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, XI—XII.

Одміни:

46, 10 зн.: пливе—в М.: *іде*.

— 8: зове,—в М.: *кладє*.

— 7: у снє море, — в автографах не (,) , а (:), і далі—повий рядок.

— 6: Рожевою,—в М.: *червоною*.

— 4: годиночку,—в М.: *годинючку*.

47. 3—10 —так в Б., а в М. варіант короччій:

І знову тьма, і не знаєш,

Де дітися в світі...

А ніч темная та чорна,

І довго до світу.

— 7 зн.: й не знаєш,—в Б.: *І не знаєш* (поправка вже в „Основі“ єсть).

Дальший № 3 („Не додому їдучи“) я переставив до р. 1848, а за ним іде № 4:

140. Як маю я журитися.

Єсть цей вірш і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, XI—XII.

Одміни:

49, 4 зн.: та не продамсь я,—в М.: *А не продамся*; а в Б.: *Та не продамся*, — так воно і мусить бути: *продамсь я* — пішло з „Основи“.

— 2 зн.: пішов же я,—в М.: *пішов собі* світ за очі,—а далі в М. було (потім закреслено): *не знайшлася доля*.

50, 5: щоб не росло таке зілля,—в М.: *щоб не було свободного* (останніх 2 рядків в „Основі“ зовсім немає).

141. На що мені женитися.

(Козацька доля).

В автогр. М.—за № 5, без заголовка; так само без заголовка і в Б. Заголовок дано в „Хаті“ (р. 1860), де вперше цей вірш видруковано.

Одміни чималі:

92, 9 зн.: козаки,—в М.: *Сусіди*.

— 8: воши скажуть,—в М.: *Скажуть люде*.

— 6: нерозумний,—в М.: *навіжений*.

93, 1: ні, не буду,—в М.: *не буду я*.

— 4: тещу,—в М.: *тестя*.

— 6: в голубім,—в М.: *в синьому*.

93, 20 зн.: товариство,—в М.: *товариші*.

— 19: Вийде погуляти,—*прийдуть погуляти*.

— 18: та винесе, — в М.: *та принесуть* (в коп. Ж.: *та винесе*).

— 17: викотить гармату,—в М.: *привезуть гармати*.

— 16: як понесуть товариша,—М.: *як повезуть молодого*.

— 15: В новую,—в М.: *у нову*.

— 13: гукнуть,—в М.: *Г ті*.

— 12: отамана,—в М.: *молодого*.

— 10: заголосить, як та мати,—в М.: *заспіває, мов та мати*.

— 9: голосна,—в М.: велика.

— 8: гукатиме,—в М.: співатиме.

— 6: І рознесе тую славу,—в М.: *мою славу*.

— 5: по всій Україні, — так і в М., а в копії Ж.: *Славу України*.

В „Кобзарях“ під цим віршом стоїть: *Над Аралом, 1849*.

142. Ой крикнули сірі гуси.

(Удовниця).

В автор. М.—за № 6. Ні в М., ні в Б.—заголовка немає.
Одміни.

199, 16 зн.: на все село слава,—в М.: *слава не добрая*.

— 1 зн.: 'дала—і в М. і в Б. просто: *дала*.

200, 5—6: Самим шовком вишивала,

Злотом окула,—в М. зразу було:

Самим злотом окувала,

Шовком повила.

— 11: та її поведа,—в М.: *за поводі* (зразу було... *і повели*,
—поправка пізніща, іншим чорнилом, так само як і попередня).

— 12: коня,—в М.: *веде* (зразу було: *сама*),—поправлено пізніш.

— 13: та її привела,—в М. *й* додано пізніш.

— 15: А сама на прощу в Київ, — в М.: *а сама остригла коси*.

143. Як би тобі довелось.

В автогр. М.—на початку 3-го зошига з р. 1849, а 17-го спо-
чатку (ясно видно, як 17 написано поверх „3“). Єсть і в Б.

Одміни:

186, 1: покритих,—в автогр.: *накритих*,—помізка і в Ко-
жанч. і в Пражському К.

— 2: а то верзе біси зна що,—в М.: *верзеи*.

— 3: та й думає,—в М.: *думаси*.

— 10: будуть собі тинятися,—в М. зразу було: *будуть жи-
ти, гулятимуть*.

— 14:—Добре, кажу. А все таки,—в М.: *нехайі буде так,
як буде*.

— 15: Невеличку пате,—в М.: *А все* (зразу було: *а ще*) *одну
натс*.

— 16: Отсю одну останнюю,—в М.: *оцю одну непокритуку*.

— 17: Слухайте ж, панята!—в М.: *а так собі.....*

— 18: на луці,—в М.: на луці (наголос в автогр.).

— 10 зн.: та до криниці.—в М.: *та знай по воду*.

— 9 і 7 зн. в М. посунуто вправо.

— 7: вже у яр пішла.—в М. немає *у яр*.

— 3 зн.: лукавий,—в М.: *поганій*.

187, 1: ратувать,—і в М. і в Б.: *рятовать*.

— 2: Аж там панич,—в М.: *аж там їх пан*.

— 3—в М. немає.

— 4: Сердешнз дівчину,—в М. *серосинцу* немає.—Од цього
рядка і далі—новий розмір в М.

— 5—7—до цих рядків в М. инший варіант:

„Гвалт, ратуйте! Люде добрі!“

Ніхто не ратує!

Тільки хлопець. Перехристивсь (далі як в Б.).

— 11: поганець,—в М.: *поганій*.

— 14: подивились,—в М.: поховали.

— 16: заковали,—в М.: *закували*.

— 18: заквасували,—в М. і в Б.: *захвасували*.

187, 10 зн.: трохи одпочити,—в Б. зразу було: *сіти одпочити*.

189, 1: Її смерклося,—в Б.: *І смерклося* (так і в Кожанч.
і в Пражськ.).

Схожий текст в М. і Б.—тільки до 22 рядка на стр. 187 (до
„На верстовім шляху в полі“, а далі в М., до самого краю, зов-
сім відмінний текст, а власне:

Ішов етап із городу,
Та й став під корчмою
Одпочити в холодочку
Та води напиться,
Як то дадуть! Бо, буває,
Далеко носити,
То й вибачить таки треба!
А тим часом стали
Коло корчми аж три тройки;
Дзвоники бряжчали,
Грала музика троїста,
Люде гомоніли
Та весільвої співали,
Бо було весілля—
Молодую везли в хутір
Та так опинились
Коло корчми. Коні бідні,
Бачте, потомчились!
Он як хропуть! Що ж це сталось:
Плакать перестала
Молода їх? Вона того
В залізах пізнала,
Того хлопча молодого.
Що заколов пана,
Та нікому її не сказала,
А придане п'яні
Не пізнали!—їй не бачили,
Як перелякалась
Молода їх арестанта
І як потім стала
Розмовлять з ним—і отдала
Перстень молодого
Рестантові! Не бачили
Предані нічого!
Це та сама молодая,
Що сей безталанний
Вирвав вилами у пана.
І несе кайдани,
У Сибір несе за неї!...
Як-би хоч любивсь?
То й не жаль було б сіромі.

А то так случилось,
Просто з за́палу, та й годі.
Молодїї сіли,
Та й поїхали додому,
І етап в дорогу
Забрязкотав кайданами,
Помолившись Богу
За молоду, бо молода
Всіх почакувала.
Приїхала.—Заспівали
Та затапцювали
До вечера, а в вечері
Молоду шукали!
Та не найшли, не дозволись,
Де вона поділась!
І сльозами умилося
Веселе весілля!
Молодий той у коморі
Сам собі почує,
А молода за етапом 31.
У СібірЬ мандрує.

144. Заросли шляхи тернами.

В автор. М.—за № 8. В Б. немає. Єсть одміни і в копії Жемчужникова.

Одміни дуже пезначні:

44, 2: на тую Україну,—в М.: *країну* (так і в Кожанч. і в Праж. К.).

— 17: Не дав серця,—зразу в М. було: *свого серця*.

45, 3: убитий, в копії Жемч.: *убогий*.

— 4: На тую Україну,—в Ж.: на *тую Україну*.

В копії Ж. єсть ще два рядки далі:

Не дай мені згинуть
Отут на чужині!

Кінець єсть і в М. (приписано пізніш), але в „Кобзарях“ його немає:

*Не дай мені згинуть
На чужині, дай хоч глянуть
На тую країну.*

Накраще брати кінець в редакції копії Ж,—як пізніший і лучче редагований.

145. Зацвіла в долині.

В М.—за № 9: в Б. теж есть; есть і в копії Жемчужникова. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, I.

Одміни:

97, 19 зн.: дівчина—дитина,—в М.: *дівчина в долині*.

— 15 зн.:—в М. немає.

— 14: І в білій свитині, — в М.: *А вранці в неділю* (в Ж.: *І вранці*).

— 11: у гай на долину,—в М.: *дівчина в долину*.

— 4 зн.: тихою ходю,—в Б. немає.

— 5: І йдучи співають,—в М. немає.

98. 4: у Бога благаєм,—у Льв. К. 1867, слідом за „Основою“: *на світі благаєм*. Між иншим, рядок: „*за руки хватає*“ там опущено.

— 5: І самі не знаєм—в Б. немає.

146. У нашім раї на землі.

(*Мати покритка*).

В М. стоїть за № 10; есть і в Б. Заголовка ні в одному, ні в другому немає.—з'явився він в „Основі“, де вперше видруковано цей вірш (1862, кн. 8).

Одміни.

94, 1: як тая мати,—в М. *тая* немає.

— 4: дивуюсь дивом,—в М.: дивлюся довго.

— 11—14,—в Б. немає,—а в М. вони в скобках.

— 16: *серед ночі* (наголос в автографі).

— 17 зн.: подивитись,—в М.: *надивиться*, в Б.: *надивитись*,—очев., в „Кобзарях“ помилка, і пішла вона з „Основі“.

— 13: І йде на улицю гулять,—в М.: *І вийде з дому погулять* (а зразу було: *в людє показать*).

— 10,—в М. немає, а зам. того: *Дивіться людє, подивіться!*

— 9: над всіма,—і в М. і в Б.: *над всімі*, — помилка скрізь в „Кобзарях“ (почалося з „Основі“).

95, 9: хату,—в М.: *хати*.

— 15: Великомученице, села, — в М. і Б. після „великому-
ченице“ знак (!) (так як і в Кожанч. та в Пражеському К.).

Од рядка 13 знизу—новий розмір.

— 9: все забрала дитиночка, — в М.: *все дитиночка забрала.*

— 7: І вишла ти за царину, — в М.: І ходиш ти замучена.

— 6: з хреста піби, — в М.: *ніби з хреста.*

— 4: мов тії, — в М.: *неначе.*

— 2: воно ще й, — в М. зразу було: *що ще і.*

— 1: буде, — в М.: *стане.*

96, 1: гратись, і промовить, — в М.: *гратися, промовить.*

— 2: мамо, — в М. підкреслено; після *мамо* — в Б. (.).

— 5: дитині, — в М.: *розкажеш.*

— 6: про папича, — в М.: *про москаля.*

— 14: вилає за те, — в М.: *вилає—за те, бач.*

— 18 зн.: дитину, — в М.: *так тяжко.*

— 15 зн.: межі псами на морозі, — в М.: *на морозі
межі псами.* На рядку 14 зн. — кінчається текст в автогр. Б.,
далі—узито з автографа М. (в „Основі“ теж тут кінчається досі).

10 зн. після *за його* не (;), а (.), а після „*чадо поганее*“
стоїть (,—).

97, після рядка 3—одділити дальший текст.

— 8—9: Бо матері *там не мають,*

А мамку наймають,—

в автогр. тут не ясно. Бо матері там *немає* (здається, так,—
власне похуже більш на *не маю*) „*Не мають*“—навіть чи
могло б бути, бо на 6 рядків було б 4 закінчення на: *ають.*

147. На великдень на соломі.

В автогр. М.—за № 11, єсть і в Б. Вперше видруковано в
„Основі“, 1862, II.

Одміни:

99, 15 зн.: *На великдень,*—в М.: *У великдень.*

— 14: проти, — в М.: *против* (маб. *проти*).

— 1 зн.: купувала, — в М. зразу було: *вишивала.*

148. Було роблю що, чи гуляю.

В автогр. М.—за № 12. В Б. немає.

Уваги:

107, 1 зн.: вже хати не мати, — в М. зразу було: *ніколи не
мати* (поправлено пізніш, іншим чорнилом).

108, 5: чого думаю, чого я,—зразу було: *і не знатиму, чого я*,—поправлено пізніш, иншим чорнилом.

149. Буває, іноді старий.

В автогр. М. треба шукати за № 13-им після віршів з р. 1848 і перед 1849 (стр. 207) (4-й зошит з р. 1849, а 14-ий з початку кнпжки). В Б. немає.

Уваги:

92, 2: і заспіває, як уміє,—зразу було: *хоч не зміє*.

— 19: зелена травка,—зразу було: *святая травка*.

Дата мусить бути 1849, а не 1848.

150. Хіба самому написать.

В автогр. М.—за № 14, перекреслено олівцем. В Б. немає.

Уваги:

48, 15: Із Москалів,—мусить бути *м* маленьке (як це і єсть в автографі та в Кожанч. і Пражськ. К.), бо „москаль“ тут—салдат, а не нація.

49, 6: оттак-то я,—зразу було: *отак і я*.

151. І золотої й дорогої.

В автогр. М.—за № 15; єсть і в Б. (вписано під р. 1848).

Одміни:

35, 18 і 17 зп.: І золотої й дорогої

Мені, щоб знали ви, не жаль,—

в М. першого рядка немає.

— 16: моєї долі молодой,—в М.: моєї молодості й досі.

— 15: А іноді,—в М.: *та іноді*.

— 14: оступить душу, аж заплачу,—в М.: *осяде* душу аж (зразу було: *що*) заплачу.

— 13: А ще до того, — в М.: *А надто (хлопці)*, як побачу.

— 12: малого хлопчика в селі, — в М.: *В селі веселому в ряднині*.

11—9: Мов одірвалось од гільді,

Одно однісіньке під тином

Сидить собі в старій ряднині,—в М.:

Малого хлопчика під тином.

— 7: що се ж та,—в М.: *що це вся.*

— 3—2: Даремне, марне пролетять
Його найкрасчі літа,—в М.:

*Його найкрасчі літа
Даремне, марне пролетять.*

— 1: що він,—в М.: *що сам.*

36, 1: широкім вольнім,—в М.: *чуднім широкім.*

— 2: А піде в найми; і колись,—в М.: *Що піде в люде, що колись.* В Б.: *І піде* (в Кож. і Праж. К. неправ.: *А піде*).

-- 3: не журився,—в М.: *не журився.*

-- 4: щоб він де-небудь прихилився, — в М.: *Щоб хоч де-небудь прихилився.*

Дата—р. 1849, а не 1848.

152. Ми в-купочці колись росли.

В М.—за № 16. Друга половина вірша, од слів: „А що пак, брате, чи жива“,—Шев. перекреслив олівцем аж до краю. Єсть в Б. (вписано під р. 1848).

Одміни:

В Б. перед початком—рядок цяток.

67. 13 зв.: ми вкупочці колись росли,—в М.: *Ми вкупі учи-лися, росли.*

— 11: а матері́ (наголос в автогр.).

— 10: І говорили, що колись, — в М.: *та може дума-ли: колись.*

— 8: заранья—в М.: *зарань*, в Б.: *заранья*.

Після рядка 6—в М. відділено дальший текст.

— 4: принесло,—в М.: *занесло.*

— 3: і додому,—в М.: *у село.*

— 2: веселее колись село, — в М.: *У те село. у ту хатину.*

Зам рядків 1 і 1—6 на стр. 68—з М.:

Де мати в тяжкую годину
Гріхом, сердешна, понесла,
На безталанья сповила (в Ж.: *повила*).

68, 4: мені так бачиться,—в Б. ці слова в скобках.

68, 7: І яр, і поле, і тополя,—в Б.: *тополі* (помилка по всіх „Кобзарях“), в М.: *І яр, і грєбля, і тополі.*

— 9: *Далеко в самотній*,—в М.: *В далекій катаржній.*

— 10: гребелька,—в коп. Ж.: *і гробля*.

— 16 зн.: дощем позаливались,—в М.: *дождем позаливало*;
в Б.: *дощем*.

— 15: І не дощем, і не слова, — в М.: *Не мудрі, думаю, слова*.

Далі в М. олівцем усе перекреслено, а в Б. ця друга половина має зовсім відмінний варіант. Чи не свідчило б це за те, що усе те, що закреслено та підправлено олівцем, зроблено вже на початку р. 1858, перед тим як братися до переписування поезій в автограф Б.? В М. друга половина вірша така:

„А що пак, брате,—чи жива́
Ота Оксаночка чорнява,
Шо з нами бігала гулять?“
—Еге! вдовівна кучерява?
Не знаю, як тобі й сказати!
Вона була помандрувала
За москалем, та знов вертала,
Така острижена прийшла,
В старій шинелі, помарніла,
Уже либонь і одуріла,
Та знову десь собі пішла,
Здалась, сердешна, на ігрище!
Сидить було та чепуриця,
Та оченан собі чита,
Як той школяр, та росліта
Ниначе коси. У черниці,
Казали, в Чигирин пішла,
Та, думаю, таке ледащо
І там не треба. Так ні за що
Запастилася, звелась.
А що за дівчинна була!
Так так шо краля! і не вбога,
Та талану Господь не дав!

68, 13 зн.: пехай *святими* спочивають,—в Б., звідкіля цієї текст узято, ясно стоїть: *с святими..*, — помилка по всіх „Кобзарях“.

69, 5: кудись,—в Б.: *кудась*.

Нарешті, ні в одному „Кобзареві“ немає останнього рядка, який єсть в Б. Тут після слів:

А може й дав, та хтось украв,—додано:
І одурив святого Бога...

Очевидно, що видавці Кожанч. К. не могли подати цього рядка, а видавці Пражськ. „Кобзаря“ цей вірш мабуть узяти не з автографа, а передруковали з Кожанчик. „Кобзаря“.

Дата—р. 1849, а не 1859, як стоїть чомусь у д. Романч., тоді як у Пражськ. р. 1848.

153. Готово! Парус розпустили.

В М.—за № 17. Це передостатній вірш з р. 1849, і свідчить він, що вже експедиція Бутакова з Шевченком вертається назад.

„Посунули по синій хвилі
Поміж кугою в Сир-Дарю....
.....
Прощай, убогий Кос-Арале!
Нудьгу заклитую мою
Ти розважав такі два літа“...

Два літа—це, як ми знаємо, літо р. 1848 і 1849. Ш., вернувшись з експедиції, трохи згодом писав до Бодяньського: „Перейшов я пішки двічі увесь Киргизький степ, аж до Аральського моря, плавав по йому два літа“¹⁾. Між иншим, ми маємо і ближчі відомості, а власне, що з Раїму Ш. вирушив в Оренбург 10 жовтня і в Оренбург прибув 1 листопада.

Як бачимо: „Готово! Парус розпустили!“ належить до часу повороту вже з експедиції, а не до початку плавної по морю, як це говорить небіжчик О. Кониський.²⁾

В автогр. Б. вірша цього немає.

Уваги:

47, 18 зн.: в *Сир Дарю*,—в автогр. тільки: в *С. Д.*

— 11 зн.: *І знали, що з тебе зробить*,—здається, що повинно бути *зробити*, і воно б тоді рифмувалося з попереднім: *два літа*. В автографові, на жаль, як опрацювалася книжечка, обрізано дуже край, і не знати, що стоїть після *т* (в слові *зробити*),—чи *и*, чи *ь*.

Дата вірша не тільки р. 1848 (а не 1849), але навіть більш можна сказати: мабуть, місяць вересень, як що не початок жовтня.

1) Русск. Старина, 1853, IX, 640.

2) Київ. Старина, 1893, кн. 2, 248.

154. Ми в осени таки похожі.

В автор. М.—за № 18. Це останній вірш з р. 1849,—останній писаний в експедиції (писано одним заходом з попереднім: „Готово! Парус“). Єсть і в Б. (вписано під р. 1848).

Одміни:

37, 6: по роздольлі,—в Б.: *по роздолі.*

— 7: Із степу перекотиполе,—в М.: У гай *перекатиполе*; в Б. —перекотиполе.

— 8: Рудим ягняточком біжить, —в М.: *Ягняточком собі біжить.*

— 9: До річечки собі,—в М.: *Біжить до річечки.*

— 10: його взяла,—в М.: *малі* взяла.

— 12: А Дніпр у море; на край світа,—в М.: *А Дніпр широкій на край світа.*

— 13—14,—в М. немає.

— 18: чаем,—в Б. було зразу: *подем.*

— 13 зн.: серце,—в Б.: *душу*, а в М.: *серце*. До-речі сказати: ні в Кожанч., ні у Львів. 1867, ні в Пражському „Кобзарях“—рядків:

Думи серце осідають
І капають сльози,—

зовсім немає; очевидно, як не догляділи їх видавці Кожанчик. „Кобзаря“, так скрізь і передруковано цей вірш з опущеними рядками.

— 7 зн.: І любити твою правду — в М.: *На сім світі, і любитись.*

— 5 зн.: друже-брате,—в М.: *друже добрий.*

— 1: немовляца,—в М.: *маленькая.*

38, 1: І воно вгадає,—в М.: *І те угадає.*

— 2: після *вселий*—рядок цяток.

— 4: непорочними,—в М.: *немовляцями.*

— 5: А тобі, мій одинокий,—в М.: *а ти, мій єдиний!*

— 6: мій друже єдиний,—в М.: *одинокий, безталанний.*

— 7: горе тобі на чужині,—*Друже, на чужині.*

— 8: та на самотині,—в М. немає.

38, 10: привітає, гляне?—в М.: *Хто розважить горе?*

Далі в М. два рядки цяток.

— 11: простягнулась,—в Б.: *простяглася.*

Дата—не р. 1848, а 1849 (осінь).

155. Лічу в неволі дні і ночі.

Четверта книжечка (рік 1850-ий) починається віршом, мов прологом

(Каламутними болотами
Між бурьянами, за годами
Три года сумно протекли)

і хоч не поставлено над ним „1“, але другий за ним вірш має нумерацію 2. Вірш цей єсть і в Б., але далеко не весь — тільки частина.

Вперше видруковано в „Оснoві“, 1862, III.

Одміни:

50, 20 зн.: За ними,—в М.: *меж ними*.

— 19 зн.: Зтиха,—в М. і Б.: *стиха*.

— 12 зн.: Молитва за Богом,—по всіх „Кобзарях“ (і в „Оснoві“) після „Молитва“—стоїть (.....); в збірнику „Викъ“ (Київ, 1902, вид. 2) стоїть „до Бога“, але це неправильно,—в обох автографах: *за Богом*.

Далі в М. рядків 12—1 на стр. 50 немає (вони є тільки в Б.)

— 10 зн.: три годи,—в Б.: *три года*.

Після останнього рядка на стр. 50 („Незримим писані пером“) в Б. єсть ще такий уривок (кінець вірша):

Нехай гнилим болотами
Течуть собі меж бурьянами
Літа невольничі. А я!
Такая заповідь моя!
Посижу трошки, погуляю,
На степ на море подивлюсь,
Згадаю де-що, заспіваю,
Та й знов мережать захожусь
Дрібненьку книжечку. Рушаю!

Цей кінець (як і взагалі весь вірш в тому тільки виді, що у д. Романчука на стр. 50) єсть по всіх російських „Кобзарях“, і по всіх їх, почавши з „Кобз“. Кожанчик., в якому, знов, передруковано цей вірш з „Оснoві“,—в останньому рядку помилка: *дрібненьку* книжечку,—зам. *дрібненько* (мережаті). А що Шевченко вже аж занадто дрібненько мережав, то це може посвідчити тільки той, хто на власні очі бачив його писання з часів заслання.

Мушу ще додати, з приводу цього кінця вірша, доробленого вже р. 1858, що Шевч. внав в ньому в анахронізм: на початку року 1850 III. давно вже був в Оренбурзі, і сказати року 1850:

Посижу трошки, погуляю,
На степ, на море подивлюсь,

Ш. в автогр. М. не міг би, — і справді ніде такого не говорить. Коли ж він р. 1858 переписував вірші і переставляв їх, як хотів, не надаючи великого значіння хронології, сполучаючи кілька віршів не одночасних до-купки і т. п., то не диво, що він дозволив собі *licentiam poetisam*: *море* в Оренбурзі.

Увесь текст на стр. 51—53 узятю з автографа М

Уваги:

52, 12: на мою Україну, — в М.: на мою Країну (з великим К).

— 18: після „згадувати будуть“ — в М. знак (!).

Почавши з цього вірша — усі 12 віршів з р. 1850 треба означати: в Оренбурзі.

156. Ми заспівали, розійшлись.

В М. стоїть за № 2; в Б. немає.

Одмін—ніяких.

Увага:

56, 5: принаймні, — в М.: *принамні* (подібно до того, як попереду ми бачили: *приндімені*).

Сумовали, — в М.: *сумували*.

157. Не молилася за мене.

(Хатина).

В автогр. М. — за № 3; єсть і в Б. Заголовка в обох автогр. немає, — він з'явився в „Хаті“ (1860), де вперше цей вірш видруковано.

Одміни:

56, 20 зн.: Моя мати; отак собі, — в М.: *А так собі співаючи*.
— 18 зн.: Співаючи, — в М.: *Моя мати*.

56, 15: вийшов в люде, — в Б.: *виліз* в люде, а в М.: вийшов. Додам, що в „Хаті“ Куліша, який мав копію з автографа Б., стоїть „виліз“ (так і в Кожанчивк. К.). Аж уже видавці Цраж. „Кобзаря“, які мали під руками обидві редакції, поправили на *вийшов*.

— 14: лүчше б, — в Б. немає *б* (в М. єсть).

— 12: у недолі, — і в М., і в Б.: *у неволі*. Ця свідома помилка почалася з „Хатн“, і так і задержалася по всіх „Кобзарях“.

— 8: А я, — в М. і в коп. Ж.: *Бо я*.

— 7: Благав, — в М. і коп. Ж.: *Просив*.

- 5,—після *Оксаночку* в М. рядок пяток.
  - 4: у двох,—в М.: собі.
  - 2: лани золотополі,—в М.: *Золотофилі...*
  - 57, 4: і вдвох тихенько,—в М.: *І тихо, тихо.*
  - 11: мир божий,—в М.: *мір божий.*
  - 12:—зорьою,—в М.: *зар'юю*; в Б.: *зор'ю.*
  - 17: вечеряти в свою хатшу,—в М.: вечерять в хаточку.
  - 12 зн.: єдиний,—в М.: і *злато* (в Б. зразу було: *палати*, але поправлено на: *єдиний*).
  - 11: сади панам у твоім раю, — в М.: і *владсть панам* в твоім раю (в Ж.: *в твоєму раї...*).
  - 10: Даеш високої палати, — в М. немає (в Б. вписано пізніше між рядками).
  - 9: пани ж неситні пузаті,—в М.: *вони ж неситні пузаті* (дописано олівцем).
  - 7: запершися собі в палатах, — взято з автографа М.
  - 5: І убогої малої хати,—в М. немає, а в Б. дописано згодом, тоді як і „*Даеш високої палати*“.
  - 4: я тільки хаточку в тім раю,—так і в Б., а в М.: *хаточки*: крім того, і в М. і в Б.: *в тім раї*.
- Почавши з „Хати“, під віршом стоїть: *1850. Над Аралом.*—Що 1850, то це правда, а що „над Аралом“,—то зайве, а треба: *в Оренбурзі*.

158. Петрусь.

В автографі М.—за № 4; в лівому ріжку скоса написано: *Петрусь*. В автогр. Б. теж єсть з заголовком і з додачею: *поэма*. Вперше видруковано в „Основі“, 1862, VII, але не все,—з великими пропусками.

Одміни чималі.

557, 5: посватав,—в М.: *засватав*.

— 9: хутір, ублагали, — так і в Б., а в М.: *хутір...*

Ублагали.

— 12 зн.: *на придане*, —в М.: *за придане*.

— 9 зн.: *безталанне*,—в М. немає.

— 5 зн.: *А*, — в М.: *І*, але поправлено на *А*; в Б.: *І*. В „Основі“—*А*.

— 4: уже тихенько й плакати стала,—і в М., і в Б.: *тихенько плакати собі стала*,—поправку зроблено в „Основі“, а з неї пішло скрізь.

7р.: 557 г.
3. А. ...
2. ...
60м

— 2: *Зів'яне марно*, — в М.: *зав'яне*, в Б.: *зов'яне* (так і в „Основі“).

— 1: *Краса і молодість моя*—в М.: *Засохне молодість моя*; [в Ж.: *твоя* (!)].

558, 4: *Машуню*,—в М.: *мамашо*, в Б.: *мамуню*,—на „Машуню“ поправлено в „Основі“, а звідти й по „Кобзарях“.

— 13: *крилось лихо*, — „*крилось*“ — помилка, і зроблено її ще в „Основі“, бо в обох автографах: *кралось лихо*,—і це куди краще: „*кралось лихо та в самім серці й уляглось*“.

— 14: *й уляглось*,—в М. немає й.

— 17: *бенкети загули*, — так пішло з „Основи“, а в обох автографах: *банкети* (!) *загули*.

— 13 зн.: *і з двору*—в М.: *у поле*.

— 11: *за царину*,—в М.: *за шлях собі*.

— 9: *мале хлопятчко в стерні* — в М.: *маленький хлопчик*.

Чи се ти.

— 8 і 7—в М. немає.

— 6: *се ти, Петрусю?*—„*Аже ж я*“,—в М.: *Петрусю?*—*Я...*

І подивилась.

558, 5—4 зн.—в М. немає, а зам. того:

Та й заридала (в Ж.: *зраділа!*!), *похилилась*.

— 3: *Жили, жили*—та й *похилилась*,—в М.: *Мов та тополя, з сироти*.

— 2: *не зводючи, дивилась*,—в М.: *не зводячи, загадала*.

— 1: *на Петруся. Одним одна*, — в М.: *Убогий хутір,—там колись*.

559, 1: *І виростала, й дівувала*, — в М.: *Вона убога виростала*.

— 2: *І за старого генерала*,—в М.: *І дівувала. Продали*.

— 3—в М. немає.

— 4: *І вкупі гроші*,—в М.: *і гроші вкупі*.

— 5: *І тяжко, тяжко заридала*, — в М.: *На вік світ Божий зав'язали*.

— 6: *серце*,—в М.: *Петрусю*.

— 7: *ходім, Петрусю, в сад, в палати*,—в М.: *Ходімо в сад, ходім в палати*.

— 8: *А хто ж тут буде доглядать?*—в М.: *Ходім, не пастимеш ягнят* (в Ж.: *ягнята!*).

— 9: *хто попасе мої ягнята?*—в М.:—*А хто ж тут пастиме ягнята?* (в Ж.: *ягнят!*).

1850
— 12: його в палати. А в палатах,—в М.: В палати хлоп-
чика в постóлях [в М.: постóлах,—чудийй пачалос!].

— 15: І любо їй,—в М.: І рада стала.

Зам. рядків 16—21 в М. такий варіант (після „І рада стала“):

Здую долю
Ти на Петруся навела.
Та ми не знаємо, що буде,
Що виросте з того зерна,
Що ми посіємо? Ми люде,
А Всемогутцій хоч і зна...

— 13 зн.: то нам,—в М.: та нам.

— 9: не оддала б,—в М.: Ні, не дала б.

— 6: до школи,—в М.: у школу.

— 3: а генерал,—в Б.: І генерал, але ще в „Оснóві“: А.

— 1: таки вони,—в М.: бачиш, вони (а зразу було: собі вони).
560, 2: зімою в Київ,—в М.: У Київ хлопця.

— 3: І там у школу,—в М.: та й там до школи.

— 7—в М. немає.

— 8: І (,) — в М.: вже.

— 3: І ще!., — в М.: Уже й.

— 10: колісь,—в М.: ті сні.

— 11: про те, що снилося Петрові, — в М.: які там снилися

Петрові.

Далі двох рядків в М. немає, — їх узято з Б., але в
„Оснóві“, а звідти і скрізь, їх переіначено,—в автогр. Б. стоїть:

А генеральній чернóбровій
Що тепер склосся? То ми
Оце й розкажемо...

560, 14: перед Пречистою,—це теж коньюнктура „Оснóви“: в
М. стоїть: *Перед образом Пречистої*, в Б. було: *перед іконою Пре-
чистої*, потім поправлено: *перед образом*, але знов *образом* закре-
слено, а одкреслено—*іконою*. Той хто переписував, не догля-
дів під словом *іконою* знака (—), і дальше слово: *Пречистої* змі-
нив на *Пречистою*. А на ділі воно так:

Перед іконою Пречистої.

— 17: Ридала, біглась,—в М.: вона молилася... нечестій.

— 18: огненную сльозу лила,—в М.: *Рікою сльози проливала.*
В „Основі“ після „ридала“—пропущено далі 6 рядків.

— 14 зн.: щоб та її, щоб...—в М.: *щоб заступила, щоб...*

— 10 зн.—в М. немає.

— 8: Свого Петра! І тяжко їй, — в М.: *Свого Петруся.....*
Тяжко їй..., потім в М., з нового рядка, знову: *Тяжко їй!*

— 5: Сердега.—в М.: *сердешна.*

— 4: як його,—в М.: *як таки.*

561, до рядків 1—21—в М. зовсім одмінний варіант,—після слів: „А лихо, кажуть, перескоч“ іде:

Не Бог судитиме, а люде.

Вони, вони тебе осудять

Своїм неправедним судом!

Петрусю! добрая дитино!

Ти ще не знаєш, неповпний,

Як тяжко на світі любить!

Любить... і марне, марне гинуть (в коп. Ж.:

Любить..... любить, і марне гинуть),

І згинуть, віку не дожить!

Вона—твоя святая мати,

Твоя єдина сестра!..

За неї рад ти умірати

Хоч тричі на день, рад отдати

За неї рай свій молодій!

А більш нічого не даси...

Бо серце гріх їй оддавати!

То мати бідная твоя!

Неначе лютая змія,

За серце грішнее впилася

Любов нечистая.. не раєм,

А лютим пеклом розлилася

По грішній крові! І не знає,

Сама не знає, що робить

І що їй діяти з собою?

Чи то сховатись під водою? (в коп. Ж.:

Чи не...).

Чи то їй голову розбить?..

Останні два рядки єсть уже і в В., але так:

Або сховатись під водою,

Або принамсі розбить
О стіну голову?? (Зразу було: о камінь),

Кр. 7. 1. 1. 1.
Атаман
ко. Криво.

але цих рядків в виданні Ю. Романчука немає, бо їх немає і в Кожанч. „Кобзарі“; тим часом в Пражськ. „Кобзарі“—вони єсть, (тільки в останньому рядку: *об стіну...*)

561, 13 зн.: поїду,—в М.: *пиду у.*

— 12: прожене,—в М.: *оджене.*

— 11: о мій Петруню,—в М. *о мій*—немає.

— 9: я у Дніпрові, — так і в Б., і в М., а в Ж.: *Я у*

Дніпрі тоді.

— 6: завдала,—в М.: *продала.*

— 5: за палати,—в М.: *не дала.*

— 34: любітесь, діточки, весною!—в М.: *Моліте Бога, щоб весною.*

261, 2 зн.: на світі є,—в М.: *Господь послав.*

— 1 зн.: І без користі; молодюю, — в М.: *Вам буде любо, любо жить.*

562, 1—15,—до цих рядків в М. такий варіант:

Любов та буде молодюю
І непорочною... такюю,
Як сон дитини на зорі!..
А в-осени любитись гріх!
То не любов, то пекло буде,
І осміють, осудять люде,
І Бог правдивий покара
За чорнобривого Петра.

6. Кр.: 3. 1. 1. 1. 1.
(Криво.)

— 15—13—в М. немає.

— 12: та й занехаяла. Везла,—в М.: *В село небога привезла.*

— 11: назад гадюку в серці люту, — в М.: *Свою змію ще гірше люту.*

— 10: та трошки в пляшечці отрути,—в М.: *І кашельку на щось отрути.*

— 8—3,—до цих рядків в М. такий варіант:

Не спала три дні і три ночі.
Засохли губи, впали очі..
Уже й не молилася в-ночі,
А щось шепоче сміючись.
І з тиждень грішная нудилась,

Сама не знала, що робить!
А потім трути наварила.

— 2: І генерала,—в М.: *Та...*

— 1: Та й спать, упоравшись. лягла,—в М.: *Щоб знав, як дівчину любить.*

563, 3: та й буду жить собі та й жить, — в М. немає обох *й*.

Далі ряд. 4—8—в М. немає.

— 12: до генерала ідучи,—в М.: *за гробом люде ідучи* (так було вразу і в *Б*).

— 13—16,—до цих рядків в М. варіант:

Ой не мине Господня кара!
Великим громом упаде
На грішну голову... мов хмарин,
Набралось люду, аж гуде...
Та все щось шепчуть про отруту
І ніби то когось то ждуть.

563, 18 зн.: І разом стихли,—в М.: *і всі затихли.*

— 17: Приїхали...—в М.: *Приїхав суд.*

— 15: І яд находять,—в М.: *Находять труту.*

— 14: громада глухо присягає,—в М.:

*І на Господньому Христі
Уся громада присягає.*

— 12: скажіте,—в М.: *признайтесь.*

— 11: хто отруїв його,—в М.: *Хто пана отруїв?*

— 9: зично загула,—в М.: *разом заревла.*

— 8: тогді,—в М.: *Петрусь.*

— 6: Петрусь, і каже,—в М.: *Не правда ваша.*

— 4: А ви не знаєте нічого,—в М.:

*А за що?.. Я вже тебе знаю
І не скажу вам, люде злий!*

(коп. Ж.: *люде злий*),

Признаюсь, може, перед Богом!

— 2: та в город в путах одвезли.—в М.: *І зараз в Києв.*

— 1: його,—в М.: *Петра.*

564, 1: в тюрмі, в суді, а в добрий час—в М.: *в тюрмі глибокій..... в добрий час.*

— 4,—в М. немає.

— 6: аж у Сибір,—в М.: *аж на Сибір*.

159. Мені здається,—я не знаю.

В автогр. М.—за № 5; в Б: немає.

Одміни:

59, 5 зн.: та що ж мені тут.....—по всіх „Кобзарях“ п'ятками далі визначено якісь, очевидно, два слова. Справді, в автографі стоїть тут два слова, які, хоча і досить ясно написано, але одразу здаються дивними: стоїть тут, очевидно: *зрешть-душти*... Те, що сполучено їх протинкою,—зайвий доказ того, що слова ці мають бути слівце синоніми... Вираз цей має одначе свій сенс: Ш. каже, що йому немов би то байдуже за простих сірих сіромах:

Вони і Господом забуті,

Так що ж мені тут зрешть-душти,—

то-б то турбоватися, клопотатися цим,—і уживає для того образу з ковальського обиходу... Д. М. Кр-ський в своїй статті здогадується, чи не має бути: *казати тут?*...

60, 7: мир палили,—в М.: *мір палили*,—у Шевч. не раз стрічається *мир*—в значінні *громадянство, громада*: „поки мир божий не засне“, „і миром, громадою обух сталить“.....

— 10: свинар,—в М.: *свинарь*.

— 12: після *палати*,—знак (?)

— 3 зн.: річах,—в М.: *речах*.

61, 3: після *сдину*—рядок п'яток.

— 6: після *нашого*—рядок п'яток.

— 9: Прочитаю

Собі, хоч мало оживу,—

така інтерпункція по всіх „Кобзарях“, але неправильна, бо в автографі ось як:

Прочитаю

Собі хоть мало..... оживу.....

160. Як би ви знали, паничі.

В автогр. М.—за № 6. В Б. немає. Вперше надруковано в „Правді“ 1876. № 4, 125—127, а потім в Пражському „Кобзарі“.

Одміни.

53, 16 зн.: то ви б *іділій* не творили,—таку поправку зроблено пізніше, бо в „Правді“ і в Пражськ. „Кобзарі“: *еліій*; в автографі теж *еліій*. Дуже може бути, що Ш. помилився, і замість *іділій*, ужив *еліій*; але такі поправки треба кожен раз зазначувати в примітці.

— 13 зн.: називаєм,—в М.: *називають* (так і в „Правді“ та Праж. „Кобзарі“),—цю вже пізнішу поправку зроблено без найменшої раціональної підстави.

53, 7 зн. після: не жило,—в автографі знак (?).

54, 16: школярям,—в М.: школярам.

— 16 зн.: А сестри! сестри!—в М.: *а сестри! сестри?*—і це правильніше (так і в Пражськ. „Кобзарі“).

— 8—5—інтерпункція цілком неправильна, і тільки випадково думку автора не пошевано (помилка і в Пражськ. „Кобзарі“):

Такії, Боже наш, діла
Ми творимо у нашім раю!
На праведній твоїй землі
Ми в раю пекло розвели,—

тим часом в автографі після „у нашім раю“ немає ніякого знака, а знак (!)—після „землі“... Крім того, обидва рази не: *в раю*, а *в раї*.

— 2 зн.: лани братами оремо, — зразу було: *лани ми їми оремо*, але поправлено олівцем,—пізніш, аж р. 1858.

55, 4: в раю,—в М.: *в раї*.

— 12: по над ставом,—наголос в автографі.

— 14: після *віти*—рядок цяток.

— 16: у тім раю,—в М.: *раї!*

161. Буває, в неволі иноді згадаю.

В автографі Б. немає; в автографові М.—за № 7. Писано не як звичайно, а боком, вздовж сторінки; списано таким чином 4 сторінки (395—398), і кінець вірша, як це й по всіх „Кобзарях“, такий:

*Мені той козак
Розказував ось що....*

Так ми й не знали досі, що саме він розказував, але тепер, одколи одкрито секрет, в якому порядку треба читати вірші в автографові М.,—виявилось, що не тяжко знати, що власне ко-

зак розказував поетові; для цього треба тільки удатися до стр. 191 (зошиток 13-ий): там ми найдемо, без помера,—як і повністю бути,—вірш: „*Не знаю, як тепер Ляхи живуть*“... Оце і єсть те, що розказував козак,—це і єсть кінець вірша „*Буває в неволі инді задаю*...“ В цьому уневиється кожен, хто тільки прочитає спочатку *Буває в неволі*... , а зараз за ним і *Не знаю, як тепер Ляхи живуть*... А як що досі цей останній датовано було роком 1848, а не 1850, то це зовсім натурально, бо зошит 13-ий (по новій лічбі, би по справжній він мусів би бути 27) опинився серед віршів р. 1848, а через те половину поезій з р. 1850 (почавши от з цього кінця „*Буває в неволі*“) — залічно до р. 1848.

Одмінн:

58, 8: От мені,—в М. було зразу: *Раз мені*.

— 9 зн.: ніби мені каже,—в М. узято в скобки, і це зовсім доладу.

255, 15 зн.: я жив на хуторі...—далі в автогр. закреслено 1½ рядки, — тільки її можна розібрати після „*на хуторі*“— з *моєю*...

— 4 зн.: за церков божую,—в М.: *божію*.

256, 14 зн.: спражу—в М.: *спряжу*.

— 10 зн.: після *я бачив*—рядок цяток.

255, 8 зн. і 257, 6: *триох*,—в М.: *троюх*.

162. І станом гнучим. і красою.

В автографі М.—за № 8,—виглядає як брульон: писано напшвидку, з багатьма поправками і нарешті закреслено олівцем. А проте в автогр. Б. заведено (між віршами р. 1848).

Одмінн:

70, 2: пренепорочно-мододю,—в автографі сполучено через(—).

— 7: старому,—в М.: *пеначе*

— 8: *божой*,—в М.: *чистої*.

Після рядка 10 — якісь 2 рядки викреслено чорнилом пізніше.

— 12: *укрие*,—і в М. і в Б.: *прикриє*,—але вже в Кожанч. „Кобзарі“: *укрие*.. Звідки воно?

— 15: *огнем любови*,—в М.: *Господнім*.

70, 18 зн.: *опріче*,—в М.: *оприче*, в Б.: *опріче*.

— 17: *молись же*,—в М.: *Молися ж*.

— 16: *І я з тобою*,—в М.: *І я за тебе*.

— 12: уже й на тебе,—в М.: *На стан твоїй гучій.*

— 11: мені приснилось: ти вже, — в М.: *Мені вже сниється, що ти.*

— 7: все добре за собою,—в М.: *усе, усе з собою.*

— 5: А ти,—в М. зразу було: *І ти.*

— 4: одна-однісенька. З тобою, — в М.: *Сама калікою старію?*

— 3: єдинеє добро було,—в М.: *Сама... одно добро було.*

71, 1: оперилась, а ти осталась,—в Б.: і *ти* (помилка ще в Кожанчиковськ. К.): в М.: А там... і *ти собі осталась.*

— 2: стара і немощна. Людей, — в М.: *Сама, мов палець, у людей.*

— 3: людей неприязних благаеш.—в М.: *Уже не пріязні благаеш.*

— 4: *І*—в М.: А (помилка ще в Кожанч. К.).

— 6: старії руки,—в М.: *сухі* руки.....

— 10: дивлюся іногді,—в М.: *А іноді дивлюсь.*

— 13: молися й ти, щоб і на тебе,—в Б.: з *святого неба*; в М.: *Бо ще на небі.*

— 14: з святого неба низійшла,—в Б.: *На тебе, серце, не зійшла*; в М.: ще з неба, серце, не зійшла.

Після тексту—в М. три рядки крапок.

Таким чином бачимо, що ці два рядка в вид. Кожанч. не згідні ні з одним автографом. Більш того: їх зовсім перевернуто і поперевано, бо в уста поетови вклали таке, що він ніколи б на те не пристав,—поета заставили благати Бога, щоб на спроту „з святого неба *низійшла* (=співошла, зійшла) і доля, і *недоля*“.. Не вже б Шевченко благав спроті *недолі* з неба? А тим часом коли возьмем хоча б автограф Б., то й там зовсім ясно бачимо думку поета: *твоя і доля і недоля*,—каже він,—на небі, а через те молися: *З святого неба*

(Ще) *На тебе серце, не зійшла*

Твоя і доля і недоля.

А ще яспіні це в автогр. М., звідки краще всього й брати до „Кобзаря“ текст для цього уривка:

Молися й ти: бо ще на небі—

Ще з неба, серце, не зійшла

Твоя і доля і недоля.

Дата—р. 1850, а не 1859 (як напр. це в вид. Романчука).

163. Огні горять.

В автогр. М.—за № 9: єсть і в автогр. В. Вперше видруковано в журналі „Іллюстрація. Всемірне Обозрѣніє“, 1861, № 177 (під 13 юлі), стр. 27.

Одміни:

30, 12: алмазом добрим,—в М. було зразу: *цирм.*

30, 15—18 в М. немає, а замість того: І любо всім... І всі сміються.

В журн. „Іллюстрація“: „*Неначе діти всі сміються.*“

30, 12 зн.: пеначе заклятий,—в „Іллюстрації“: *меж ними заклятий.*

Дата—р. 1850, а не 1848.

В журн. „Іллюстрація“ стоїть: 10 мая 1858, але це дата посвяти, бо в примітці редакція журналу додала: „Стихотвореніє это посвящено покойнымъ поэтомъ одному изъ его близкихъ знакомыхъ, и вписано имъ въ его альбомъ, откуда мы его и перепечатаваемъ“.

164. Чи то недоля та неволя.

В М.—за № 10, перекреслено олівцем.

Уваги:

32, 13 зн. після „*і душу чистую*“,—в М. знак (?)

— 4 зн.: нехристіяне,—в М.: *Не христіане!*

33, 3 після *научил* в М. стоїть крапка.

— 8: те серце, праведне колісь,—в М.: *Та серце праведне колісь*,—очев. Ш. поруч. з „*та убоге*“ (серце) ставив і „*та праведне*“, а не „*те* праведне“ (помилка ще з Козацц. „Кобзаря“).

Дата—р. 1850, а не 1848.

165. На батька бісового я трачу.

В автогр. М.—за № 11: єсть і в В.

Одміни:

31, 11 зн. В першому. ж рядку по всіх „Кобзарях“ одміна: на батька бісового трачу,—тоді як в обох автографах: На батька бісового я трачу.

31, 10: І дні, і пера і папір,—в М.: *Часи, і пера, і папір.*

— 8: таки аж падо, не на мир,—в М.: *Та таки й добре... не на мір* (в коп. Ж. помилка: *Та так таки і добре*).

— 7: І на діла,—в М.: *І на гріхи.*

— 6: А так, мов іноді,—в М.: *А так—мов іноді.*

— 5: Дідусь сивесенький рида, — в М.: *дідусь сивенький, та й рида.*

— 4: того бачте, що сирота,—так в Б., а в М. цього рядка немає: замість того було аж 4 рядки, але оден зовсім викреслено, і осталося три таких:

Йому, як бачте, на сім світі
Нема до кого прихилитись,
Що він, сердешний, сирота (в Ж.: *І він...*).

Дата—р. 1850, а не 1848.

166. І досі сниться.

Останній вірш з р. 1850—„*І досі сниться.* В автогр. М.—за № 12; єсть і в Б. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, XI—XII.

Одміви:

36, 9: сидить,—в М.: *стоїть.*

— 11: коло хатиночки,—в М.: *Сидить під хатою.*

— 15: сміючись мати,—в М.: *дитини мати.*

— 12 зн.: І усміхнеться, і з тиха, — в М.: *І усміхнувшись собі тихо.*

— 11: промовить вишком: деж те лихо?—в М.: *Та й думає: маюло лихо.*

— 10—нечаш тві, вороги, — в М.: *таки поміг Господь обжити.*

— 9: І нищечком старий,—в М.: *До радості. Старий.*

— 4: *І сам пішов*,—і в М. і в Б.: *ІІ собі пішов* (поправка пішла ще з „Основи“).

Дата не р. 1848, а 1850, на весні, бо, як відомо, 27 квітня Шевченко був уже арештований і посажений у тюрму перед тим, як заслати його в Новопетровський форт.

На цьому українська муза надовго покинула Шевченка і знову вернулася до нього аж р. 1857.

III. На волі.

(1857—1861).

167. Москалева Криниця

(*Я. Кухаренкові*).

В літературі йде суперечка, коли написано „Москалеву Криницю“: чи 16/IV 1857, чи 16/V? Власне жадної суперечки й бути не може, бо за 16/IV промовляють аж дві обставини: власноручний надпис Ш. на манускрипті, засланному Я. Кухаренкові і присланному сином А. Я. Кухаренка О. Копиському для розгляду: „Батькови Кошовому Я. Кухаренкові, на память 7 апреля року 1857“. 7 квітня значний день в житті Шевченка, бо тоді він одержав звістку про волю. Одержавши як раз 7/IV листа од Кухаренка і 25 р. грошей, Шевч., посилаючи Кухаренкові 5/VI 1857 поему, послав і листа, в якому писав: „Я думав, що я вже зледащів, захолопув в неволі, але бачу—ні! Нікому тільки було огню положити під моє, горем педобите серце старе, а ти, друже мій, догадався; взяв та й підкинув того святого огню. Довго я читав твій лист, разів з десять.... та закачавши рукава і захопився коло оцієї „Москалевої Криниці“. Бог неміг... скінчив, мені і полегнало трохи. Я умисне приписав „Ченця“ і „Вечір“, щоб ти порівняв їх з „Криницею“, бо „Криниця“ сегодішня, а „Чернець“ і „Вечір“ Бог зна колишні. Чи помолодшав я серцем за 10 літ неволі?“

Під засланим Кухаренкові списком дата стоїть: мая 16. Така саме дата стоїть і під текстом в автографі Б.: „1857 мая 16.

Новопетровское укрѣпленіе“,

але посвята („На память Я. Кухаренкові“) 7 мая 1857 року. Чи був це просто lapsus calami, чи дійсно 7 мая чимсь невідомим для нас вельавилося.—напевне цього сказати не беруся, га й річ це дрібна.

Таким чином ми маємо два джерела для тексту „Москалевої Криниці“: автограф О. Я. Кухаренка, описаний О. Копиським в Зап. Н. Т. т. XXXIII, і автограф Б. Останній, як пізніша редакція—має більшу ціну. Деж подівся брульон (перша редакція, з якої списав Ш. „Москалеву Криницю“ в Б.)—не відаю.

Зауважу, що та „Москалева Криниця“, яку Ш. написав р. 1847, має не багато спільного з цією, але Ш., перечитуючи р. 1858 автограф М. додав олівцем під заголовком і в ній: „Я. Кухаренку“, одразу вона не була присвячена Я. Кухаренкові.

Вперше видруковано в „Основа“, 1861, кн. II.

Одміна:

564, 11: Аж за Уралом, за Елеком,—в автогр. Кухар.: *За Уралом, над Елеком*. До слова „Елек“ додано рукоп. III. примітку: „тогобічна, невеличка річка Уральська, вливається в Урал між Оренбургом і Уральском“.

— 12: старій недобиток,—в авт. Кух.: *недобиток, старій*.

565, 9: малоліток,—в Кух.: *смиліток*.

— 10: мати,—в Кух.: *мавши*.

— 12: а вбогій,—в Кух.: *а вдові*.

— 13: вдові не до того,—в Кух.: *убогій не до того*.

— 13 зн.: чи вік же їй продівувать,—в Кух.: *Чи вже їй вік провіковать*.

*к. зам.
шкурч*
— 4 зн.: з трави,—по всіх „Кобзарях“, та і в автогр. Б: *з роси*, а в автогр. Кухарен.: *з трави*,—звідділя д. Романчук, очевидно, й узяв поправку, але зовсім даремне.

— 2 зн.: весь,—в Б.: *весь*.

566, 1: А ні кара,—в авт. Кух. нема.

ні муки, ні
кайдани (римск.)
— 2: ні муки, кайдани,—в Кух.: *а ні кара, ні кайдани*.

— 4: тії сили не втомили,—в Кух.: *тії сини* (очев—*сими*)
не вбали.

— 9—10: Як я нагадаю, — в Кух.: *Як її згадаю*.

Катерину. Слухай, сину—*Як її згадаю....*

Слухай, сину.

— 10 зн.: сяк собі то так,—в Кух.: *то так собі, то сяк*.

— 5 зн.: *за сіль*. (по всіх „Кобзарях“); так в „Оснoві“, а в

к. р. ще
з тис
у маляк ости
Б.: *і сіль*.

567, 8: після Покрова, — така явна помилка задержалася скрізь, тоді як безперечно мало бути: Покрови (бо *nominativ*: Покрова, Покрiвошкa); так і в автогр. Б.

567, 14 зн.: Вei люде бачать лихо, сину—в Б. зразу було: *Таки я бачивсь з лихом, сину*, а в Кух.: *Я таки бачивсь...*

— 7 зн.: у зятя, то в сина,—в Б.: *у зятя та в сина* (так і в „Оснoві“, в Кожанч. та Пражськ.), а в Кух.: *То... то...*

— 4: на дитя своє єдине, — в Кух.: *Як на квіточку в садочку*.

568, 15—17: Таки й досі ще не знаю,

Не знаю нічого;

Знаю тільки, що тверезий,—в Кух.:

Незабаром сто літ мине,

А я, сi же Богу!

Таки й досі ще не знаю.

— 15—16: Оттаке-то сподіялось!

Змер батько і мати,—в Кух.:

Оттаке то!

З журби батько,

З журби вмрла мати.

569, 1: мій брате,—в Б. зразу було: *єдиний*.

— 2 і 14 зн.: зосталась,—в Б.: *осталась*.

— 5: коли одиначше,—в Б.: коли одиначше?

— 11: попілнице,—в Б.: *попелице*.

— 14: у димарі,—в Кух.: *в чорній зрубі*.

— 15: що тут в світі,—в Б.: *Що на світі біять?* Поправлено ще в „Основі“, а звідти і скрізь.

570, 1: та сучого сина,—і в Б. і в Кух.: та *сукурвого*,—поправка пізніща.

В „Основі“, Кожанч. і Праж. К.—зовсім опущено цей рядок, а далі: *І вдовиченка*.

— 4: в скреницю,—в Б.: скрепницю, в Кух.: *скрещицю*.

— 8—12,—до цих рядків в автогр. Кух. одмінний варіант. Після „яка правда—

Темнше, мій сину!

Аж страх темнше: творилось

В нас на Україні:

Ні вже, каже, добрі люде... (так як в V розділі)...

570, 16 зн.: Іду служить,—в Кух.: *Пиду, каже*.

570—571—узього розділу V-го („Ні вже, каже, добрі люде...)—в автогр. Б. пемає зовсім, а під V стоить те, що в „Кобзарях“ під VI... Одначе в „Основі“ цей розділ видруковано. Виходить, що Буліш мав якийсь вищий оригінал під руками теї самої редакції, що і в Б., але повніщий.

571, 6: через год ото йї велике,—в автогр. Кух. мабуть так само було, а О. Кониський не прочитав, як слід, бо в нього: *через сад (!) ота велика*.

— 5 зн.: в само серце,—в Б.: в саме серце; в „Основі“ теж: в саме серце,—так і в Кожанч. та Пражськ. К.

— 4 зн.: тричі обвилася,—в Б.: *повилася*, але вже в „Основі“: *обвилася*.

572, 12—15: Мов дівчата, та свитее—

Боронно псували?

На іграшку, я думаю
Так собі, аби-то!

в автогр. Кух.:

*Мов дівчата?... Так, святсе
Борошно псували,—
Більш нічого. Я думаю,
На іграшку.*

— 14: з дяком таки, а то возьме, — в Кух.: з дяком собі,
та візьме (!).

— 12: Апостола серед церкви, — в Кух.: *Апостола.*
У москалях.

— 10: у москалах). Непевний був, — в Кух.: Оттакий то
був непевний.

— 8: та трудящий, — в Б.: *А* трудящий. — але вже в
„Основі“: *Та*

573, 2: від,—в Б.: *од.*

— 3: преблагий,—в Кух.: *святий.*

— 7: пострівай лиш,—в Б. зразу було:

*Не записуй,
Не розкажуй, сину.*

— 9: та тоді вже,—так і скрізь, почавши з „Основі“,—а в
автогр. Б.: *та то й вже* (паголює має бути на *вжс*).

До рядків 4—9 в автогр. Кухаренка — відмінний зовсім
варіант:

Був Максим той. Мені ж, сину,
Було б не родитись на світ Божий!
Такеє то сотворив я, клятий!
Цього б було, мій голубе!
Не треба б шнестн;
Бо се страшне.... Страшне, сину!
У неклі твориться
Не такеє...

573, 9 зн.: й на тім світі,—в Кух.: *По вік-віки; бо сказано—
Проклятий Богом і людьми.*

— 3 зн.: ввінється,—в Б.: *вопсеця.*

— 2: пазурами в саме серце,—в Кух.: *пазорами в твою ду-
шу:* в Б.: *пазорями.*

574, 8: там. у холодочку,—в Б.: *Та в холобочку*, — поправка єсть вже в „Основи“.

— 10 зн.: роботати,—в Б.: *роботати*, — поправка пішла з „Основи“.

575, 4: при долині,—в авт. Кух.: під горою.

Рядки 6—9 в автогр. Б.—в скобках.

— 12: височений,—в автогр. Кух.: *првисокий*.

— 15—14 зн.: Та за того, що виконав,
Богу помолитись,—

в автогр. Кух.: *То (!) за його грішну душу
Господа молити.*

575, 5: у світлому раю,—в „Основи“ немає, але вже в Кожанч. К. єсть.

Після рядка 5 зн.—текст в Б. одділено.

— 4 зн.: у неділю,—в Б.: *у несільню*.

576, 11: чи глибоко,—в автогр. Б.: *чи глибока*,—і так воно й повинно бути. Помилка пішла з „Основи“.

— 14 зн.: оттаке-то, — в Б.: *таксе ти*, — поправлено ще в „Основи“.

— 3 зн.: та у балці поховали,—в авт. Кух.: *та тут його й поховали*.

577, 1—2: А його кривцю
Москалевою назвали,—

в автогр. Кух.:

*І тую кривцю
Москалевою прозвали.*

— 4: про кривцю,—в Б.: про *ту* кривцю (так і в Кожанч. і в Праж., а в „Основи“ рядків 3—5 немає). Очевидно, поправка ще пізніша.

— 5: страшная білиця,—в Б.: *нелюдська* білиця; так і в Кожанч. та Пражськ. К. (в „Основи“ зовсім немає), — очевидно поправка пізніша як з 1876 року.

— 8: бо тут Сбір (в Б.: *Сібір*) була колись,—до цього в автогр. Кухаренка Ш. зробив примітку: „не дуже давно послали каторжних на Єлек, чи Єлецьку заштиту, для ломки солі“.

— 9: і пропадаю. *мов* собака,—в автогр. Кух.: *як*.

— 10: *Мов той* , — в автогр. Кух.: *як той*.

168. Неофіти.

В автогр. Б. „Неофіти“ з посвятою: „М. С. Щепкину на пам'ять 24 декабрия 1857“ (коли вони побачились знову після довгої розлуки), а дата *8 декабрия 1857. Нижній Новгородъ*¹⁾. Автограф „Неофітів“ єсть у М. А. Маркович (Марко-Вовчок)²⁾.

Що до друкованого тексту „Неофітів“, то було його кілька редакцій, через те маємо аж чотири версії: у „Вечерницях“ (р. 1862, №№ 31, 32 і 33), де відруковано вперше по першому рукописови, в „Основи“ (1862, IV) та в Кожанч. К. по в автографу Б., у Львівському виданні 1867, — по невідомому автографу, і в Пражському (Женевське і Львівське 1893—взято з Пражського, а російські видання—наближаються до Львівського). Пражське—друковано по автогр. М. Вовчок.

Поема „Неофіти“ не викінчена, як писав про це Ш. до М. М. Лазаревського 21 січня р. 1858, **це** так він її кінчив потім.

З автографів, крім автографа Б.: розглядав я ще уривок (на чвертій аркуша паперу, перегорненого у—двоє, і списаного з усьх 4 боків) в Музеї імені В. Тарновського. Автограф цей обнімає кінець розділу **IV** (од слів „І п'яний і голій (фави отой), розділ **VIV**“³⁾ (текст дуже близький до того що в „Вечерницях“). Крім того, єстьще копія в рукопису Л. Жемчужникова (З. Н. Т. XXXIII), де пролог починається з „Благословенная в женах“, але, як це видно з варіантів, вона не що инше, як *копія з автогр. Б.*; нового слівє нічого нам не дає.

Таким чином порядок (хронологичний) джерел буде такий: 1) Чернігівський автограф (частина поеми), 2) „Вечерниця“ 3) Пражський текст (автограф. М. Вовчок), 4) Львівський К. 1867—1868: 5) автограф Б. (примітки до Пражськ. К., „Основа“ і Кожанч. К.), 6) копія Л. Жемчужникова. „З усьх цих редакцій—та, що в „Вечерницях“, найрашійша і через те найменш має ваги,—тим часом д. Романчук дуже на неї поклався і багато варіантів взяв звідти. А цього крім 2 рядків в розділі XIV, недостача яких

¹⁾ В дневнику під 8/XII стоїть: „Усі отсі чотири дні (4, 5, 6 і 7) писав йому... здається назову її „Неофітами“.

²⁾ Вказівка про це в—Пражськ. Кобзарі, т. II, 166: „Ми тут друкуюемо їх по автографу, зіставшомуся у п. Маркевички (Марко Вовчок), додаючи варьянти з Львів. вид. та вид. Кожанчикова“.

³⁾ Цей уривок, що в Музеї імені В. Тарновського, —шматок найпершого рукопису, про який Ш. згадує в „Дневнику“.

сир^аді почувается, не слід було робити. А ще ж д. Романчук зауважає (у згаданому листі до мене), що „не використав я лише значно відмінного та цікавого тексту „Неофігів“, поданого в „Вечерницях“... Мусу признати, що це тільки на краєц вийшло... Що до цього цікавого тексту, то д. Романчук, очевидно, не уявляв собі, яке він місце займає в історії текстів цієї поеми, і не відав, звідкіля його дістали Галичане. „Звідки редакція“ Вечерниць „той текст дістала, не знаю,—пише він у листі до мене, та й годі тепер розвідати, бо всі редактори і помічники (Заревич, Климкович, Володимир Шашкевич, Остап Левицький) вже померли“.

В новому виданні „Кобзаря“, що друкується в Петербурзі, я виправив текст відповідно останньої редакції в двох автографі *Б.*

577, 11 зв.: Ісаія, глава LVІ,—у Шевч. в *Б.*: глава 5.

— 8: я тихо плачу,—в „Вечерницях“: *нишком*.

— 5: благодумне,—в „Вечерницях“: *благодумно*.

578, 1: сирая,—в *Б.*: *сірая*; по всіх „Кобзарях“: сирая, бо очевидно у *Ш.*: сирая, і видавці не знали як прочитати *и*: чи за *i*, чи за *и*.

— 5: притчюю,—в *Б.*: *притчюю*: так і в „Вечери.“.

— 14: на кладовищі,—в рукоп. вар. в примітк. до Пражськ-*К.*: *гробовищі*; так і в „Вечерницях“.

— 16: й за те, що бачу, що живуть.—в рук. вар. *Пр. К.*: *За те хоч бачу*; а в *Б.*, після: „що бачу“ не (.), а (.) і далі: *Що живуть*. „Добрій варіант і в „Вечерницях“: Слава Богу й за те.... Хоть бачу, що живуть.

— 14 зв.: на кладовищі—в „Вечерницях“: *на гробовищі*.

— 12 зв.: небогий мабуть хтось лежить—в *Б.*: не вбогий: в „Вечерницях“ кращий варіант:

„Мабудь не вбогий хтось лежить“.

— 8 зв.: і я—, — в *Б.*: А я, але мабуть помилка, бо і в „Вечерницях“: *І я*.

— 5 зв.: із тюрми (.) В „Вечерницях“ немає ніякого знака після: *із тюрми дивлюсь, дивлюся*.

— 2: мов нагодована дитина,—в „Веч.“ помилка: *негодована*.

579, 9: його святого мордували,—в „Вечерниц.“: *За що його мордували*.

— 4: та праведних,—в „Вечери.“: *у праведних*.

— 11: І главу його честною,—в прим. *Пр. К.*: *і святу* главу його; теж і в „Вечерницях“.

— 15: І повісили між ними?—в Б.: між ними; в Вечерн.: повішали.

— 17: сивий Верхотворець,—в „Вечерниціх“, у Львів К. і в Б. теж так, а в Пражськ.: святий.

15—1 зн. на стр. 579, уся стр. 580 і 1—10 на стр. 581—в Б. немає; узято це з „Вечерниць“; єсть і у Львів. К. 1867; в „Вечерниціх“, через недогляд, опущені рядки 6—10 на стр. 580,—повна редакція тільки у Львів. 1867.

579, 11 зн.: сні отгой Марії,—у Львів. Кобз. 1867: отсейі Марії; у „Вечерниціх“: отсейі Марії.

580, 17 зн.: Земні

Бете поклоні,—

у Льв. К.: до землі; так і в „Вечерниціх“.

— 15: од , — у Льв. К.: від.; так і в „Вечерниціх“.

580, 5 зн.: перелечу во время оно,—так в „Вечерниціх“ і у Льв., а в Пражськ.: перелечу в літа, у те незгірше время оно“.

— 2: із тьми-недолі,—так в „Вечерниціх“ і Львів., а в Пражськ.: юдо.лі.

581, 7—10,—в Пражськ. одмінний зовсім варіант:

Так думаю во время оно
Перелетить і стоном—звоном
І трубним гласом розказать,
Як Бог поможе, про святую
Про тую матір мелодую
І християнку. Про царя,
Чи тее... про кесаря...

— 15: летучі літа,—в „Вечерниціх“: Літа луччі (?). Мб. є помилка—зам. летучі?

— 16 зн.: і слово розумом,—так у Льв., а в Пражськ.: І го-лос...; в Б. зразу було: і го-лос пламенем; в „Вечерниціх“: і слово пламенем.

— 13: Старої матери, що море
Сльози святої пролила,—

це варіант „Вечерниць“, бо по інших К. і в Б.: „як тая мати рі-кці—море“, а далі в Пражськ.: сльози святої пролила; у Льв.: сльози кровавої лила,—так як в автор. Б.

— 8: ти, мати Бога,—так у Львів., тільки „мати Бога“, а в Пражськ. і в Б. (зразу було): Матір правди; так і в „Вечерн.“, а те попр. в Б. на: мати Бога.

— 7: сльози матері,—в „Вечерн.“: *матерні*.

— 6: до каплі випила,—так у Львів.; в Пражськ.: *до краю*: в „Вечерницях“: *із серця*.

— 2: пламенем взялось,—в Б. зразу було: *пламенем святим*.

582, 1--3: Щоб по Україні розлилось,
Як благовоннее кадило,
І рідні душі освятвло.—

так в „Вечерницях“, тільки: *по Вкраїні*; в Кожанчиківськ. „Кобзарі“ та в „Основі“:

І на Україну понеслось
Те слово—Божеє кадило,
Кадило істини... Амінь.

В Пражськ., копії Жемчужник. та в Б.—повніше:

І на Україні понеслось (в Праж.: *І по Україні про-
неслось*: в коп. Ж.: *На Україну понеслось*).

І на Україні святилось (в Праж.: *світилось* (!).

Те слово—Божеє кадило (в Праж.: те слово чистее,
кадило).

Кадило істини. Амінь (в Праж.: Чистійшій істини).

Останніх двох рядків в коп. Ж. немає.

— 9: за Деція,—в Б.: *за Декія*.

— 13: Росії,—в Б.: *Росїї*.

— 16 зн.: на його,—так в Праж. і в „Вечерницях“, а в Ко- /
жанч. і в Б.: *на неї*.

— 15: і дівчати,—в Б.: і *дівчаті*; в „Вечерн.“: *а дівчаті*.

— 14: людей шукала, і знайшла, — в „Вечерн.“: *шукали, і
знайшли*.

— 12: гінекеї,—в Б.: *ініксю*; в „Вечерн.“: „гінекеї“; так і по
внш. „Кобз.“

— 11: одвела,—в „Вечерницях“: *одвели*.

— 9: Із доброго того дівчати,—в Б.: *із доброї тїї* (Б., але
по всіх інших джерелах *дівча*—середнього роду).

— 8: дитину-сина *привела*.—М. Кр-ський зауважає, що тре-
ба б.: *повила*. Але як і тут, так і в „Марії“ у Ш. звичайний ви-
раз: *привела*.

— 5: немалі жертви. І благала,—в Кожанч., в „Основі“, і у
Львів. К. і в Б.: *Ублагала*. В „Вечерн.“: *Чималу жертву*. І бла-
гали (!).

— 4: весь синкліт,—в Кожанч. і в Б.: *той* синкліт.

583, 2: сини її,—так в Кожанч. і в Б., а в Праж. і „Вечерниціх: *первенець*.

— 4: перед образом,—в „Вечерниціх“: *і перед ідолом*.

— 5: горить кадилью золоте, — це взято з „Вечерниціх“ і Львів. К., тоді як в Пражськ. і в Б., *лампади світять* (в Б. зразу було: *тсплять*): в „Основі“ і в Кожанч.: *лампаду світять*. Той варіант, що у д. Романчука, кращій, бо дає рифму до *син її росте*.

583, 7: сходила зоря,—в Б.: *заря*.

— 17 зн.: І сина божого,—в Б.: *божія*; так і в „Вечерниціх“: по всіх інших джерелах: *Божого*.

— 12: возстав із гроба! Слово встало—так у „Вечерниціх“ у Львів.: в Праж.: *од гробу*, в Б.: *от гроба*. Після *от гроба* в Б не (!), а (,—).

— 11: понесли,—в Б. зразу було: *рознеслось*.

— 7: той син Алкид,—в рукоп. прим. Праж. К. і в Б.: її Алкид в „Вечерниціх“: *свій син*.

— 6: та ще,—в „Вечерниціх“: *І ті*.

— 3: у гаї гарпо,—в „Вечерн.“: в гаю гарнешько.

— 2: вина святого напились,—так і в „Вечерниціх“, а в рукоп. прим. до Праж. К.: *І ще гарніше напились*; в Б. теж так: *Та ще гарніше напились*.

— 1: та її поклонялися Пріапу,—в Б.: та її поклонялися Пріапу.

284, 1: іде святій Петро,—в „Вечерниціх“: *святій, святій*.

— 2: Ідучи,—у Львів., в „Основі“, Кожанчик. та в Б.: *Та йдучи*. Ідучи—в „Вечерниціх“ і в Пражськ. К.

— 4: І одпочити—в „Вечерн.“: *Та одпочити*. „*Тере вам!*“

— 6: І оргію благословив,—в „Вечерниціх“: *і взором оргію змірив* (!).

— 7: і тихим, добрим, кротким—в „Вечерниціх“: *І добрим кротким, тишим*.

— 9: любов і правду,—в Праж.: *любов і кротость*; так і в „Вечерниціх“.

— 11: І ситий, — так і в Б., а в „Вечерниціх“ в Праж. і у Львов., в кон. Жемч.: *і діти*.

— 12: І п'яний її голій Фави отой,—з цього рядка починається ще одне джерело—автограф Черниг. Музея (найперша редакція). В Черниг.: *І козлопогий сивий пав* (так і в Праж.); у Львів.: *І козлопогий сивий Фави*, а в рукоп. прим. до Пражськ. К., в кон

Жемч. і в Б.: *І п'яний й голій отой Фавн* (зразу було: *І п'яний голій пан Фавн*).

— 13: *І син Алкид твій*,—в Черниг.: *І добрий син твій*.

584, 14: *Всі, всі*,—в Черниг.: *усі*.

— 15: *Перед святим*,—так у Льв., а в Праж.: *перед Петром*.
в Б. зразу було: *перед святим*, але поправл. на: *Петром*.

16,—До себе в терми на вечерю.—в Б. додано: ще пів рядка: *Того апостола...*

— 18: *І в термах*,—в „Вечери.“: *А в термах*. Це не резон, бо і свідчить про попередню вже оргію, про яку ми вже чули.

— 15 зп.: *куряться амфори*,—в Черниг.: *І курять амфори*.

— 14—13: *Трохи не голії, стоять*
Перед Кипрідюю, і в лад,—

це взяв Ю. Романч. з Львівськ. К. (та так і в Б.), а в Пражськ.:

Трохи не голії, не в ряд

Перед Кипрідюю стоять.

В Чернигів.: *Трохи не голі, і хлопчята*

Перед Кипрідюю стоять.

— 12: співають гимн. Приготовав, —в Черниг. і в Пражськ. „Кобз.“: *І гимн співають. Уготовав*; в „Вечерниціх“: *Ін гимн співають*. У Львів. К. помилка: *приготовав* (зам. приуготовав).

— 9: аж тут їм гостя привели,—це взято з „Вечерниць“, а в Черниг. і в Б. і по всіх інших джерелах: *гостри гостя привели*.

— 8: сивобородого, і знову,—варіант: *і знову*—тільки в Праж. К. а в „Вечерниціх“, у Львівск. „Кобзарі“. в Черниг. автогр., в коп. Жемчужн. і Б.: *і слово*.

— 6: *Єлєем слово* потекло, — так тільки в Пражськ К.: в Черниг.: *єлєем, медом*, а в „Вечерниціх“ у Львівск.: в коп. Жемч. і в Б.: *драгим єлєем*.

— 5: *А жриця*,—в Черниг.: *І жриця*.

585, 2: *У катакомбі*. І єдиний,—в Черниг. тут вставка:

У катакомбі,--за собою

І причет весь свій повела.

— 3: *твій син Алкид пішов із ними*,—в Черниг.: *І всіх гостей. І син твій, мати*; в Пражськ. і у Львів.: *пішов за ними*.

— 4: за тим апостолом святим,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ.; в Черниг.: *пішов за ними, за святим*; у Львів., в коп. Жемч. і в Б.: *І за апостолом святим*.

— 5: за тим учителем благим,—так в „Вечерницях“, а в Черниг. *Святим учителем своїм*; у Львів.: *За тим учителем своїм*; в коп. Жемч.: за ним—учителем своїм; в Б.: *За тим—учителем своїм*. В Пражськ. К. цього рядка зовсім немає.

— 6: *А ти*,—в коп. Жемч.: *І ти*.

— 8: свого єдиного. Нема,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ.; а у Львів. і в Б.: *Свого Алкида... Ні, нема!*

— 9: *Уже й не буде! І сама*,—так в Пражськ. К., а у Львів., в Черниг. і в Б.: *Ти сама...* В Черниг. тут вставлено ще два рядки (перед: *уже й не буде*):

*Уже й смеркає, вже й світає —
Твого єдиного немає,
Уже й не буде...*

— 10: сама помолитися пенатам,—так в Пражськ., а у Льв. К і в Б.: *Помолитися своїм пенатам*.

— 11: сама вечерять сядеш,—в „Вечерницях“: *Сама всеряй*.

— 12: Ні, не вечерять, а ридать,—в „Вечерн.: Ні, не всеряй а ридай.

— 13: себе і долю проклинать, — так в Праж. і в Б., а у Львів. К.: *Ридать і долю*; в Черниг. автогр.: *Ридать і Бога*; в „Вечерницях“: *себе і долю проклинай*.

— 14: І сивить клепучи,—в Черниг.: *плачучи*.

585, 15: умреш-еси на самоті,—в Черниг.: *умреш сама*; в „Вечерницях“: *у самоті*.

— 16: мов,—в Черниг.: *як*.

— 15 зп.: старого,—так в Черниг. автогр. і в Пражськ. К., а у Львів. і в Б.: святого.

— 14: Апостола Петра святого,—в Черниг., в Праж. і у Львів.: *Того апостола Петра*. В Б.

— 13: а Неофітів в Сиракузи,—в Черниг. і в Праж. Кобз.: *А церков всю у...*

— 12: в підземні страшні узи,—ні в Черниг., ні у Львів., ні в Б. немає, а взято із „Вечерниць“ та Пражськ. К.

— 11: в кайданах, —в Черниг.: *в галерах*; в „Вечерницях“ *на барках*.

— 10: твій син Алкид, твоя дитина,—в Черниг. і в Пражськ. К.: *твоя єдина дитина*; в Вечерн.: *твоя кохана дитина*

— 9—8: Твоя любов, твоя єдина
Утіха, радість на землі,—

а в коп. Жемч. і в Б.:

*Єдина твоя (в коп. Ж.: твоя єдина) родина,
Любов єдина твоя.*

В Черниг., в Празьк. К. і у Романчука: зам. утіха, радість—
єдина радість. /-

є в коп. і в Кисл.

— 7: гніє в неволі у кайданах,—так нема ні в одному джерелі, бо в Празьк. не стоїть і в Б.: *гніє* (в коп. Ж. і в „Вечерниціх“: *гине*) *в неволі*... В Б. далі: *в кайданах*, а в Ж.: *І не знаєш*; у Львів.: *гине* в неволі, у кайданах...

— 6: а ти, прескорбна, і не знаєш,—у Львів.: а ти, прескорбна, не знаєш; так і в Б. (лишень через помилку опущено *ти*).

586, 3: Чи тее... в Скифію... , — в „Вечерниціх“: *Чи то у Скифію*...

— 14:   Круг одра

.....
постануть,

—так у Львів. К., а в Черниг. і в Б.: *предстануть*: в Празьк.: *повстануть* (!).

— 15: в кайданах,—в „Вечерниціх“:

                          Постануть

                          Страшні муки,—

і далі немає 4 рядки.

— 14 зн.:   Аж кипить

                          Невольника—

в „Вечерниц.“:

                          Аж кипять

                          Невольники.

— 12 зн.: в льохах і тюрмах,—в Черниг.: *Все христіанс*; в „Вечерниціх“: в підземних мурах.

— 6 зн.: не знайшла, — в Б.: *не найшла*: так і в „Вечерниціх“.

— 4: та там,—в Черниг.: *І там*.

— 1: сидіти,—в Б.: *сидіть*, але це неправильно, бо це слово мусить тут мати наголос на передостанньому складі, відповідно до попереднього *подивітись*... І справді, по всіх джерелах: *сидіти*.

Ч. 14

587, 1: коло острогу, ждять, — в Черниг.: *коло тюрми і ждаць*; в Б.: *коло острога*.

— 3: свогого сина, — в Черниг.: *так того*.

— 5: Бульвар мести, — в Черниг.: *Мести бульвар*; так і в „Вечерн.“.

— 10: жреці, — і в Черниг. і в Б.: *жреці* (так і у Льв.).

— 13: з кадил і амфор. І з собором, — в Черниг. не так: *І в Канітолію з собором*; в „Вечерниц.“: *А в Канітолій і з собором*.

587, 15: Із бронзи литую статую, — в Черниг.: *литого Нерона*.

— 16: самого кесаря несуть, — в Черниг.: *Нерона кесаря несуть* на цьому кончається автогр. Чернигівськ. Музею.

— 18: непевне вдумали свято, — в „Вечерницях“: *На певне (?)*.

— 11 зн.: самим ледащо вихвалять, — у Львів. К.: *його самим їм...*; в Пражськ. К., в копії Ж. і в Б.: *самим їм дурня*.

Рядків 10—4 в коп. Ж. немає.

— 10: так щоб вже разом доконать, — у Пражськ.: *та щоб вже разом*; у Львів.: *Та заразом щоб*; в Б.: *То заразом щоб доконтать*; в „Вечерниц.“: *Та щоб вже разом доконтать*.

— 4: —бог, ще більши од бога, — в Б.: *—бог, що більши од бога*; в „Вечерницях“: *що більше Бога*.

— 3: І майстрові дали ковать, — в Праж.: *І сказано було ковать*.

588, 1—2: Що бронзовий той кесар буде

І мизувать, — в Пражськ.:

Що мизувать Юпитер буде,

Щоб всі молилися.

— 3: пеначе в ірії потягли, — в „Вечерн.“: *пеначе вірні потягли*.

— 5: і та небога, — в Вечерн.: *й моя* — цей варіант Л. Романчук взяв з „Вечерниц.“, а більше його ніде немає, — скрізь: *І чи одна ж вона? Мій Боже!*

— 6—5: Іх тисячі в сльозах зібравось

Зо всього царства, —

теж узято з „Вечерниць“, а скрізь:

Прийшло їх тисячі в сльозах,

Прийшло з далека!..

588, 14—16: Свою надію? І кого
Кого благаєте, благії,
Раби незрячії сліпі?—

цей уривок дуже поплутаний і скрізь неоднаковий. В „Вечерни-
цях“ так як тут, тільки зам. „раби незрячії“—„о нерозумній“! У
Льв. і Пражськ.:

Свою надію? Горе з вами!
Кого благаєте, благії,
Раби незрячії, сліпі!

В Б.—теж так, тільки після „Горе з вами“ вставлено ще
рядки: „Раби незрячії, кого?“ але в такому разі виходить
аж двічі: раби незрячії. В коп. Ж. після „благії“ — немає вже
рядка: раби незрячії, сліпії.

— 17: чи ж камінь мливе кого?—це гірший варіант; єсть він в
„Вечерницях“ та в Пражськ. К: і якимсь дивом в Б., тим часом
як у Львів. та в коп. Жемч.: *чи кат помилує кого?*

— 17 зн.: молитесь Богові святому,—в коп. Ж.: *одному.*

— 14: не поклоніться,—в „Вечерн.“: *Всі не молитесь.*

— 13: царі, попи,—в Б.: *попи й царі.* (В „Вечерницях“ кін-
ця рядка 14 і цілого 13—немає).

— 10: перед тим Юпитером,—в Б. *тим* немає, — та воно й
зайве, бо в рядку повинно бути 8 складів, а так виходить 9; так
воно і стоїть у Львів., у Праж. та в инш. „Кобзарях, в „Вечер-
ницях“ *перед Героном* немає... Для чого Романчук додав: *тим*—
це відаю.

— 9: молились вчора сенатори—в Б. поставлено наголос:
сенатори (рифма до *вчора*); в „Вечерницях“: *дуки сенатори.*

— 8: і вчора—в „Вечерн.“: *учора.*

— 7: лилася божя благодать,—в „Вечерн.“: *отце ж ілється*
благодать.

— 6: коли не чином, то грошима,—так у Львів.; у Праж.
і в Б.: *Кому чи чином, чи грошима.*

— 5: кому—в аренду,—в Б.: *Кому—аренду.*

588, 4: або за більшії заслуги,—цього рядка в Праж. не-
має, затеж там мало зрозумілий варіант: *Байстриям—Почен,*
а кому. В Б.: *Байстриям ос-що, а кому.*

— 1: *хоч і,*—в Б.: *хоча й.*

589, 5: *й себе,*—в Б.: *й* немає, але воно потрібне.

— 10: А ми,—треба писати: *А Ми.*

— 14 зн.: вести із Сиракузів, — в Б.: *везти із Сиракузи*. Справді, із Сиракузів у Рим можна тільки *везти* морем, а не *всти*. Про це не раз свідчить і текст „Неофітів“. „А неофітів в Сиракузи в кайданах одвезли“ (585, 13—11 зн.), „Дитину мати не знайшла і в Сиракузи поплила“ (586, 6—5 зн.), „Приплила із Сиракуз і та небога“ (588, 5—6), „на галері везуть твого сина з христіанами в кайданах“ (590, 14—12).

— 12: і весела,—в „Вечерн.“: *і весело*.

— 11: кумирови помолылась,—в „Пражськ.“: *Кесаревн*.

589, 10 зн.: а кумир той,—у Праж.: *А Юпітер*.

— 9: Юпітер той новий,—у Праж.: твій Юпітер новий; в коп. Ж. од рядка 10 до низу і 1—4 на стр. 590—немає.

— 1: ласкавого бога,—так у Пражськ.: у Льв.: *лукавого*, в Б.: *ласкавого* (так і в „Вечерницях“).

590, 2—3, 5—6—взято з Львів. К., хоча з одною одміною. У Львів. „Кобз.“ тут той самий текст, що в прим. до Пражськ. (= Б.).

— 2: Алкидова мати,—в Праж.: *І ти, моя мати*.

— 3: пішла сина зустрічати,—в Б., в примітках до Пражськ. і у Львів.: пішла *його* зустрічати; в „Вечерницях“: зустрінути *сина*,—д. Романчук підправив *його*. А воно й не надто було потрібно, бо 4 рядки перед тим: *Йди зустрічати свого сина*.

— 5: на березі. Пішла-еси,—так і в коп. Жемч., а в Праж.: *І пішла ти*. В „Вечерн.“: пішла вона.

— 6: трохи не співаєш,—в „Вечерн.“: *не співає*.

— 8: хвалити, вихваляєш,—в „Вечерн.“: хвалить, ви-хваліє.

— 15 зн.: байдак,—в Праж.: *барка*.

— 12: з христіанами,—в рукоп. прим. до Пр. К. і в Б.: з *неофітами*.

— 9—6—в коп. Ж. немає.

— 8: а апостол великого,—в Праж.: *твій єдиний, а апостола*.

— 7: христового,—в Праж.: *великого*.

— 6: слова істини,—в рукоп. прим. до Праж. К. і в Б.: *Оттакій-то він*.

— 4: Аллилуя,—ні в одному джерелі немає, а в „Вечерницях“ зам. цього: Псалом CXLIX. Для чого Романчук додавив?

Далі іде „Псалом новий Господеві“—той самий псалом, який ми маємо в псалмах Давидових під р. 1845, — з невеличкими одначе одмінами.

591, 11: гострі,—в Б.: *острі*.

— 17 зн.: неправедних,—так в рук. прим. до Праж. К, а в Пражському основному тексті: *нечестивих*; в „Вечерницях“—губителів.

Це найраіційний варіант псалма СХLIX, і дійсно в „Псалмах Давидових“ (див. попереду) стоїть *губителів* (490, 11 зн.): так само в „Вечерницях“: преподобних (591, 14 зн.) слава,— як в псалмах.

— 10 зн.: дивилась, слухала, ридала.—так в Пражськ., а в Львів., коп. Жемч. і в Б.: *Не слухала і не ридала*. Так і в рук. прим. до Праж. Кобзаря (= Б.).

— 9: *І „Аллилуя“* подала,—в Б. і коп. Жемч.: *А...*; в „Вечерн.“: *подали*.

— 7: мов дзвони загули кайдани,—а в Пражськ.: *Забрязкали тяжкі окови*.

592, 1: гординею *ж*.—в Б.: *ж* немає.

— 2: не поклоніться,—в „Вечерницях“: *не преклонітьсь*.

— 5: пророків,—так скрізь, тільки—в Б.: *пророка*.

— 6: розпинає,—так в Б. і в рукоп. прим. до Праж. Кобз., а в Праж. Основ.: *пожирає*.

— 8: *І виростуть вони колісь* ряда 8—10—немає в Праж. основному: в „Вечерниц.“: *і виростуть внучата тії*.

— 11: без огня—в коп. Ж.: *без огню*.

— 13: *І тисячі і тьм*,—в Б.: *і тьми і тисячі*.

— 15—16: Моліться, братія, моліться!

І павши ниць перед Христом,—

в Б.:

Молітьсь братія!“

Молились,

Молилися перед Христом.

В „Вечерницях“: *увати ниць* перед Христом.

— 15 зн.: лицарі святиї,—в „Вечерн.“ *святий* немає.

— 14: во віки віки,—в „Вечерн.“: *во віки вічні*.

542, 11 зн.: миває тиждень. Пяний кесар,—так в прим. до Праж. Кобзаря (= Б.), а в основному Праж.: *Мицув і тиждень той. І кесарь*. В коп. Ж.: *пяний писарь* (?); в „Вечерницях“: *мицув і тиждень „пяний кесарь“*.

— 10—9: Постригши сам себе в Зевеса,

Завдав Зевесу юбілей,—

так і в Б., а в коп. Ж. один тільки рядок: *Рим пропиває, тризну править.*

— 7: миро,—в Б.: *мірро.*

— 6: женуть гуртами,—так і в рукоп. прим. до Праж., а в Пражськ. основному: *гуртами гонять.*

— 5: у колізей. Мов у різниці,—в Пражськ.: *Мов у різницю.* Кров потекла.—*І кров тече* (так і в „Вечерниціях“).

593, 2: пий, лютий.—так в „Вечерниціях“: в Кожанч. і в Б.: *лютий, лютий,* в Пражськ. і Львів.: *Лютуй, лютуй.*

— 5: *уже зійшла святая зоря*,—в Б.: *уже встає*: в „Вечер.“ *зійшла*, але *святая*—опущено.

— 8: мов собаку,—в Б.: мов собаку (,—).

— 7—тебе уб'ють,—в „Вечерн.“: тебе *побе.*

593, 14: червленим.—ці в одному джерелі я не знайшов *червленим*, а скрізь: *червоним.*

— 15: в болоті крові замісивсь,—так тільки в Пражськ., а в решті джерел: в *болото крові.*

— 12 зн. в „Вечерн.“ немає.

— 13 зн.: Апостол, син твій, на арену,—так в Пражськ., а у Львівск. К. і в Б.: *А син твій гордо на арену.*

— 9: із ями,—так в Пражськ. і у Львів., а в Б.—*із льоху*

— 7: По Колізею,—в Б.: *По Колізеї* (так і у Львів.).

— 6: ревучим громом,—так у Львів. і в Б., а в Пражськ.: *иснач* громом.

594, 1: обступили,—в Б.: *оступили.*

— 3: твоїм Юпітером,—в „Вечерн.“: за кесарем твоїм.

— 5: а ти осталася одна,—в „Вечерниціях“: А ти осталась на дворі.

— 12—в „Вечерниціях“ короччий варіант:

Сама самісінька... О горе!
Ти закричала, знявши руки,
І збожевілівши від муки.

— 13: о мур,—в Б.: *об мур.*

— 14—15: І трупом пала,—
Під саму браму,—

в „Вечерниціях“:

Ударилась—і не живою
Під браму внала.

— 12—11 зп. в Б. немає, —це взято з „Вечерниць“: ні в Пражськ., ні у Львів., ні в інших джерелах—немає, хоч без цих рядків дійсно почувається недостача.

— 10: одипокпій, мов гора та,—так у Львів. К. і в Б., а в Праж. і в „Вечерницях“: *Одинокий серед Риму* (в „Вечерницях“: *серед Рима*).

— 9: на полі, чорніє,—так у Львів. і в Б., а в „Вечерницях“ і Праж.: *Мов гора, чорніє*.

— 8: Колізей той серед Риму,—так у Львів. і в Б., а в „Вечерницях“ і Праж.: *Серед поля широкого*.

— 6: Із Альбано, із-за Тибру—такого варіанта ніде немає, бо у Львів. К. і в Б., очевидно, бажалося мати кращу рифму до „Риму“—із-за *Тибру*...

Із-за Тибру, із Альбано, а в Праж.: *Із Альбано, із-за гаю*.

— 4: а з-за того Колізея,—так тільки в „Вечерницях“, а у Львів., в Пражськ. і в Б.: *А над чорним Колізеєм*.

594, 3 зп.: непаче з-за диму,—так тільки в „Вечерницях“, а у Праж., Львів. і в Б.: *Ніби із-за диму*.

— 2: сходить місяць,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ., а у Львів. К. в рукоп. прим. до Праж. (= Б.), в копії Жемч. і в Б.: *пливе місяць*.

595, 1: спочива на лопі почи,—так тільки в „Вечерницях“, бо і в Праж., і у Львів., і в Б.: *одпочив*.

— 3: твої чада преступні,—в „Вечерницях“: *навісні*.

— 4: ми не спочиваєм,—так в „Вечерницях“ і в Пражськ., а у Львів. і в Б.: *не одпочивлем*.

— 6: у проспаним раю,—так тільки в Пражськ., а в „Вечерницях“, Львів. і в Б.: *раї*.

— 9—10: та ще й Бога зневажаєм—так в „Вечерницях“ та Пражськ. К., а у Львів. К. та в Б.:

*Та тебе ще зневажаєм,
Праотче ледачий!*

(у Львів.: *ледачий* немає); в Пражськ.:

*А тебе, ледачий
Наш праотче... Та цур тобі!...*

А в „Вечерницях“ просто: *ледачі, ледачі!*

12—20,—скрізь (крім „Вечерниць“) так, як у Романчука, крім рядка 17: „коло замкнутої брами“ який в Пражськ.: читається: *Кругом*

того *Колізея*. Д. М. Кр-ський в статті своїй про ектує поправний текст,—правда, досить гарний,—але Шевченко з ним роз-мшнувся...

— 14 зн.: тихесенько,—в Праж: *тихо—мовчки*.

— 9: коло брами сіла,—в Пражськ.: *під брамою сіла*.

— 8—7: Її зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась,—

так у Льв. і в Б., а в Пражськ.:

О-нів ночі брама тоді
Тихо одчинилась,

В „Вечерницях“ од рядків 12 згорн і аж до 6 звизу такий варіант:

Опівночі прокинулась
Нещаслива мати,
Підвелася, іздрігнулась,
Стала щось шептати.

Опівночі широкая
Брама одчинилась
І побойце страшенне
Світом освітілось.

— 6 зн.: на колісницях,—в „Вечерн.“, в Львів. і в Б.: *ко-лєсницях*.

595, 3—2: І повезли на Тїбр, тілами
. . . . . годувати (рибу).—

в Б.: І повезли на Тїбр. *Тїлами святих убитих годували*; так і в „Вечерницях“, так у Львів. та Пражськом. Очевидно і тут д. Романчук погнався за рифмою (годувати) для дальших (через оден рядок) *мати*.

— 1: для царського таки стола,—в Праж.: *його стола*, а в кон. Жемч. помилка: *слова* (?!).

596, 8: сестра *Морока*,—в Б. примітка (не рукою Шевченка): *Скифський Плутон* (а не *Скандинавський*, як у Ю. Романчука в примітках). І справді: *А Скифи* сіроокі

. . . . .
Подумали: сестра Морока
Із некла виїшла провозать
У некло Римлян.—

мова йде про Скифів, а не Скандинавів. Помилку цю зроблено ще в примітк. до Пражськ. „Кобзаря“, але видавці того „Кобзаря“ не добре прочитали автограф Б., в якому червонім олівцем, не дуже виразно дописано: *Скифський Плутон*.

— 17 зв.: *А ти* — в Б.: *І ти*, по всіх же інших джерелах: *А*.

— 16: одна на березі. Дивилась,—в прим. до Пр. „Кобз.“ та в Б.: *На березі, і ти дивилась*. У Львів.: „одна на березі. Дивилась“, а в „Вечерниц.“ і в Пражськ.: *На березі. Дивилась*.

— 15: як розстилася,—в „Вечерницях“ і у Львів.: *розстелася*,—так й повинно бути.

— 12: дивилась, поки не осталося,—в Праж.: *дивилась довго. Не осталося*.

— 10—9 (взято з Пражськ., та Львів.):

І ти заплакала тоді,
Ти страшно—тяжко заридала,—

в Б. і в Кобз. Кожанчик. (це все з Б.):

І усміхнулася тоді,
І тяжко—страшно заридала.

— 7: за нас Розпятому. І спас,—в Пражськ., Кожанч., в Б. і коп. Жемч.: *За нас Роспятому—і спас*.

169. Юродивий.

Це уривок з якоїсь більшої поеми. Дуже може бути, що це і є початок поеми „Сатрап і Дервиш“, яку він задумав ще літом 1857 р. в Новопетровському, і потім з цією думкою не розлучався аж до кінця года, бо з дневнику, під 8/XII, скінчивши „Неофітів“, Ш. записав: „не відаю, коли візьмуся за „Сатрапа і Дервиша“, але почуваю, що мене вельми тягне писати; а через тиждень знов пише: „сьогодні беруся за „Сатрапа і Дервиша“: хочеться мені написати епопеєю; ця форма мені зовсім нова. Не відаю, як з нею справлюся“... В віршові термін „Сатрап“ згадується досить часто.

Уривок цей знайшов небіжчик О. Кониський в паперах Л. Жемчужникова. Писано все власною рукою Шевченка на чвертці аркуша, перегорненій у двое; папір простий сірий, з паралельними просвітами виоперек аркуша. На віршах дати немає (бо не скінчений), але „досить близьку дату дає текст вірша“:

„О зоре ясная моя!
Веди мене з тюрми, з неволі
Як раз на смітничок Миколи..

Очевидно, що писано в дорозі з заслання, але ще до прибуття у Петербург („Смітничок Миколи“), тоб то між 20/IV 1857 і 7/III 1858. Не буде великою помилкою, як що ми поставимо вірш цей на кінець р. 1857,---тоді саме, коли захожувався Ш. писати „Сатрапа та Дервина“, як що цей вірш навіть і не є початок задуманої Ш. поеми.

Збираючи усе для історії тексту „Кобзаря“, подаємо в цілості і вірш „Юродивий“,—раз тому, що в російських виданнях „Кобзаря“ його ще не було досі, друге—що треба зазначати де-які одміни в тексті, подані О. Кониським в примітках.

Юродивий.

Во дні фельдфебеля—царя
Капрал Гаврилович Безрукий ¹⁾
Та унтер п'яний долгорукий ²⁾
Україну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду огодили
Отеї сатрапи ундіра,
А надто стрижений Гаврилич
З своїм ефрейтором малим
Та жвавим, па́ лихо ³⁾ лихим,
До того люд ⁴⁾ домуштровали,
Що сам фельдфебель дивовались
І маршировкою і всім.
І „благосклонні перебували
Всегда к ефрейторам своїм“.
А ми дивились ⁵⁾ і мовчали

---

¹⁾ Дмитро Гаврилович Бибииков, Київський генер.-губернатор в 40 рр., про які тут іде мова.

²⁾ Князь Долгорукий, шеф жандармів того часу. Хоча в тексті, поданому Кониським, написано з малої букви, але слід писати: Долгорукий.

³⁾ Нїголос поставлено Шевченком

⁴⁾ Спершу стояло „нас“, а потім закреслено і рукою Ш. в автогр. написано „люд“.

⁵⁾ Було перекреслене, а над ними написано: „читали“, потім це слово закреслене, а відкреслене слово „дивились“; поправки зроблені тим самим чорнилом.

Та мовчки чухали чуби,
Німії, подлії раби,
Підійжки царськії, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній ливреї
Доносчики і фарисеї
За правду пресвятую статъ
І за свободу. Роспинать,
А не любить ви вчились брата!
О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись!

Не сотні вас, а мільони
Полян, Дулебів і Древлян
Гаврилич гуз во время оно:
А вас, моїх святих Киян,
І ваших чепурних Киянок
Одав своїм прафосам п'яним
У наймічки сатрап капрал,—
Вам і байдуже. А між вами
Найшовсь таки якийсь прояв.
Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала
Та ще й у церкві, і пропало
Як на собаці ¹⁾.

Так то, так!
Найшовсь таки один козак
Із мільона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрапа в морду затошив.
А ви—юродиві—тим часом,
Поки нездужає капрал, ²⁾

1) Після цього слова йшло три рядки:

Тойді, дурні, і вам було б
На його вийти з рогачами
А ви злякалися...

Усі три рядки закреслені поетом.

2) Спершу було „Атрап“, та закреслене і над ним надписано „капрал“.

Ви огласили юродивим
Святого лицаря! а бивий
Фельдфебель ваш—Сарданапал
Послав на ¹⁾ каторгу святого;
А до побитого старого
Сатрапа „навсегда“ оставсь
Преблагосклонним.

Більш нічого
Не викроїлось, і драму (в вид. Романчука підпра-
влено: не викроїлося)

Глухими, темними рядами
На смітник винесли, а я....
О, зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Як раз на смітничок Миколи
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його ²⁾ безбожній діла....
Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокій!
Чого накоїв на землі!

А ти всевидящее око!
Чи ти дивилося з висока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сібір невольників святих,
Як мордовали, роспинали
І вішали. А ти не зпало?
І ти дивилося ³⁾ на них
І не осліпло. Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти сиши в кюветі, а царі... ⁴⁾
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,

1) Спершу було: „в“.

2) Це слово написано поверх закресленого „твої“.

3) Спершу було: „не глянуло“.

4) Спершу було „кати“, але закреслено і надписано „царі“.

А я волнцу на Сібір
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темні і в пори
Без дна глибокіі і вас—
Споборшики святої волі—
Із тьми, із смрада і з неволі
Царям і людям на показ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах ¹⁾.

Рік 1858 минув для Ш. дуже непродуктивно. Правда, він мало не цілий цей год клопотався давніцим своїм постичним ескарбом, поправляв та переписував певільницьку поезію та готував її до друку. Через те, мабуть, нових поезій за цей рік він і написав так мало,—всього п'ять: Доля, Муза, Слава, Сон (На панцині), Я нездужаю нівроку.

170. Доля.

І „Доля“, і „Муза“ і „Слава“ написані в оден день, 9/II рапо, як це знаємо з Дневника,—написав їх Шевч., як сам признається без, найменшого напруження. Усі три вони і вписані Шевченком в „Дневник“ під 9/II. Я порівнював текст видання Романчука з самим „Дневником“ (зберігається в Музеї імені В. Тарновського) і з автографом Б.

Одмінн:

— 63, 7 зн.: А ти збрехала!—в Б. не (!), а (.).

— 1 зн.: мій друже вбогий,—в „Дневнику“: щирій, в Б.: *вбогий*. „Долю“ вперше видруковано р. 1860 в „Хаті“, але без останніх 4 рядків.

171. Муза.

64, 4: А ти, пречистая,—в Дневн.: *І ти...*

— 5: ти сестро фреба молодая,—в Б.: після „молодая“ знак (!)

---

¹⁾ Між двома останніми рядками закреслене: *І той юродивий в кайданах.*

— 11: І колихала, й сповивала.—і в Б., і в Дневн.: *І спі-
вала...* Та й крім того в попередньому рядку: *Туманом сивим
сповила.* Відміна—сталася в „Кобзарі“—*Кожанчикова.*

— 15: мене ти всюду доглядала,—в Б.: зразу було: *мені ти
зорю сіяла*, а тоді ще було поправлено на: *святою зорю сіяла*,
але все закреслене.

В Дневнику Ш., зам. рядка 15, стоїть:

*І всюди, зоренько моя,
Ти не марніла* (закресл.: *непорочною (ти сіяла).*)

Так і у Льв. Кобз. 1867, в якому,—до речі,—усі ці три вірші на-
друковано так, як в „Дневнику“.

— 16: в степу, безлюдному степу,—в Б. зразу було так, як
у Дневнику: *в степу безлюднім, в чужині.*

64. 16 зн.: Ти сіяла, пишалася,—в Дневн.: *Ти в кайданах
пишалася.*

— 14 зн.: із казарми нечистої,—в Б. зразу було так, як у
Дневнику: *смердчюї.*

— 12: Пташечкою вилетіла,—в Дневн.: *Вилетіла, як пта-
шечка* (у Льв. помилка: *вилітала*).

— 9 зн.: ти, золотокрила,—в Б.: *золотокрила.....*; в Дневн.:
моя сизокрила, (—)

— 5: з своєю бойкою красею,—в Б.: „С своєю“, а в Дневн.
нема зовсім 3.

— 4: горни ти, зоренько моя,—в Дневн.:

*Вітаси ти, мій херувим,
Золотокрилий серафим.*

— 1: Не покидай мене! В ночі

І в день,—

в Б. після „мене“ стоїть (.), а в Дневнику (,—).

65. 4: сказати,—в Дневн.: *хвалити.*

— 7: мамо,—в Дневнику: *мати!*

— 9: І хоч,—в Дневн.: *І хочь.*

172. Слава.

65, 13 зн.: горниєш лишень ти до мене, — в Дневн. було
зразу: *сідий лишень коло мене.*

— 12: витнемо зпнха,—безперечна помилка зам.: з *пнха*,
як це в Б.

— 5 зн.: за тобою чимчикую, — в Дневн.: коло тебе мізкаюся.

— 3 зн.: кесарями, — в Дневн.: Королями.

— 2: хилялась, — в Дневн.: шаталась.

Рядків 3 і 2—у Льв. к. 1867 р. немає; а в Кожанч. і Пражськ. єсть.

В Пражськ. і в вид. Романчука перед останнім рядком єсть рядок кропок.

Цей рядок в автогр. Б. виповнено так:

*А надто з тим Миколою
У Севастополі.*

В Дневнику трохи грубійше:

*І курвила з Миколою
У Севастополі.*

66, 2: подивитись, — в Дневн.: надивитись.

— 4: любенько, — в Дневн.: — і люблю.

— 5: в холодку заснути, — в Дневн.: з дороги заснути (закреслено: „з похмілля“, потім „на віки“).

173. Сон.

(М. А. Маркович).

На паничні пшеницю жала.

Написано 13/VII 1858 р. у Петербурзі. Першу редакцію вірша маємо в Дневнику під 13/VII (на цьому кінчається і „Дневник“), потім другу—в автографі Б., і третю ще—в листі до М. В. Максимович (од 22/XI 1858), нарешті ще й четверту, олівцем на картонці, приліпленій до офорта „Святое семейство“, подарованого з присвятою Ө. Черненков. Коли саме офорт присвячено Ф. Черненкові, не відомо, але можна здогадуватися, що це сталося аж при кінці р. 1859, коли Ш. близьке сприятелював з Черненком і 22 вересня присвятив йому вірш „Ой погорі роман цвіте“ (написаний ще 7/IV 1859). У всякім разі ця остання редакція буде найпізніша.

Отже самих лишень автографів для „Сна“ маємо аж чотири.

Вперше видруковано в „Русской Бесѣдѣ“, 1859, № 3, потім в „Основи“, 1862, VII і „Меті“, 1862, № 43, 360.

Одміни в них.

117, 7 зн.: пішла в снопи,—в Б.: в снопи.

— 4 зн.: у холодочку *за* снопом,—і скрізь: *за*, крім останньої редакції олівцем, де: *під* снопом. Так і у Льв. К. 1867.

118, 1: І сниться їй: той син Іван (— .) — по всіх автографах (—) немає.

— 3: не одинокий, а жонатий—так у трьох ред., крім четвертої (останньої), де: *уже засватаний жонатий*.

— 4: на вольній,—у Льв. Кобз. 1867 помилка: *та вольний* (про те, що Іван вольний—мова йде далі).

— 6: *Та* на своїм,—так у трьох ред., крім 4-ої (останньої), де: *І* на своїм.

— 7: *У двох собі*,—так в Дневнику і в останній 4 редакції, а в листі до Максимович: *свою таки*; так і в Б., а у Львівськ. „Кобз“. навіть: *таки свою* (бо так в „Вечерницях“, звідки Льв. К. взяв цю поезію).

— Після рядка 8-го в Б. і в листі до Максимович вставлено три рядки (в „Кобзарях“ їх немає):

В Б.:

*Та йдучи колоски збирають,
Мов тая доленька святая,
Мов ангеляточка ідуть.*

В листі до Максимович:

*Та йдучи колоски збирають,
Як тая доленька чужая.*

— 9: Та й усміхнулася,—в Б. і в листі до Максим.: *І* (так і у Льв. Кобз. 1867).

— 11: На *Івася* глянула,—в Б. і в листі до Макс.: *На сина* (так і у Льв. 1867).

118, 12: гарненько,—так в Дневн., а в Б. і в листі до Макс.: *тихенько*. У Льв. „Кобз.“ навіть: *тихесенько* (!).

— 13: та щоб дожать до „ланового“,—слово лановий звичайне і підкреслювати його не треба: в автографах не підкреслене. В листі до Макс. знаємо гарний варіант до рядків 13 і 14:

*І копу дожинать пішла
Поки не чути ланового.*

У Львів. „Кобзарі“ 1867 помилка,—опущено *дожать*:

*Та й щоб до ланового
Ще копу дожинать пішла.*

По цих рядках в Кожанч. та Пражеськ. „Кобзарях“ єсть ще два рядки:

*Остатню, може; Бог поможе,
То сон твій справдиться.*

Дійсно, ці рядки єсть в „Дневнику“ — але в останньому рядку: *То й сон...*

В автогр. Б. Шевч. їх не взяв,—дописано їх тут рукою. коли не помиляюся, М. Лазаревського, олівцем, але в останньому рядку з помилкою: *Той сон....*

174. Я не ^{чи}здужаю, нівроку...

Дата цього вірша—22/XI 1858. Автограф його—в книзі Б. Крім того у Льв. „Кобзарі“ 1867 р. подано текст значно відмінний,—з якогось рукопису заборонених поезій Ш. Але текст там гірший значно, і дуже поплутаний.

Одміни:

118. 17 зн.: А щось такеє бачить око,—у Льв.: *А щось таке, щось бачить.*

— 16—14: І серце жде чогось. Болить,
Болить і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина,—

у Льв.:

*І не спить, а серце бється
І болить, мов негодована дитина (!)
· · · · ·
· · · · ·*

— 12 зн.: Мабудь ти ждеш. Добра не жди—у Льв.: *Ти ждеш: добра не жди.* В Б. після „ти ждеш“—знак (?).

— 9 зн.: *а щоб*,—у Льв.: *і щоб.*

118, 7 зн.: обух сталить, — у Праж.: *спалить* (sic!), а у Льв. (. . .)

— 6: вигострить сокиру,—у Львів. (. . .)

— 3: божого- страшного,—і в Б., і у Льв. „Кобз.“: *божого страшною.*

— 2: а панство буде *колихать*, —у Льв.: *панувать.* Мабуть видавці Львів К. не зрозуміли, до чого тут: *колихать*,—тим часом воно зовсім ясно: громада заходиться будити волю, а панство не пристане на те і буде *колихать* (зам. *колисать*), щоб воля й далі знов спала—не прокидалася.

119, 1—дурного,—в автогр. Б.: *пьяного.*

— 3: *Та й,—* у Льв.: *Та...*

В протязі року 1859 Шевченко написав 14 поезій, між ними і велику—Марія. Першою (хронологічно) написав він:

175. Подражаніє XI псалму.

Такий заголовок в Б., бо по „Кобзарях“ стоїть: (*прочитавши XI псалом*). Написано, як це стоїть в автогр. Б., 15/II 1859. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, X.

Уваги.

119, 20 зн. після *на цвинтар* (у Ш.: *цвинтарь*) *повезуть,—* в Б. знак (?)

— 8 зн. після *убогих нищих*—кілька п'яток.

— 7 зн.: *пінних,—* у Львів. „Кобз.“ 1867 помилка: *похилих*.

— 5 зн.: *слово,—* в автогр. Б. не підкреслено.

176. Марку Вовчку.

(*На пам'ять 24 генваря 1859*).

Так стоїть в автогр. Б. Дата під віршом—17/II (досі по „Кобзарях“ стоїть просто 1859).

Одміни:

272, 11: *І думу вольную на волю,—* і в автографі Б. і в Пражськ. та інших „Кобзарях“ стоїть ясно: *думу вольную...* Д. Романчук цілком вільно, по своїй уподобі, підправив *думу* на „душу“—мабуть під впливом дальшого: *із домовини* воззову. Таких „поправок“, не маючи більших підстав, як суб'єктивний погляд, годилось би видавцям „Кобзаря“ не робити.

„*Думу вольную*“, а не *душу*—стрічаємо ще й у „Минули літа молодії“:

*І думу вольную на волю
Не прийде випустить.*

272, після рядка 12 в автографі було ще 2 рядки, але під час писання закреслено:

*А дні мої... моя ти доле!
Твоїми днями назову.*

177. Подражаніє Ісайї, глава 35.

Дата в автогр. Б. 25/III 1859. Випадково, в місяці серпні цього 1906 року довелося мені бачити автограф—початкову редакцію:

вірш написано олівцем на офорті роботи Соколова, з великими поправками,—єсть також кілька поправок чорнилом—значно пізніших. В автогр. Б. мало не все так, як в поправленому цьому автографові, але єсть кілька й одмін.

Автограф цей виставлено було в вітрині писче-бумажного магазину Буймистрова, у Києві, на Фундуклеївській вулиці.

Вперше видруковано в „Оснoві“, 1861, XI—XII).

Одміни:

В заголовку: „Подраж.“, а далі „Ісаія глава XXXV.“

120, 21 зн.: розпустись, — в автогр. Буйм. зразу було: *процвіти*.

— 20: рожевим,—в автогр. Буйм. зразу було: *рожевим*, тоді: „зеленим“, але одкреслено знову: *рожевим*.

— 17 зн.: луги, зелені береги,—в автогр. Б. немає знака (.), а через те не знати напевне, чи: *луги зелені*, чи *зелені береги*...

— 16—15: І честь Кармилова, і слава.

Ливанова, а не Лукава,—зразу було скрізь не *а*, а *у* (accusativ).

— 14 зн.: укрне,—в автогр. Буйм. зразу *укрне*, потім: *покрне*, але знов одкреслено: *укрне*.

— 12 зн.: добром та волею,—в автогр. Буймистрова: *добрoм заробленим*, але вгорі чорнилом поправлено: та волею.

— 11 зн.: омбфором,—наголос в автографі.

— 8: І спочинуть—в автогр. Буйм. зразу було: одпочинуть.

— 4 зн.: вбогодухі,—в автогр. Буйм. зразу було: *дрібнодухі*.

— Од рядка 8 зн.—новий розмір.

121, 6: прозрять, і кривії,—в автогр.: Прбзрять, *а* кривії так і в автогр. у Буймистрова і в „Оснoві“).

— 7: мов сарна,—в обох автогр.: мов *сарна* (так і в „Оснoві“). В автогр. Буйм. зразу було так:

Тоді кривий, мов сарна тая
Із гаю полем застрибає.

— 10: і дебр-пустиня,—в автогр. Б.: *добрь-пустиня* (так і в „Оснoві“), а в Буйм. зразу було: *ненапоенною*, але закреслено.

— 9: як вода,—в автогр. Буймистр.: *мов*.

— 13: веселі,—зразу в автогр. Буйм.: *великі*, але чорнил. поправл. на: *веселі*.

— 14: гаями,—в авт. Буйм. зразу було: *лозами*.

— Од рядка 16—в автографі новий розмір.

— 17: І не верстовиц,—в авт. Буйм. зразу було: *широкі святії*.

— 18: а вольнії широкії,—в авт. Буйм. зразу: та великі простеляться.

— 20: простеляються,—в обох автогр.: *простеляться*.

— 7 зн.: шляхів тих владики,—в автогр. Буйм. було зразу: *царі того шляху*, а тоді: тих шляхів.

— 4 зн.: позіходяться, — в автогр. Буйм. зразу: *зійдуться собі*.

— 2: *І*,—в автогр. Буйм. зразу було: *і*, потім *а*, а тоді знову *і*.

178. N N.

(Така як ти, колись лілея).

В автографі дата 19/IV 1859. Одмін ніяких.

179. Ой по горі ромен цвіте.

(Федору Івановичу Черненку).

Так в автографові Б. В „Кобзарях“ заголовок цього вірша: *Лілея*,—так охрещено його в „Хаті“. де вперше видрюковано. Під віршом в „Кобзарях“ дата 1859, а в „Хаті“ ще додано *Лихвин*. В автографові Б. ще точніше: *Лихвен. 7 іюня*. Зауважу лишень, що в книзі Б. вірш цей вписано не рукою Шевченка, а якоюсь пишою, і то людини простої, малограмотної, з великими провінціалізмами (*роман* пвіте) і навіть помилками (*въ хвустыни*). В самій посвяті зроблено було помилку,—написано було: Григорію Федоровичу Черненку, а тоді закреслено і надписано: Федору Івановичу. Проте проставлена рукою того ж таки переписчика дата: *Лихвен, 7 іюня*—немов би промовляє за те, що списано цей вірш в Шевченків альбом з автографа. Вписано певно в Петербузі в сентябрі р. 1859, коли Ш. повернувся з України: альбома з собою він певно не возив, а згодом переписував в нього з брудьонів.

Одміни: *роман* цвіте (зам. *ромен*),—хоч так міг ужити і Шевч., бо в Звенигородщині так і говорять.

123, 3: з *богачами*,—а в автогр. багачами.

— 6—в автогр. було: *виюця по волн*, а поправлено на: *виенч*.

— 7: друже, брате!—в автогр. і в „Хаті“: друже брате!

— 9: у рушнику,—в автогр. було зразу: *Та в рушничку*, але *та* поправ. на *у*. В „Хаті“ теж: *у рушничку*.

180. Ой маю, маю я оченята.

В автогр. з датою: *10 іюня Пыратынъ.*

Уваги:

122, 11 зн.: маю і рученята,—в автогр. було зразу, через помилку: *і оченята* („оченята“ уже виступали в попередній строфі).

181. Сестрі.

Дата в автогр.: *20 іюля Черкасы.*

Уваги:

66, 9: понадніпрянські,—в автогр.: *По надъ Днипрянски.*

— 16 зн.: сіяє батько,—в авт. зразу було: сіяє *синій.*

— 12 зн.: многострадальна, святая,—в автогр.: *мноюстрадалиця* святая (так і у Львів. К. 1867, а в Пражськ. уже поправлено).

182. Колись дурною головою...

Дата в автогр.: *21 іюля Черкасы.* Вперше видруковано в „Основи“ 1862, I.

Уваги:

67, 5: колись дурною головою,—в автогр.: *колись, дурною...*

— 7: після *житъ*—в автогр. знак (?)

— 12: на (обезславленій) землі,—так „стоїть“ в „Основи“, і так узято до всіх „Кобзарів“, між тим в автографі: *На обікраденій...* Теж саме і з датою: в „Основи“ помилка: 21 іюня,—і тільки в Пражськ. *іюля*, а по деяких (російських) виданнях, то ще й *24 іюля...*

183. Як би то ти, Богдане паний.

Дата в автографі: *18 августа въ Переяслави,* а не 19,—як це по всіх „Кобзарях“.

Уваги:

272, 11 зн.: *О прѣпрославленный,*—в автогр.: *І прѣпрославленный* (так і в Пражськ. „Кобзарі“).

184. Та головонька моя бідна.

Вірш цей досі був не опублікований ¹⁾. Написаний він олівцем на чистій сторінці поштового аркушу, на якому, на трьох боках, написано кимсь народню пісню і поставлено дату: *Київ, 1859.*

1) Видруковав я в „Новій Громаді“ 1906, VIII.

Лист цей зберігається в Музеї імени В. Тарновського в Чернигові. Мабуть не далеко буде од правди поставити цей вірш до часів пробування Ш. в Київі, тоб то на місяць серпень, бо дальший вірш „Во Іудеї, во дні они“ з датою 24/X—писано вже в Петербурзі...

Подаю вірш з оригіналу:

*Та головонько моя бідна—
Чого моя мила збідла?
Чи пшеницю жала,
Чи ячмінь вязала,
Чи в недуженьки (маб. зам. недуженьці?) ле-
жала?*

*Була на риночку,
Пила горілочку,
На похміллячко лежала,
З родиною зійшлась—
Горілки напилась.*

185. Во Іудеї, во дні они.

Дата цього вірша—24/X, у Петербурзі. Крім автографа Б., в Музеї імени В. Тарновського єсть ще й брульон,—в одному великому зшитку з „Марією“, яку Ш. в тому ж зшиткові написав і переписав чистіще. Брульон цей дуже цінний, бо дає бачити, в якій формі вилилися у Ш. на папері, як вірш „Во Іудеї“, так і „Марія“.

Одміни:

202, 11: на те, на все,—очевидна помилка зам.: *на те, на се*,—як це й єсть в обох автографах. Помилку цю зроблено ще у Льв. К. 1867, а потім і в Пражському.

— 17: *як ось не в самім Назареті*,—в автогр. Б. помилка, бо: *якось*—написано разом; що це помилка, зам.: *як ось*—свідчить брульон де: *Аж ось...* Після *як ось*—в Б. (,).

— 18: А в вифлеємському вертепі,—і в брульоні і в Б.: *а у якомусь у вертепі*; поправлено вже у Льв. К. 1867. Але, мені здається, дальший текст ясно показує, що як раз мусить бути *у якомусь*, бо „Марія сина привела і в Віфліємі з малим пішла“. Шевч. умисне хотів підкреслити, як це ми бачимо і в „Марії“, що Ісус родився десь в полі, серед отари овець з пастухами, а не в самому Віфліємі:

*Марія з шляху не вставала,
Марія сина привела.*

— 19: родила,—і в брульоні, і в Б.: *привела*,—у Льв. 1867 уже: *родила*. Мабуть і з цією поправкою так само має бути, як і з попередньою. Чи зроблено ці виправки з відома Ш. або ним самим,—я дуже не певен, і більш того, що це пізніщі „поправки“. Чому напр. в „Марії“ можна допустити скрізь: *привела*, а тут вже неодмінно: *родила*,—та ще й з наголосом на кінці, який в цім разі чужий українській мові.

— 15 зп.: в Вифлеєм,—Ш. пише: *Вифлієм*.

— 12: зіновать, кукіль,—в брульоні: *Бурьян, і кукіль*.

— 9: піднялось,—в брульоні: *підросло*.

— 7: постинать,—в брульоні: *постенать*, а в Б.: *постинать*.

— 5: нам не дадуть доцарювать,—в брульоні: *не датимуть і царювать* (оригінальна форма: *датимуть!*).

— 3: отдав,—в обох автогр., як і скрізь: *отдав*.

203, 3: од пьяного царя — владики, — в брульоні: ще од пьянішого.

— 4: од грішного ж тебе спасла,—в автогр. Б. ясвісінько: *од гіршого ж* (тоб то пьяніці et cetera)... В брульоні: *Тебе од пьяного...* І цей варіант свідчить, що тут іде річ про степень „пьянственности“...

203, 6: Та де ж,—в брульоні: *А де...*

— 8: з кокардою,—в брульоні: з *кокардами*.

— 10: *сьмітьте* з помела,—в Б.: *сміття* з *помила*, а в брульоні теж було зразу: *сміття*, а потім червон. олівцем угорі пізніше надписано: *попіл...*

В брульоні, після відомого нам кінця цього вірша було ще 7 рядків тексту, але Шевченко закреслив:

*Великомучениче сину!
Її єдина дитино! Прости
Мене неправедного. Нині—
Сьогодні маю я клясти
Твоїх мучителів. А ти,
Благословенная в жснах
Пренспорочная.....*

186. Марія.

Думка про написання Марії зародилася у Ш. більш як за 10 літ, до того, як довелося її здійснити. Ще 1'т 1850 Шевч.

пишучи до кв. Репниної, говорить: „Єдина моя втіха тепер святе євангеліє. Я читаю його що дня. що години. Колись думав я аналізувати серце матері по житті св. Марії, Непорочної Матери Христової, але тепер! се було б взято мені за злочинство!“, а 7/IV того ж таки року пише він до неї ж: „Новий Завіт я читаю благоговійно, і у мене постала думка описати материне серце по житті Пречистої Диви Матері Спасителя“.

Як уже згадувалося, в Музеї імени В. Тарновського єсть чималий дрібно списаний зошит, де на 22 листках та ще й на 2 боках твердої обклашки з середини єсть аж дві „Марії“: перша редакція—брульон (з датою вгорі 27 октябрю), і переписаний текст, бо брульон дуже помараний і позакреслюваний. Коло початку цього тексту стоїть приписано рукою Шевченка: „прочитайте і завтра пришліть“. Чи то послав він Кулішеві на перегляд¹⁾, чи кому іншому, не скажу напевне.

Як можна бачити з дати під „Марією“ (11/XI) Шевч. довго над нею працював. Зауважу ще, що на маргінесах, в середині рукопису, прописано: „Михайло Корнієвич Чалий. Марко Александрович Андрієвській“. Там же, на маргінесах, трохи далі, вписано епіграф з Акафиста.

„Радуйся, ти бо обновила еси зачаття студпо“. . Очев., Ш. тут же робив собі і де-які замітки. Про Чалого і Андрієвського ми знаємо, що в листі до Сошенка з 9/X Ш. запитує його: „напиши мені, як зовуть Чалого і Чалиху. Андрієвському сам занеси рисунок і гарненько поклопнись йому од мене“. Може бути, Сошенко десь після 24/X (бо „Марію“ почато писати 24/X) одписав Ш-ві, як зовуть Чалого і Андрієвського, і він собі для памяти дописав на маргінесах рукопису.

Для „Марії“ ми маємо брульон і чистіший текст. Це нам стає у великій допоміжній для виправки тексту, бо в автографі Б. „Марію“ вписано як раз не рукою Шевченка, а, коли не помиляюся, рукою Марко Вовчок. Шевченко власноручно проставив тільки дату: 11 Ноября С. Петербурга, та сам же олівцем додав:

¹⁾ З Кулішем Ш. охотніше усього радився. Переписавши свою невільницьку поезію в автограф Б., Ш. під 18/Ш 1858 (у Москві) записав у Дневнику, жалючись, що немає з ким порадитись: „Михайло Семенович (Щепкин) не суддя мені в сій справі. Він занадто втішається ними. Максимович просто благоговіє перед моїми віршами, Бодянский теж. Треба буде подождати Куліша: сей хоча й жорстоко, а інколи скаже правду, за те, коли хочеш зберегти з ним добрі відносини, так не кажи йому правди“.

1859. Та хоч би року і не стояло, то їй так знати, що це р. 1859, бо в автогр. *Б.* поема ця стоїть серед творів цього року (далі за ним: „Антонію Сові“ (19/XI) „Подражаніє Іезекіїлю“ (6/XII), а ще далі „Осії глава XIV“, 25/XII 1859).

В автографі *Б.* писано не рукою Шевченка, але поправки самого Шевченка. Крім автографа *Б.*, маємо ще дві Чернігівські редакції: 1—найперша і 2—переписана з поправками в тому ж зшиткові, що й 1-а; 2 редакція мало чим різниться од *Б.*

Перш за все в 1 ред. єсть такий варіант початку, якого в інших редакціях потім немає, а власне:

Все упованіє мое
На тебе, мій єдиний раю!
На тебе, мати всеблагая,
Все упованіє мое!
Прибѣжище святих, покров
Ограбленних людей, рабов,
За всіх скорбящая... Ридаю,
Молюся плачучи, подай
Невольникам святую руку.
Сліпцям окраденим! Свого сина
Святую муку ізгадай.
І муку праведного сина,
Твою єдиную дитину (?)
І все, пречистая, подай:
Рабам пімим святую силу,
Щоб Проди не ворушились,
Та більш нічого не давай.

В автографі *Б.* під заголовком „Марія“ стоїть: (поема).

597, 6: святая сило—в *Б.* зразу було: *жено.*

— 15 зн.: до самого, самого краю,—в 2 ред. з наголосом: *до сáмого, само́го краю.*

— 14 зн.: достойно-пітая,—в 2 ред.: *достойно-пѣтая.*

— 5 зн.: Скорбі і сльози

Душі убогої—убогій.

Щоб не було ніякого непорозуміння треба писати так, як у 2 редакції стоїть:

Скорб і сльози
Душі убогої—убогій;

в *Б.* перед: *убогій (= ий)* стоїть (,).

В 2 редакції закреслено такий варіант до рядків 9—4 знизу (до кінця вступу):

*Як процвітуть убогі села,
Псаломом тихим і веселим
Недолю тяжкую твою
Я восною тоді. А нині,
Мов фарісеї той милостиню
Тобі, убогий, лепту подаю
(Закреслено: Динарій—лепту подаю).*

597, 2 зн.: у Йосина, у тесляра, — в 1 ред.: *У бондаря чи тесляра.*

— 1 зн.: чи в бондаря того святого, — в 1 ред.: *Чи в Йосина того старого.*

598, 1: Марія в наймичках росла, — в 1 ред.:

*Убога до снаги (?) небога
У наймал дівчина (попр. Марія) росла.*

— 2: росла собі і виростала, — в 2 ред.: *росла та виростала.*

— 4: розцвітала, — в 1 ред.: *процвітала.*

— 7: Тесляр на наймичку свою, — в 1 ред.: *на ранню квіточку в гаю.*

— 8: непаче на свою дитину, — в 1 ред.: *Тесляр на наймичку свою.*

— 14: одна-однісенька! Хіба... — в 1 ред.: *Як та биличка—одна!*

— 15: смерть моя, — в 1 ред.: *смерть хіба...*

— 18: на той бурнус йому, — в 1 ред.: *Йому на той бурнус.*

— 16—15 зн.—Або на беріг поведе,
Козу з козяточком сердешним
І попасті і напоїть,---

в 1 ред.:

*Або ранесенько сероенько
Козу з козятком поведе
У Тиверіаду напувать.*

— 13—7—в 1 ред. пемає.

— 6: то ви, — в 1 ред.: *собі.*

- 1: І сумтно, сумно поглядає,—в 1 ред.: *і сумно, сумно поглядає*, в 2 ред.: сумтно, сумно *позирає*,—так само і в Б. Через що у д. Романчука *поглядає*—не відаю.

Увесь текст „Марії“ друковано в „Кобзарях“ по автографу Б. 599, 1: Божий,—в 1 ред.: *тихий*.

— 2—4, од слова „Тиверіадо“ і до „моя порадо“ в 1 ред. немає.

— 5: вийде,—в 1 ред.: *буде*.

— 7: І похилилась,—в 1 ред.: *Та й похилилась*.

599, 11: його *старого* підопру, — це недогляд видавців Пражського „Кобзаря“, бо і в 2 ред., і в Б.: *старій* (плечі) *підопру*, а не самого старого...

— 17: такої божої краси,—в 1 ред.: *Ніхто не зрів такої*, а далі 4 рядки в 1 ред. немає.

-- 13 зн.: по-над водою,—в 1 ред. спочатку додано ще: *тихесенко*.

— 12: ходю тихою пішла,—в 1 ред.: *Пішла собі. Лопух рясний*.

— 11: Лопух край берега найшла,—в 1 ред.: *Широкий вирвала й накрила*; в 2 ред. так як у Романч., але *крий* берега...

— 10: Лопух зірвала і накрила, — в 1 ред.: (*Щоб сонце бачте, не смалило*).

— 8: головоньку тую сумтнуню,—в 1 ред.: *свою сумтнуню*, а в 2 ред.: *Свою головоньку сумтнуню*.

— 6: І зникла в темному гаю, — в 1 ред.: *І заховаляся в гаю*.

— 3: зельний крине,—в 1 і 2 ред.: *сельний*, в Б. теж *було сельний*, але поправл. на *зельний*.

— 2: в яких гаях, в яких ярах, — в 1 ред.: *Ярах..... лісах*.

600, 1: ти заховаєшся,—в Б.: *заховалася*, але очевидно, що помилувся переписчик, бо і в 1 і в 2 ред.: *заховаєшся*; та й з дальшого: *де ти сховаєшся?*—знати, що має бути *praesens*, а не *perfectum*.

— 4: потопись,—в 1 ред.: *затопить*.

— 9: *даремне*—в 1 ред.: *за марне*.

— 12: І недобитая.—в 1 ред.: *і ти сердешина* (зразу було: *і ти безропотно*).

— 18: заквітчай,—в 1 ред.: *уквіччай*.

--- 19: лілеямн,—а далі 4 рядків в 1 ред. немає, а замість них одмінний варіант:

І заспівай

Поки едем твій, тихий рай

Ще не підпалював Єгова,

Сердитий івдейський Зевс.

— 9—7, од слів „Фавор-гора“ і до „Аж сліпнуть очі“,—в 1 ред. немає, а замість того і замість ще дальших 5 рядків таке:

Заквітчана, а Іордан
І сніговерхній той Ливан
Пурпуром, золотом сіяють,
Аж очі сліпнуть. А Марія
Очиці кроткій святій
Тихенько—тихо підняла
На Іордан, і усміхнулась,
Козу з під гаю й заняла,
На руки козиня взяла.

— 1 зн. і 1—7 на стр. 601 —в 1 ред. немає.

— 4 зн.: очиці кроткая Марія,—і в 2 ред., і в Б. (а також і в 1 ред.): *очиці кроткій Марія.*

601, 4: в твоім раю,—в Б.: *раї.*

— 8: круг себе сумно,—в 1 ред.: *Кругом весела.*

— 9: на руки козеня взяла. — в 1 ред.: *І з козеняточком пішла.*

— 10—в 1 ред. немає.

— 11: на хутір,—в 1 ред.: *Вазис.*

— 17—18,—в 1 ред. перестановлено ці рядки.

— 18: І не пручалось, не кричало,—в 1 ред.: *і не кричало. не пручалось.*

— 15—13 зн. (до „Виглядав“)—в 1 ред. немає.

— 15: любо,—в Б. зразу було: *милу.*

— 13: виглядав,—так і в 2 ред., але в Б. стоїть *вигляда*, хоч маючи далі *привітав* немає рації брати тут форму скорочену.

— 13—7,—до цих рядків в 1 ред. зовсім одмінний варіант:

Прийшла додому. На порозі

Отерши радостній сльози

Її господарь привітав,

Непаче люблюю єдину

Свою коханую дитину:

—І де ти гаялась,—спитав,—

Моя песченая дитино?

- 601, 6 зн.: та,—в 1 ред.: *і*.
— 4: „який,—в 1 ред.: *З яким?*
— 3—1 і 1—6 на стр. 602 в 1 ред. немає.
— 7: А гость роззутий,—в 1 ред.: *Гость уже розутий*.
— 8: з куці вихожав,—в Б.: *в куці (?) вихожав*.
— 11—15—в 1 ред. немає, а замість того:

*І тихим, ласкавим уклоном
Марію молодик вітав.*

- 17: *і стрепенулась*,—в 1 ред.: *і стрепенулась* (, -)
— 14 зн.: А потім,—в 1 ред.: *І в куцу*.
— 13—12: Просила, піби повела
Очима в куцу,—

в 1 ред.: *Вступить просила*.

- 10: І молоко,—в 1 ред.: *опрісноки*.
— 8: не їла, не пила,—в Б.: *не їла й не пила*.
— 4: дівочний, — по всіх 3 редакціях: *дівочний*, як і далі (605, 2).

— 3: святії,—в 1 ред.: *живії*.

603, 7: *і в житницю*,—в 1 ред.: *і в житниці*.

— 19 зн.: та пішла,—в усіх 3-х ред.: *та й пішла*.

— 14 зн.: І гость,—в 1 ред.: *А гость*.

Крім того до рядків 16—13 в 1 ред. зразу був такий варіант (закреслений):

*Марія з глечком пішла
Води набрать, а яснолиций
Дівочний гость пішов гулять,
Псалом Сіонський заспівать
При місяці. І у ярочку
Зестрів Марію...*

603, 11 зн.: *провела*,—в 1 і 2 ред.: *провели*.

— 9: *і рада*,—в 1 і 2 ред.: *і раді*.

— 8: *радесенька собі прийшла*, — в 1: *радесеньки собі прийшли*. Як бачимо, в 1 ред. обое—і Марія і Йосип провозжали гостя і обое раділи; в 2 ред.: провозають обое, але рада одна лишень Марія (справді,—чого Йосип мав радіти?), а в Б. навіть провозає сама лишень Марія. Справедливіше буде так, як в Б., бо, Йосип, очевидно, не провозав гостя (тоді б не сталося

зустрічи його в ярочку з Марією)... З оповідання знати, що він немов ненароком зустрів Марію там, і вже до кущі Йосипової не вертався...

— 1 зн.: Марія,—тут vocativ, а через те мусить бути *Маріє*, як це й єсть в 1 ред. (в Б.: *Марія*).

604, 2: промовив Йосип,—в 1 ред.: Тесляр промовив.

— 4: ходім, Маріє,—в 1 ред.: *ходімо в церков.*

— 5: й не вимовив: убьють, — в 1 ред.: *А то цеглиною убють.*

— 7—10, од „І в путь“ і до: „ідутъ; несе“—в 1 ред. немає.

— 15: та й за,—в 1 ред.: *і за.*

— 13 зн.: Пречистій їй не дав ти,—в 1 ред.: *Ти не подав їй грішній.*

— 12: бідній,—в 1 ред.: *подлий.*

— 11: І досі мерли би,—в 1 ред.: *і досі б кисли,*— в Б.: *І досі мерли б...* Так і має бути...

— 7 зн.: сліпі ви, нищії,—в 2 ред.: *сліпі і малії.*

— 6—1 в 1 ред. немає, а замість того в 1 ред. такий текст:

Не бачите перед собою
А нічогісенько. А тих
Великих, сильних і гладких
І отолстѣвших серцем малим—
От їх так жаль—смердяче сало
Годованих добром живим,
Людскою кровію. Невдяки!
Смердітнуть, як та собака
Убита й кинута в рові.

605, 1—2: —Деж подівсь

Дивочний гость оттой лукавий?—

в 1 ред.:

*А деж той молодик лукавий,
Дивочний гость,—ти де подівсь?*

— 6: не чуть ні його, ні Мессії,—в 1 ред.: *не чуть його, а ні Мессї*, а в 2 ред. і в Б. один зайвий склад: *не чуть а ні його, а ні Мессї.*

— 9: ти безталанная,—в 1 ред. і в Б.: *ти ж*, — в 1 ред. після *Безталанная* не (!), а (, —).

— 12: ніже апостола того;—в 1 ред.: *свого*, а далі ще один рядок, якого немає в інших редакціях:

Благовістителя святого.

— 14: повінчану,—в 1 ред.: *заручену*.

— 16: молись і дякуй,—в 1 ред.: *молися й дякуй*, а далі зам. рядків 19—5 зн. в 1 ред. так:

Тяжко житиь.

Настане гірше, одпочиить

У бурьяні, не то під тинюм

З твоїм святим єдиним сином

Спочити сїсти не дадуть.

— 7—6: Що наймичка його несла
В утробі праведную душу—

так в 2 ред., а в Б. переписчик тут зробив явну помилку:

Що наймички його нема (?)

В утробі праведную душу.

— 4: ідуть,—в 1 ред.: *живуть*.

— 3—в 1 ред. немає.

— Після рядка 2 в 1 ред. вставлено ще: *Родин отих по-троху ждуть.*

— 1: Тесляр,—в 1 ред.: *Старий*.

606, 1: майструє в сінях,—в 1 ред.: *У сінях робить*.

— 4: І в поле дивиться,—в 1 ред.: *Та плачуци, небога*.

— 5: маленьке,—в 1 і 2 ред.: *малесеньке*.

— 6: кому ж то се?—в 1 ред. і в Б.: *Комусь то це?* в 2 ред.:

Комусь то ще...

606, 10: його,—в 1 ред.: *таки*.

— 12: *Всі*,—це помилка, бо у всіх трьох редакціях: *Ви*.

— 14: І зник, пропав,—в 1 ред.: *І змовк, і зник*.

— 15,—тільки луна в яру гула.—в 1 ред. немає, в 2 і в Б.: *руна*,—те саме, що ми вже бачили раз у Шевченка.

-- 12 зн.: тільки *й*,—в 1 ред. немає *й*.

— 6: в дорозі, от і молоко, — в 1 ред.: *то матиме і молоко*.

— 5: сердешній матері. Скотина, — в 1 ред.: *До коржиків недужня мати*.

— 4: Іде пасучися.—в 1 ред.: *Ідуть вони собі*.

— 3—в 1 ред. немає.

— 1: поволі тихо,—в 1 ред.: *поволи стійла.*

607, 4—в 1 ред. немає.

— Після рядка 5 в 1 ред. вставлено: *Возобновлять закон Мойсея.*

— 13: Йосип у торбині,—в 1 ред.: *мовчки із торбини.*

— 14: дає та й каже: „На, дитино!“—в 1 ред.: *І дав Марії.*

Погодуйсь.

— 15 і 17—в 1 ред. немає.

— 16, зн.: ото ж сидять,—в 1 ред.: *Сидять, сидять.*

— 15: а сонце праведне швиденько, — в 1 ред.: *А сонечко уже низенько.*

— 14: до-долу котиться,—в 1 ред.: *на стег спустилося:* в Б.: *до-дому.* Чи не помилка це переписчика? В 2 ред.: *до-дому.*

— 9: мітла з востоку,—в 1 ред.: *таки з востоку.*

— 7: мітла огненная,—в 1 ред.: *Звізда хвостатая.*

— 5: з шляху не вставала, — в 1 ред.: *тут же її привела.*

— 4: Марія сина привела, — в 1 ред.: *того возлюбленого сина.*

— 1,—в 1 ред. немає.

608, 1: лукавих,—в 1 ред.: *святая.*

— 2: край дороги,—в 1 ред.: *повз дороги,* а в 2 ред.: *крій дороги.*

— 5—8,—в 1 ред. такий варіант:

Дитя і тесляря святого

Взяли з собою й привели

У свій корінь, і „Бог той з нами“

Чи Еммануїл нарекли.

Дитя невмитес. А рано

— 9: рано-рано,—в 1 ред.: *на майдані.*

— 10: на майдані,—в 1 ред.: *люд зійшовсь.*

— 11: зійшовся люд і шопотить,—в 1 ред.: *І мовить нищечком: „Сбилося.“*

— 12—15—в 1 ред. немає.

— 16 — 17: Ієремії... Ісаїї, — по всіх редакціях: *Ієремія... Ісаїя.*

— 17: збудось, збудось,—в 1 ред.: *У нас Мессія.*

— 16—12 зн.—до них в 1 ред. такий варіант:

У Вифліємі народивсь

Учора ввечері.—„Хто бачив, ...“

Як сходилa отa мiтлa
Над Вифлiємом?“
— „Всi ми! всi ми!“
Громада крикнулa—i глac,
Неначе той огонь погac,
Пропав i зник.— „О диво! диво!
Непевне робитьcя у нас
У Вифлiєм!“ — I *Осанна*
Спiвали люде через час.

— 8—6 од слiв „з Єрусалима—в 1 ред. немає.

— 3: та марне грiли,—в 1 ред.: *Нагрiли вже та накупили,*
а в 2 ред. i в Б.: *На марне грiли.... не купили.*

— 2: маленьких дiточок своїх, — в 1 ред.: *Ножi салдати*
сполоскали (в 2 ред.: *сполoкали*).

— 1: Ножi салдати сполоскали, — в 1 ред.: *В їх чистiй,*
праведнiй кровi.

609, 1—2—в 1 ред. немає.

— 3: дивiтеся ж, о матерi, — в 1 ред.: *дивiтесь добре,*
матерi.

— 4: Проди,—в 1 ред.: на свiтi.

— 6—16—в 1 ред. немає, а зам. них:

Та вже, спасибi, чабани
Вiтали їх i день ховали,
А ввечерi кожух дали,
Ослицю на козу змiняли.

— 12—13—в Б. теж немає, але, очевидно, через не доглял
переносчика, бо в 2 ред. цi рядки єсть.

609, 17 зн.: В-ночi тайними малiвцями,—в 1 ред.: *I малiв-*
цями провела.

— 16: А мiтла,—в 1 ред.:—*i свiтила.*

— 15: мiтла огненная свiтила, — в 1 ред.: *На шлях огнен-*
ная мiтла.

— 14: неначе сонце,—в 1 ред.: *I нiби грiла.*

— Пiсля рядка 11 зн. („I народженого Мессiю“) в 1 ред.
вставлено:

Ослиця ще й дiйна була,
I матiр з сином i несла,
I несучи їх годувала,
I не спочивши донесла
Аж у Єгипет.

— 10—5 зн.,—до них такий варіант в 1 ред:

*Слава б стала
По всьому світу про ослицю,
Як би вона яку царицю,
Хоча Грузинськую, несла
В гарем з царем роскошувати,
Од сна і власті одпочить!
А ти несла живого Бога.*

— 1 зн.: таки завадила тобі, — в 1 ред.: *швидка завадила;*
в 2 ред.: *завадила.*

610, 2: в пелюшках долі під вербою,—в 1 ред.: *під пальмою
під вербою.*

— 9,—в 1 ред. немає.

— 10: З-за Нилу сфінкси, мов сичі,—в 1 ред.: *А сфінкси.
мов сичі вночі.*

— 11: *Страшними мертвими очима,* — в 1 ред.: *З-за
Нилу.....* ; в Б., крім того: *очами (!)*, але цього не може бути
через те, що рифма до нього: *за ними.*

— 13: на голому,—в 1 ред.: *на черному.*

— 14,—в 1 ред. немає.

— 16—17: І ніби фараонам знать

Вони дають,—

в 1 ред.:

*Мов фараонові сказать
Хотять.*

— 18: Встає вже, встала,—в 1 ред.: *встає, встає вже.*

— 14 зн.: святій,—в 1 ред.: *старій.*

— 13: Юсип,—в 1 ред.: *Юсиф.*

— 5: курникає,—в Б. явна помилка: *куникає.*

610, 10—1 і на 611, 1 — 3 (до слів „Коло хатини“) — в
1 ред. немає.

611, 3: коло хатини,—в 1 ред.: *У тесляра,* і далі вставлено:
Під ворітьми коло хатини.

— 5: І невеличке,—в 1 ред.: *й мале біленьке.*

— 10: з ціпочком тихо по-під тином,—в 1 ред.: *Із города,—
носив продати.*

— 11: посив у гóрод шапличок,— в 1 ред.: *Барило добре
та шапчик.*

— 12: продать: йому медяничок, — в 1 ред.: *Несе ма-
лому медяник.*

— 14: несе,—в 1 ред.: *приніс.*

— 15: спочинув,—в 1 ред.: *в хатищу.*

— 16: та й каже: „Дошю! не журись: , — в 1 ред.: *звійшов
та й каже: „Чути скрізь.*

— 17: царя вже Прода не стало,—в 1 ред.: *Що Прод царь
ужє опрігсь.*

— 17—3 зн,—в 1 ред. немає, а зам. того так:

*„Ходімо в Назарет, дитино!“
Марії каже.— „То й ходім!“—
Вона промовила і прати
Сорочку (сорочечку?) пішла на Нил,
А Йосип заходився в хаті
В дорогу морищить постолі.*

— 9: Паслась

Коза з козятком,—в 2 ред.: *паслись...*

— 2 -1: Собі в дорогу. Та й знялись

До схода сонця, по торбині

612, 1—2: На плечі взявши, а дитину

У двох в колисочці несли.

В 1 ред.:

*Ото ж вони собі й пішли,
На плечі взявши по торбині,
І сина, божую дитину,
У-двох в колисочці несли
Додому вкуні.*

Зауважу, що й у 2 ред., і в Б.: до сходу сонця.

— 4: то сяк, то так пришли до дому,—в 1 ред.: *Приходять
ввечері додому.*

— 5—в 1 ред. немає.

— 6: узрїть такеє. Благодать,—в 1 ред.: *Аж страшно ста-
ло. Благодать.*

7,—в 1 ред. немає.

— 9: отой гайочок,—в 1 ред.: *Садочок тихий.*

— 11: Все, все сплюндровано. В руїні,—в 1 ред.: *усє сплюн-
дровано. В пустині.*

— 13: в ярок Марія,—в 1 ред.: *В ярочок тихий.*

— 14: швиденько кинулася,—в 1 ред.: *Марія кинулася*; в Б.: *кинулась*, але це, певно, помилка, бо тоді не стає одного складу.

— 16: святій,—в 1 ред.: *отой*.

— 17: Будяк колючий з кропивою, — в 1 ред.: *Та кропива там з лободою*.

— 14—13 зн.: Молися, серденько, молись!
Окуй свою святую силу,—

в 1 ред.:

*Пошли їй, Господи, пошли
Свою любов, любов і силу.*

— 12—11—в 1 ред. немає.

— 10: небога,—в 1 ред.: *Марія*.

— 5: І досі правди,—в 1 ред.: *святої волі*.

— 4: святої волі,—в 1 ред.: *святої правди*.

— 3: Ізтяжко-важко,—в 1 ред.: *і тяжко, тяжко*.

613, 2: полегшало,—в 1 ред.: *мов легше стало*.

— 5: з малим сніжком своїм жила,—в 1 ред.: *з малим Престепою жили*.

— 6: таки з Іваном, та й була, — в 1 ред.: *Вони рідня якась були*.

— 7: якась рідня їм. Вранці-рано,—в 1 ред.: *Святому бондареві. Рано*.

— 9: одягла,—в 1 ред.: *стовила*.

— 10: І зо святим,—у всіх 3 ред.: *за святим*.

— 12: в наймички,—в 1 ред.: *у найми*.

— 18 зн.: на улиці: знайшли, — в 1 ред.: *на улиці й найшли*.

— 17 зн.: палочки,—в 1 ред.: *палічки*, в Б.: *палочки* (у Ш. в таких випадках нахил звичайно більший до *о*, як до *і*).

— 15: звичайне, діточки,—в 1 ред.: *звичайні дітки*, в 2 ред.: *Звичайні діточки*.

— 13: аж-любо глянуть, — в Б.: *аж любо глядить* (!),—напевно, помилка переписчика. Од рядка 15 зн. (од „Ідуть“) і до рядка 5 зн. на стр. 614 (до слів „Заробила, чи то позичила“) — в 1 ред. немає.

614, 10: коржничком,—в 2 ред. і в Б.: *коржижком*.

— 15 зн.: та щоб його,—так і в Б., але в 2 ред.: *то щоб...* Може бути, що переписчик тут не доглянув теж, як слід, і *та* подставив зам. *то*.

— 5 — 1, — до цих рядків в 1 ред. такий відмінний варіант:

*Марія мовчки утішалась,
Бо страх розумнеє було
І преласкавсе дотого!
За золотого за гіркого
Буквар списали їй. Взяла
(Сама письма вона не знала).*

615, 1: та в школу хлопця одвела,—в 1 ред.: *У школу хлопця оддала*. В Б., очевидно, через недогляд, немає: „хлопця“.

— 3: Сама й навчала

Добру і розуму,—

в Б. теж, очевидно, помилка: навчила.

— 6: та вдвох собі,—в 2 ред.: *То вдвох...*

— 7—до кінця стр. 615 і 1 — 18 на стр. 616 — в 1 ред. немає.

— 15: якось на сьомому годочку, — і в 2 ред., і в Б.: *по сьомому*.

— 15 зн.: які будуть з його люде?—і в 2 ред., і в Б.: *Які то люде з його будуть*. Очевидно, таку поправку зроблено для рифми з попереднім: „майстер буде“.

916, 9: річам,—так і в Б., а в 2 ред.: речам.

— 16: І веселенькі в дорогу,—так і в Б., а в 2 ред.: *і веселенькі у дорогу*.

— 14 зн.: І вкупі вчились, ростучи,—в 1 ред.: *У кунці вчились і росли*.

— 13—11,—в 1 ред. немає.

— 10—8: Путем терновим розійшлись

Обидва: божії глаголи,

Святую правду на землі,—

в 1 ред.:

*І виресли, і прорекли
Святії божії глаголи,
Святую волю на землі.*

-- 7: І прорікали їй розпялись, — в 2 ред.: *І прорекли. і розпялись*.

617, 2: пішла тинятись по-під тинню, — в 1 ред.: *хлятися по-під тинол*.

— 6—до краю стр. 617 і 1—14 на стр. 618 (до „Розпяли“)—в 1 ред. немає.

— 10: І мовчки-трепетно *ридала*.—безперечна помилка переписчика в автографі Б., яка задержалася по всіх „Кобзарях“. В 2 редакції ясно стоїть: *раділа*. За це промовляє її контекст:

Все чула й бачила, і мліла,
І мовчки-трепетно *раділа*
На сина дивлячись.

Не кажучи про те, що таким чином буде добра рифма до *мліла*, самий сенс вимагає, щоб було *раділа*: бачучи діла і чуючи слова сина—мати, натурально, *раділа*...

— 12: на Єлеоні,—і тут, і далі в Б.: на *Іліоні*... Одначе в 2 ред.: *Елсоні*.

— 14: перед їм,—в Б.: *перед ним*.

— 6 зн.: та й знову,—в 2 ред. *й* немає.

— 1: із городу,—в 2 ред. і в Б.: *Із города*.

618, 2: по улицах,—в Б.: по *улицям* (?),—явно, що помилка переписчика.

— 7: як узрів діточок, привстав,—в 2 ред.: *Як узрів діток. Привітав*,—а зразу було: *Як взрів діточок... приостав*.

— 17 зн.: з малими дітьми,—в Б.: *дітками*,—але чи не помилка? В 2 ред.: *дітьми*, і того вимагає ритм.

— 17—14 зн. в 1 ред. немає, а замість того один рядок:

З учениками і сказала.

— 12 зн.: оттак і вас, в 1 ред.: *І вас отак*.

— 11: сказала дітям і упала,—в 1 ред.: *промовила і трупом пала*.

— 9: Розпялась,—в 1 ред. цей рядок сполучено з попереднім і читається він так:

На землю трупом
На улиці. І розпялась.

— 6: оттой,—в 1 ред.: *собі*.

619, 1: *А ти*,—в 1 ред.: *І ти*.

— 4: брати його,—в 1 ред.: *брати ж*.

— 7: сховались; потім,—в 1 ред.: *сховалися та й...*

— 13: мов,—в 1 ред.: *як*.

— 15: пронесла,—в 1 ред.: *прошла*.

— 17: Хвала

І не хвала тобі, Маріє,—

безперечна і велика помилка, бо у всіх трьох редакціях: *хвала і похвала*. Та й дивно було б, щоб Шевченко, так почитуючи Марію, чомусь би то не хвалив її...

Такий самий вираз стрічаємо у Шевченка і в „Неофітах“, написаних раніше:

*Хвала вам, лицарі святій,
Во віки, віки похвала.*

У всіх трьох редакціях єсть ще кінець поеми, перекреслений Шевченком в Б. Кінець той такий:

*А потім чечці одягли
Тебе в порфиру, і вінчали,
Як ту царицю. Росняли
І тебе, як сина — наплювали
На тебе крошку (в 2 ред. і Б.: чистую)
кати,
Роспали чистую (в 2 ред. і Б.: кроткую).
А ти?*

*Мов золото в тому горнилі
В людській душі возновилась.*

Досі—в 1 ред., а в 2 і в Б. ще два рядки:

*В душі невольничій малій,
В душі скорбящій і убогій.*

Кінець цей видруковано тільки в Пражському „Кобзарі“.

Брульон поеми вигінчений був перед 27/X, бо ця дата стоїть у 2-й редакції, спочатку. В Б. поема має дату 11/XI.

187. Подражаніє Едуарду Сові.

(Посажу коло латини).

По всіх, крім Льв. 1867, „Кобзарях“ вірш цей, слідом за „Основою“, має заголовок: *Антонію Сові* (подражаніє польському поетови).

В автографі Б. стоїть: *Подражаніє Едуарду Сові*. Антошій Сова—це псевдонім Едуарда Желеговского. Він присвятив р. 1858 Шевченкові вірш: „До роету людн“. Д. М. Кр-ський каже, що Шевч. вірш—переспів з Сирокомлі, але у Ш. ясно сказано, що *подражаніє Едуарду Сові*.

Вперше видруковано в „Оснoві“, 1862, II.

Дата в автографі—19/хІ С.-Петербургъ.

Уваги:

69, 14 зн.: і грушечку,—в автогр.: і *зрушечьку*,—і так повинно її бути, а не „грушечку“, як по всіх „Кобзарях“.

— 13: на спомни,—в автогр.: на *вспоминя*.

188. Подражаніє Іезекіілю.

(Глава 19).

Ця поезія стоїть в автографі Б. зараз після „Подражаніє Едуарду Сові“, але якимсь дивом так і лишилася певідомою в літературі, і О. Кописький, пайшовши копію її у Л. Жемчужникова, опублікував в Зап. Н. Т. т. 39, виявляючи все ж таки де-який сумнів, чи Шевченків це твір? Тепер ми можемо спокійно узяти його до „Кобзаря“, бо він безперечно Шевченків, писаний його рукою і дата під ним стоїть та сама, що її у копії Жемчужникова: *Декабрь 6*.

В копії Жемч. все ж єсть де-які одміни. Подаючи тут вірш цей з автографа, додержуючи де-яких осібностей в ньому я зазначуватиму одміни в копії Жемчужникова.

У. Я. К. (1902) стор. 123.

Возплач, пророче, сине божій! (коп. Ж.: *возстань*).

І о князях, і о вельможах,

І о царях отих. І рци (в коп. Ж., а так само і в вид. Романчука—безперечна помилка: *отих ірци*);

На що та сука (зразу: львиця), ваша мати,
Зо львами кліщелась (зразу: купилась), щенята?
(в коп. Ж. неправ.: її щенята з вас добувала, лютих вас).

І добувала вас лихих?

І множила ваш род проклятий? (в коп. Ж. *під*)

А потім з вас, щепят зубатих,
Зробились львичища! Людей,
Незлюбних праведних дітей,
Жрете, скажені!.. Мов шуліка
Хватає в бурьяні курча.

Клює і рве його. А люде....

Хоч бачать люде, та мовчать (в коп. Ж.: *хоч бачать тес, та мовчать*).

Отож львиця те дике! люте! (в коп. Ж.: *львеня*)

Підстерegli його, взяли.

Та закувавши добре в пута,

В Єгипет люде одвели—

На каторгу. А люта мати! (в коп. Ж.: А мати... мати)

Спустила друге бісовате,

Свое скаженее звіря.

Та вже такого сподаря,

Що гради й весі пожерало.

Земля тряслася, трепетала

Од реву львичища твого (в коп. Ж.: *того*).

Окули люде і цёго.

Заперли в щеліши удила

І в Вавилоні посадили

В тюрму глибоку, щоб не чуть

Було на світі того рiku

Самодержавного владики

Царя неситого...

Минуть,—

Уже по троху і минають.

Дні беззаконія і зла.

А львичища того не знають, — (в коп. Ж.: *про те*)

Ростуть собі, як та лоза,

У темнім лузі, уповають

На корінь свій, уже гнилий,

Уже червивий, і малий

І худосильний (в коп. Ж.: *худосильий*). Вітер
з поля

Дихне, погне і полама.

І ваши злая, своеволя

Сама скупаєця, сама

В своїй крові. Плач великий (в коп. Ж.: *в своїй же крові*).

Во мѣсто львичищого рика (в коп. Ж. помилка: во місто львичиного)

З року 1860—маємо чимало поезій, але більше все дрібниці. Хронологічно вони так ідуть.

190. Дівча любе, чорнобриве.

В автограф Б. вписано не рукою Ш. разом з „Ой діброво темний гаю“, і над першим стоїть I, а над другим II (писано на одній стороні, а не окремо,—як інші вірші).

Дата під ними (під другим, власне): 15 січня 1860 С. П. б.

Одмін ніяких.

191. Ой, діброво, темний гаю.

Увага на стр. 125, 13 зн.: на доненьку.—В Б. зразу: на дочку свою. Поправлено рукою Шевченка.

192. Подражаніє Сербському.

В автогр. Б. з датою: 4 мая 1860 СПб. Перші 8 рядків писані рукою Ш., а далі—иншою, — так наче б то А. М. Лазаревського? ¹⁾

Що до постанови цього вірша, то до відомости істориків літератури подаю таку вказівку. В спискові книжок, які лишилися по смерті Т. Шевченка і стали власністю Петербургської української громади (куплені на складені гроші), єсть між иншим згадка про книжку: *Пово і Мафа*. Сербская поема, переводъ Щербинъ: М. 1860,—з посвятою перекладача.—Вірш свій Шевч. написав у маю р. 1860, коли та книжка мабуть уже вийшла в світі була прислана Шевченкові. Не бачивши цієї книжки, даю лишень вказівку, чи не звідти узято тему для вірша: „Наїхали старости“, якому сам Шевч. дав заголовок: Подражаніє сербському.

Одмін ніяких.

193. Молитви.

В автогр. Б. вписано їх (всі 4) не рукою Ш., а тієї ж людини, що й кінець вірша „Подражаніє Сербському“.

Перші три вписано заразом (очевидно, переписано з оригінала), одні за другим, навіть без означення: I, II, III, а розділяються

¹⁾ До речі буде сказати, що в одсму з чималих 3-х зшитків, які знайшов О. Кониський у Л. Жемчужникова, вписано „Неофіти“ рукою, яку Кониський узнає теж за руку А. М. Лазаревського.

тільки датами під кожною, і власне: під першою — 24 мая 1860 Сиб., під другою—25 мая, під третьою—27 мая.

Далі, на другій стороні вписано вірш, рукою Шевченка, „Колись то ще во время оно“ з датою 28 мая, а на 3-ій стороні— знову 4 Молитва,—знову рукою того, хто її перші три вписав. Дата під цією 4-ою молитвою: 31 мая.

Видавці Пражськ. „Кобзаря“ мали ще якийсь рукопис,—„перший“, як говориться в примітці, який дає де-які варіанти для 4-ої молитви.

Одміни і уваги:

I молитва.

71, 9: *всесвітнім*,—в Б.: *всесвітнім*.

II.

72, 8: *Постав Ти ангели Твої*,—в Б. той, хто переписував, очевидно не додивився, бо вписав: *поставте ангели свої*.. Це очевидна помилка, бо поет весь час звертається до Бога: *спини, помози, помози, постав*,—а не *поставте* (хто?). Що до *Твої*, чи *Свої*,—то річ не певна, бо в III молитві така сама строфа має вже: *ангели свої*.

III.

72, 12 зн.: *злоначичающих*, — в коп. Жемчужн.: *злю начинающих*.

— 6—5 зн.: *А чистих сердцем—коло їх*
Постав Ти ангели свої,—

в Б.:

А чистих сердцем? Коло їх
Постав (!) ангели свої..

Взагалі, той хто переписував молитви, досить неуважно це зробив.

IV.

73, 1—6—тим неситим очам, — в перш. рукоп. (примітки Праж. „Кобз.“)—уся перша строфа инакша:

Тим неситим царям
І земля і моря,
І плугий кораблі,
І всі добра землі
Тим неситим царям.

73, 8: *Роботящим умам*,—в перш. рук.: *І трубящим умам*.

- 12: Роботящим рукам,—в перш рук.: *І надія ще вам.*
— 13—18,—ціла строфа в перш. рукоп. інакша:

Душевбогим дрібним,
Чистим серцем, святим
І молитву, і сон,
І доземний поклон
Всестерпініє їм.

- 6 зн.: нам любов між людьми,—в перш. рук.: *Нам любов на землі.*

194. Колись то ще во время оно.

Дата в автогр. Б.—28/V. С.-Пестербургъ, а. не 25/V (1860 ?),—як от і в виданні Романчука.

Одміни:

126, 5: у холодочку під платаном,—у Льв. „Кобз“. 1867 та у Пражськ.: *під платочком (!)*,—в автогр.: *під платаном.*

— 3: *друїдам* нічого робить,—уже здавна зауважалося що Шевч. або помилився, або не знаючи добре терміну, ужив тут *друїдам* зам. дріадам.. Тим часом, виявляється, що усі обвинувачення Шевченка марні: в автографі ясписінько стоїть: *дріадам.*

195. Плач Ярославни.

Із „Слова о полку Ігоревім“,—цього додатка в автографі немає. Всього із „Слова о полку Ігоревім“ переповів Шевченко три уривки, і то не разом. Під першим уривком стоїть дата: *4 іюня*, другий—аж після „*Світс тихий*“—з датою *6 іюля*, і третій—ще пізніш, після *Н. Я. Макарову*—з датою *14 сентября*.

Крім автографа Б., текст якого маємо по всіх „Кобзарях“, в примітках до Пражськ. „Кобзаря“ подано ще варіанти з власноручного рукопису Т. Шевченка, який ми зватимем І рукоп.

Одміни:

I.

275, 5: граді,—в 1 рук.: *славнім.*

— 7—8: Як та зозуленька кує.

Словами жалю додає,—

в 1 рук.:

*В гаю зозулюю кує,
Жаю словами додає....*

— 11: та по-над Доном полечу,—в 1 рук.: *по-над Дунаєм полечу.*

— 12: бобровий,—в 1 р.: *бобрянний.*

— 13—16,—до цих рядків в 1 рук. одмінний варіант:

В каламутному тім Дунаї;
Там десь далеко умірає
Мій любий князь на самоті.
Омию кров на білім тілі
На тяжких ранах почорнілих
На князі, ладо спроті;
Омию кров, омию рани,—
І розібьюся о скалу...

— 15—9 зп.,—до цих рядків в 1 рук. варіант:

Вітрило, вітре Господине!
На що ти вієш, мій єдиний,
На що несеш ти на крилі
Ті ханови тяжкії стріли
На вої милії мої,
На князя, ладо мое миле?
Чи мало ж неба...

— 10 зп.: ханові,—в Б.: ханови.

— 6 зп.: прелютій, горе, горе! , — в Б.: *прелютій!*
Горе, горе.

— 5—4: Мое веселіє украв,
В степу па тирсі розібгав,—

в 1 рук.:

Мое веселіє—надію
В степу між тучею розвіяв.

— 1 зп.: І каже: „Дужий і старий“,—в 1 рук.: А ти Словутицю старий.

276, 3: в землю,—в Б. не ясно, може бути і в *зѣмлі*
(= зѣмлі).

— 6—7: Дружинну твою Святославлю.
О мій Словутицю преславній!—

1в рук.:

*Дружинну хоробру преславлю,
Дружинну твою Святославлю.
О, мій Словутицю старий...*

— 9: весела слала,—в 1 рук.: сміючись, слала.

— 10: слъоз,—в Б.: *сліз*.

— 11: слъозами моря не долить, — в 1 рук.: *Бо море слѣзи не приситить*.

276, 16: на землю,—в 1 рук.: *Землі тилі*.

— 17: І людям і землі, моєї,—в 1 рук.: *І людям на землі; моєї ж*.

— 18: туги-пудьги не розвело, — в 1 рук.: *Журби-туги не розвело*.

— 19: святий, огненний,—в 1 рук.: *Пресвятий, світлий*: в Б. зразу було: *пресвітлий*, але поир. на *огненний*.

— 11 зп.: загинув ладо,—й я загину,—в Б.: *Ладю.... Я загину!* Так і в Пражськ. К.: *Ладю, — я загину* (без *й*). В 1 рук. пехайі сама собі загину.

II.

276, 9 і 8,—до вечора,—в Б.: до вечера.

— 7—5: Летять стріли каленні,
Брязчать шаблі о шеломи,
Тріцать списи гартовані, —

увесь цей уривок в „Кобзарях“ подано зовсім неправильно.—очевидний доказ маємо в автографі Б. В автографі все стоїть в singularis:

*Летить стрілі каленая,
Брязчатъ шабля о шеломи....*

Правда, Шевч. мав зразу памір ужити pluralis, і спочатку було в першому рядку: *летятъ стріли*, але зараз же, перше ніж написати другий рядок, поправлено твердо: *летить*, а на *стріла*—поставлено навіть наголоє: *стріла*...

Що я не помиляюся,—свідчить і Львів. „Кобз.“ 1867. де і *летить*, і *стріла*, і *брязчатъ*.

Що ж до третього рядка: *тріцать списи*, — то за plural. не може тут бути й мови: закінчення „*цать*“—безперечно. Але постає другий сумнів: чи *тріцать*? Очевидно, що *тріцать списи* (як це ясно написано)—nonsense... Та ще й друге: в автогр. ніякого *і* немає: може бути мова тільки за *e* або за *o* (буква дуже дрібна, хоч на *e* більш скидається). Як що навіть це *e*—то тоді може бути або: 1) *трещить*—зам. *трещать* (= *тріцать*), або ж 2) *трещить*—зам.: *троцить*,—що мало б добрий сенс: *шабля троцить списи гартовані*. Але, здається, більш правди на боці

Львів. „Кобзаря“ 1867 р., де *трещить* — прочитано як *трещать*, тим більш, що у Шевч. и і а на письмі часом ніяк не можна розрізнити.

— 3 зн.: середі землі Половецької, — в 1 рукоп.: В землі дальній Половецькій.

— 2: земля чорна,—в 1 рук.: *Чорна земля.*

— 1: поорапа, полита, — в 1 рук.: *Розорана, засіяна.*

277, 1: кістьми землі засіяна, — в 1 рук.: Кістьми була,—полита.

— 2: А кровію полита, — в 1 рук.: Кровью. Горе на тім полі. В автогр.: Б.: кістьми.

— 5—8,—для цих рядків в 1 рук. варіант:

Що там шумить, гуде-реве
До зорі рано? Повертає
То Ігорь військо Всеволоду
Любому брату на помоч.

— 11: та коло полудня,—в 1 рук.: *та день ополудня.*

— 12: поникли Ігореві,—в 1 рук.: *упали Ігореві.*

— 18: й сами,—в Б.: *А сами,* — поправлено ще у Львів.

К. 1867.

III.

277, 10 зн.: сумує,—в 1 рук.: *Несримо.*

— 5—4: На княжому дебелим тілі,
Глибокий на ладо рани,—

в Б. вразу було: *добрім білим* тілі. В 1 рук.:

*На княжім твердім тому тілі
Засохшу кров, і обітру
Глибокий зашекли рани....*

Цей варіант найблизчий до правди, бо у Львів. „Кобзарі“ р. 1867, а за ним і в Пражському (обидва слово в слово узяти текст з автогр. Б.) онуцено, через недогляд, один рядок після слів „Дебелим тілі“, який в автогр. Б. читається так:

*Засохлу кров його..... Отру
Глибокий...*

Що ж до рядка „Глибокий на ладо рани“, то в автогр. Б. під *ладо* рукою Шев. підписано згодом (іншим чорнилом) *любім*, але *ладо* не закреслено. Допустити, що Ш. тут зробив вставку

але чому ж *над* текстом, а не *над* ?) і що має бути: на *любім* (*ладо*—ве можна, бо тоді б було в рядку 2 зайвих склади, які неували б ритм. Таким чином остається тільки прийняти *любім* в заміну замість *ладо*, що дасть чи не кращий навіть текст.

278, 4—5: . . . На мое
Єдине ладо й його вої,—

ці слова узяті з 1 рукоп., бо ні в *Б.* ні у Льв. К. 1867, ні в Пражськ. „Кобзарі“ слів цих немає:—текст кінчається словами: *лановські стріли*; але без цієї добавки не знати, на кого вітер несе стріли.

196. На смерть Григорія митрополита петербургського.

Заголовку в автографі Б. немає. Дата—17 юня.

Уваги:

127, 15: Москви—Отечества любитель,—очевидно, що Москва не єсть ще „отечество“, а через те в автографі зовсім правильно: *Москви, отечества*.

Останній рядок розбито в автографі на два.

197. Гимн черничій.

Дата не 28/VІ, як чомусь в вид. Романчука, а 20/VІ (як це і в Пражському „Кобзарі“).

Увага:

130, 11 зп.: співаючи промовляєм,—в автографі Б.: *примовляєм* (помилка ще в Пражськ. „Кобзарі“).

198. Над Дніпровою сагою.

Дата в автографі Б.—24/VІ. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, X.

Одміни:

128, 3: без дружини і надії,—в автогр.: *І дружини, і надії*,—одміна пішла ще з „Основи“, а тоді у Львів. К. 1867.

— 8: та любої пошукаю, — в автогр. Б.: *та люблюю* пошукаю,—переміна ще в „Основі“.

— 15: думки, гадоньки,— в Б.: *думки—гадоньки*.

— 19: вються, гнучая,—в Б.: *вютьця—гнуця*.

199. Росли у-купочці.

Дата в автографі—25 VI.

Одміни:

73, 4 зн.: Росли у-купочці; зросли; — в Б.: *у купочці, зросли.*

— 3—перестали, — у Львів. „Кобзарі“ помилка: *испре-стали* (!).

— 2: неначе справді,—в Б.: *неначе й справді.*

74, 1: пройшли (так по всіх „Кобзарях“), а в Б.: *прийшли.*

74, 2: душею, серцем,—в Б.: *душю-серцем* (так у Льв. і Пражськ. К.).

— 4: А між людьми вони,—в Б.: *А меж людьми ж вони.*

Перша строфа була з 8 рядків, а в другій по всіх „Кобзарях“ тільки п'ять. В автографі Б. і в другій строфі теж 8 рядків, — не узято останніх трьох через те мабуть, що вони не до-дають нічого ні змістом, ні формою:

*Не плач, не воли, не скрегін зуба,—
Любов безвільною (так у Ш.), сузубу
На той світ тихий принести.*

200. Світе ясний! Світе тихий!

Дата—27 VI. Вірш цей у „Правді“, 1873, № 15 видруковано, як частину поеми „Іван Гус“¹⁾. Цей вірш Романчук значно реставрував, пішовши слідом за О. Партицьким, який видруковав цей вірш вперше в своїй книзі „Провідні ідеї вчиньмах Т. Шевченка, 1872 р. стр. 29, не подавши одначе джерела, з якого він його узяв (усі інші уривки він цитує з Львів. К. 1867 р. Нема сумніву, що Партицький процитував цей вірш з пам'яті).

Усі одміни проти автогр. Б. зроблено Ю. Романчуком.

— 129, 13 зн.: в твоїй добрій, теплій хаті, — в Б.: в *своїй*: в „Правді“ (1873): в *твоїй теплій, тихій хаті.*

¹⁾ Помилку цю зауважили ще видавці Пражськ. К., додавши примітку: „сі вірші у „Правді“ 1873 р. ч. 15 надруковані як часть поеми „Гус“ (писана в 1845 р.) але у власному рукопису Шевченка вони означені датою 1860 р.“

— 12 зв.: одурено, — в Б.: *олурано*: у Партицького і в „Правді“: *одурено*.

— 11: кадилами окурено—так і у Партицького, і в „Правді“, а в Б.: (Премудрого одурено).

— 10: багрянцями закрито,—в „Правді“ і у Партицького: *окрито*.

— 4: А з кадил люльки курити,—так і в Партицького, а в Б.: *Люльки з кадил закурати*; в „Правді“: *Та з кадил люльки курити*.

— 3: явленними,—в Б. підкреслено.

— 2: А кропилом, — в Б.: кропилами. Так і у Партицького.

— 1: Вимітати,—так і в Б.; у Партицького—*замітати*.

В Пражському ж „Кобзарі“ надруковано слово в слово, як в автогр. Б.

Р. С. Щоб ніяка дрібниця не провадала, зазначу, що під датою цього вірша 27 *іюня*,—приписано рукою Шевченка приватну замітку: *Зонтикъ украдено*.

201. Ликері.

(На память 5 августа 1860).

В автогр. Б. дата—5 *августа*. Стрѣльна.

Вірш вписав не Шевченко, а вписано якоюсь жіночою рукою. Одмін—ніяких.

Увага на стр. 75, 1: *лихе*, *дебеле*,—в Б.: *лихе* *осбеле*.

202. Н. Я. Макарову.

(На память 14 сентября).

В автографі Б. одмін *ніяких*.

203. і Архимед. і Галилей.

Дата в автогр. Б.—24/IX. В Музеї імени В. Тарновського єсть шматочок брудьону—перших 6 рядків на клаптику поштового паперу.

Одміни:

130, 3 зв.: і крихту хліба попесли. — в Черниг. автогр.: *і крихти хліба не взяли*.

131, 3: А на оповленній,—в Б.: *І на...*

204. Л.

(Поставлю хату і кімнату).

Дата в автогр. Б.—27/IX, а не 24IX, як у вид. Романчука (24—і в Пражськ. „Кобзарі“).

Увага на стр. 75, 4 зн.: *У малій*,—в Б. помилка, чи опіска: *II малій*.

— 3; з-під-тиха-тиха,—в Б.: *спідтиха-тиха*.

205. Не нарікаю я на Бога.

Дата в автогр.—5/X. Видруковано вперше в „Основі“, 1861, IX.

Одмін шіяких.

206. Саул.

Дата під цією поезією в автографі—13/X. В Пражськ. „Кобзарі“ в примітках подано варіанти з якогось „перш. рукопису.“

Одмінн:

203, 20 зн.: у нас,—в 1 рук.: *і в нас*.

— 18—17: Свої ягнята і телята

На полі вольнім вольно нас,—

в 1 рук.:

Свою худобу настирь нас

В своїм степу, в своїму раї.

— 14—13: Пасе, і доїть, і стриже

Свою худобу та співає,—

в 1 рук.:

Пасе собі, пасе-пасе,

Та хвалить Бога, та співає

— 12: царя,—в 1 рук.: *царів*.

— 11: з законами,—в Б. зразу було: *з дружинами*, а в 1 рукоп.:

З дружинами, з огнем, з ножами,

З жерцями, з книгами, з войсками.

204, 5: (цешаче пані панотці), — в 1 рук.: (*Мов наші чешчки—чешці*).

— 6: в храмах, нагодах,—в Б.: *в нагодах*.

— 8: І царі,—в 1 рук.:

*От-царі,
Росли собі царі, росли,
Повиростили вже чимало.*

- 11: поклонялись,—в Б.: поклацялась.
- 15: попросили,—в 1 рук.: *і просили*.
- 16: такі старого,—в 1 рук.: *пророка старця*.
- 18: старий,—в 1 рук.: *таки*.
- 19: отож премудрий,—в 1 рук.: святий старенький.
- 5 зн.: та промовляли,—в 1 рук.: *та дивувались*.
- 205, 3: престол із золота кує,—а далі в 1. рук. для рядків 4—10 такий варіант:

*І гвардію на караул
Муштрує сам. І одинокий
В порфирі довгій і широкій,
Серед гарема царь Саул,
Зробивши сам на караул
Та й одурів.*

В Б. після слів „кедрові світлиці“ стояло зразу, але закреслено:

*Кує із золота престол,
А чабанам кує закон
З..... (зовсім замазане слово), і в ширококолій.*

- 14: Самодержавець господар, — в 1 рук.: *І господарь і государь*.
- 15: сердешний,—в 1 рук.: *сьогодня*.
- 15 зн.: смутний пастирі,—в 1 рук.: *вельможі-пастирі*.
- 12: не говорять,—в 1 рук.: *і не кричить*.
- 4—1 знизу, од слів „І Саул“ і до краю та „Оттож вельможі й“ на стр. 206—в автогр. Б. немає зовсім. Звідкіль їх узято в Пражськ. „Кобзарі“—не відаю,—може з 1 рукопису?
- 206, 3: отрокам,—в 1 рук.: *лакеям*.
- 5: у сінях царських. Заревла,—в 1 рук.: *А царських сінях. Зарєв.ш.*
- 6: Сивоборода, волохата,—в 1 рук.: *Сивобороді, волохаті*.
- 7: рідня Саулова пузата,—в 1 рук.: *Вельможі-пастирі пузаті*.
- 8: та й гусяря ще, — а в Б. і в Пражськ. „Кобзарі“: *Та ще й гусляри*. Кому і для чого потрібно було робити перестановку?
- 12 зн.: гусляря,—в Б.: *гусляра*.

— 11—10: Трохи не вбив, не розтоптав
Як ту гадюку—

тут теж не зовсім доладу виїшло. В Б. і в Пражськ. К. кінчається рядок 11 на словах: *Трохи не вбив*,—а далі „не розтоптав, як ту гадюку“—немає. Очевидно, як знати з варіанта 1 рукопису, слова ці узяті звідти, і узяті без усякої потреби з гіршої редакції а до того ж переіначивши: *яко гадюку*—на: *як ту гадюку*. Краще було б, як на мене, зовсім не втягати в текст цього додатку, а липити текст так, як Ш. виправив в автогр. Б., тоб то: *Трохи не бив. Як би він знав* (у д. Романчука він викинуто, бо в 1 рук. немає). В 1 рукоп. цей рядок, як уже згадувалося, читається: *Яко гадюку. Як би знав*.

— 9: яке то лихо з його вийде, — в 1 рук.: *якесь лихо на світ вийде*.

— 8: лукавого,—в 1 рук.: поганого.

— 7—6—з цим рядком і дальшим виїшла помилка ще у Пражському „Кобзарі“ (опущено чомусь цілий рядок „І ядовитую б ростер“,—мабуть через недогляд), а через це в тексті сталася плутанина, яку д. Романчук заходився лагодити знову таки 1-им рукописом. У нього ці рядки узяті просто з 1 рукопису, де, як і у нього, стоїть:

*То розтоптав би і ростер
Гадюку слищу.*

Тим часом зовсім немає потреби в тому, щоб поправляти текст автографа Б. виривками з 1 рукопису, — в ньому стоїть:

*То мов гадюку б ростоптав (так і в Пражськ. К.)
І ядовитую б ростер... (опущено в Праж.)*

Тепер уже являється і рифма до суміжнього: *тепер*, — і позначитися в 1 рук. немає для чого.

— 2—1 зн.,—ці рядки в 1 рук. мають варіант:

*І досі дуріють царі,—
І поки горе на землі.*

В автогр. Б. в останньому рядку яєно написано: *висяця царі*. Зазначую це для того, що д. Романчук не певен в цьому слові, і навіть ставить питання, чи це *бісяться*? Як на мене,—*висяться* дуже зрозуміло: що ж до *бісяться* — то цього не може бути навіть через те, що хоч і єсть слово *біснуватий*, але глагол в таким разі був би тільки *казяться*...

207. Минули літа молодії.

В автографі Б. дата не 15/Х, як по „Кобзарях“ стоїть, а 18/Х. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, V.

Одмін піяких.

Увага на стр. 78, 3: весни, святої долі, — в Б.: *весни-святої долі*.

208. Титарівна-Немирівна.

Дата в автографі—19 X. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VIII.

Уваги:

131, 8: Немирівна,—в Б.: Немерівна.

— 19: москаля з походу,—зразу було: *юнкера*.

209. Хоча лежачого й не б'ють.

Дата в автографі—20/Х.

Увага:

131, 5 зн.: одоєних щевят,—в Б.: *оддосних*.

210. І тут. і всюди- скрізь погано.

Дата в автографі—30/Х. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, V, без останніх 3 рядків. Одмін піяких.

211. О люде, люде небораки.

Дата в автографі—3 X. Вперше надруковано в „Основі“, 1861, V, з де-якими опущеними місцями.

Уваги: 132, 6 зн.: мрака,—в автогр.: *мряка*.

133, 1: о люде, люде!—в Б.: *люди, люди!*

— 3: *сердсний інвалід*—в Б. в скобках (так і в „Основі“).

— 10: *посльдній долгъ отдать*—в Б. не підкреслено.

Рядки 10—13 в російських виданнях навмисне переіначено ще в „Основі“,—і з того часу так і лишилися непоправленими. В „Основі“ після слова *жснуть* немає пі: *посльдній долгъ отдать*, ні дальшого рядка, а замість того, щоб поставити, як в автографі:

Чи буде суд? чи буде кара,—

в російських „Кобзарях“ стоїть: *чи буде суд і кара*. бо на початку цього рядка поставлено *жснуть*, яке аж два рядки вище має бути.

Ще дальший рядок в російських виданнях читається:

Усім неправдам на землі,—

замість:

*Царям, царятим,—*в автографі.

212. Як би з ким сісти, хліба ззісти.

Дата в автографі—4/XI. Вперше видруковано в „Оснoві“, 1861, VI.

Уваги:

79, 6: з'їсти,—в Б.: ззісти.

— 15: або ні! Треба—в Б.: *Або... ні. Треба.* Здається правильніша інтерпункція буде: *або... Ні, треба...*

213. І день іде, і ніч іде.

Дата в автографі—5/XI. Вперше видруковано в „Оснoві“, 1861, V. Одмін ніяких.

214. Тече вода зпід явора.

Вірш цей в виданні Романчука датовано [1860 ?]. В автографі дата—7/XI.

Одмінн:

128, 2 зн.: *качаточки*,—форма зовсім не українська, і дійсно, в автографі і у Львів. К. 1867 бачимо: *качаточка*, але в Пражськ. К. уже єсть помилка.

Друга помилка на стр. 129. 3: *Ловлять* ряску. розмовляють,—так по всіх „Кобзарях“, почавши з Львів. 1867, але в автог афі:

Ловить ряску, розмовляє,—

тоб то сама качка, а не обое—і качур і качка.

129, 14: зятем звати,—в Б.: *зятем звати?*

215. Якось-то йду я у-ночі.

В автогр. Б. писано не рукою Ш., а того, що й „Марія“ та „Осії“ глава XIV. Дата—13/XI.

Уваги:

133, 1 зн.: а то нема,—в Б.: *а то..... нема.*

134, 1: ні Бога навіть, ні шів-Бога.—інтерпункція викликає сумнів. Де-хто радить ставити (,) після *Бога*, а *навіть* однести до дальшого речення (так напр. в Женевському виданні), але в Б. стоїть так, як і в вид. Романчука.

— 10: два ліхтарі,—в Б.: два ліхтаря.

216. Бували війни.

В Б. теж не рукою Ш. вписано, а тією, що її попередній вірш. Дата—26/XI.

Вірш цей попсовано двічі: переписчиком в Б., і в виданнях „Кобзаря“.

Одміни.

278, 7: *Бували війни і війскові свари*,—так стоїть в вид. Романчука. Розуміється, таких наголосов, яких наставив д. Романчук, жадним чином не може бути, бо *війна*—*війни*, а *свара*—*свари*. Правда, текст д. Романчук узяв з Пражськ. „Кобзаря“, але там наголосів немає ніяких. Видавці ж Пражського „Кобзаря“ не уважно вчиталися тут в текст Б., бо там зовсім ясно стоїть:

Бували війни й війсковї свари:—

і в тому, щоб робити якісь незвичайні наголоси, немає а ні найменшої потреби.

Після *свари* в Б. стоїть (:), — поясняється, які ж то, кого і з ким війни та свари, а після *Кочубеї* — *нагаї* в Б. стоїть не (:), а (:).

— 12: *жсруть і тлять*,—хоча в Б.: *жруть*, але це вже безперечно помилка переписувача. Цей самий переписувач ще більшу помилку зробив далі. в рядку 14: *зелені парости ростуть...* В Пражськ. „Кобзарі“ після *парости* стоїть (?), бо видавці „Кобзаря“ поставили це слово самі через те, що в Б.: *зелене коріння ростуть...* Ясно, що в автогр. було *ростуть* (тяжко було слухати з *росте*), а коли *ростуть*, то очевидно не *коріння* знов же: *зелені коріння* (з наголосом на *і*) ростуть—теж був би nonsense і граматичний, і логичний. Та коли б навіть і логика позволяла ужити *зеленого коріння*, то цього неможливо було б допустити через те, що вже в попередньому рядку:

А од коріня [в Б.: коріння (!)] тихо, дубо.

Скоріш усього, що переписував прочитав *парости* за коріння...

278, 7 зн.: крашнва,—в Б.: крошнва.

— 4 зн.: гній,—в Б.: *гній* (,—).

— 2—1: А ми помолимося Богу

І пєбагатні й невбогі,—

в Б. *ми* опущено (так надруковано і в Пражському „Кобзарі“), але це дуже схоже на помилку, бо не стає одного склада, а в останньому рядку в Б. немає *й*. В Пражському поставлено: *й*.... І це мабуть помилка.

Таким чином, не маючи власноруччя Шевченка, не можемо виправити кілька сумнівних, непевних рядків в цьому віршові.

Коли не помиляюся, переписувач цей—не хто інший, як Михайло Лазаревський, якому Ш. подарував ще в р. 1858 свій „Дневник“ і взагалі приязно до нього відносився.

217. Н. Т. Великомученице кумо!

Дата в автографі—2/ХІІ.

Увага:

134, 13 зн.: квітом.—в автогр.: *цвітотм*.

218. Зійшлись, побрались.

Дата в автогр. Б.—5/ХІІ. Вперше видруковано в „Основі“, 1861, VІІІ.

Одмін ніяких.

Це останній твір, вписаний рукою Шевченка в автограф Б.

Далі ще на новій сторінці, посередній її, рукою Шевч. поставлено синім олівцем 1861, але вписувати поезії цього нового року йому вже не довелося. Року 1861, перед смертю вже, він написав один лишень вірні:

219. Чи не покинуть нам. небого.

В „Основі“ (1861, V), де вперше видруковано цю поезію, дата: 14—26 *фєвраля* (де зберігається і чи вєть де небудь автограф, мені не відомо). До вірша в „Основі“ додано таку примітку од редакції: „Стихи оці (мабуть—*До Музи*), здаєтця, останше поетичне слово нашого вічно-памятного Тара-

са. На подлиннику, під первою его половиною (після стиха: *Славою святою*), стоїть „14 февраля“; під другою половиною— дня не „означено“.

Уваги.

79, 2 зв.: на *той свій*,—в „Основі“ підкреслено.

80, 4: в *лату*,—в „Основі“ підкреслено.

— 9: на *сей світ*—в „Основі“ підкреслено.

— 17: сестри зорі,—в „Основі“: *сестри—зорі*.

— 5 зп.: те да се да оне,— в „Основі“: *те, да се, да оне*.

— 4: просто на-впростець, — в „Основі“: просто — на-впростець.

81, 2: епопею,—в „Основі“: *епопею*.—

— 7: прозу, та нота м—в „Основі“ правильно: прозу — та *по нотах...* Цю помилку зроблено у Львів. К. 1867, але в Пражському правильно.

— 12: лучше до Харона,—в „Основі“: *лучше до Харона* (—).

— 16: святую,—в „Основі“: *святую* (—).

— 9 зн.: хаточку, садочок, — в „Основі“: *хаточку, — садочок*.

Підчас дрюкування цих матеріалів виявилися ще де які автографи (в Румянцевському музеї у Москві), вияснилися де які подробиці про поезії, знайдені в архіві Департаменту поліції, знайшовся і власний Шевченків примірник „Кобзаря“, видання р. 1860, з його поправками в тексті, але всі ці додаткові матеріали не можуть бути подані зараз, а увійдуть, як додаток, у окремий одбиток цієї статті. Там же подано буде й помилки та недогляди, що сталися підчас дрюкування.

В. Доманицький.

Михайлова Гора, над Дніпром 15/ix 1906.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PC

2978

35162

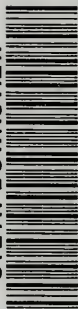
Сорынт 'Дзи, Вагыл'

М.А.А.А.А.А.

Крыжыны і розлід над

тэ. тэ. "Кобзарі"

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 08 23 02 015 8